СТУДИЈА ЗАШТИТЕ
градитељског наслеђа
КЊАЖЕВЦА

историјско-архитектонска анализа



СТУДИЈА ЗАШТИТЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА КЊАЖЕВЦА
историјско-архитектонска анализа

Покровитељ
Министарство културе и информисања Републике Србије
Издавач
Завод за заштиту споменика културе Ниш
www.zzsknis.rs
За издавача
Љиљана Берић

Аутори
Ивана Цветковић
Ђорђе Стошић
Милена Милошевић Мицић

Порекло илустрација
Завод за заштиту споменика културе Ниш
Завичајни музрј Књажевац
Фотографије
Саша Милутиновић
Бобан Радивојевић
Ивана Цветковић
Ђорђе Стошић
Насловна фотографија
Бобан Радивојевић
Технички цртежи
Документација Завода за заштиту
споменика културе Ниш, Милорад Војиновић
Ивана Цветковић
Лазар Динић
Нена Петровић
Тања Петронијевић
Биро "Цветковић"
Душан Јовановић
Фотограметрија
Александар Никшић
Штампа
Завод за заштиту споменика културе Ниш
Тираж
500

Ниш, 2022.

ИСБН-978-86-82346-01-2

Израду студије је финансирало
Министарство културе и информисања Републике Србије



СТУДИЈА ЗАШТИТЕ

ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА

КЊАЖЕВЦА

ИСТОРИЈСКО-АРХИТЕКТОНСКА АНАЛИЗА

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ
КЊИГА 1

Ниш, 2022.

СТУДИЈА ЗАШТИТЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА КЊАЖЕВЦА

Историјско-архитектонска анализа градитељског наслеђа

Уговор о изради финансирању пројекта Израда Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца, бр. 451-04-03364/2019-02 од 05.06.2019. године (бр. Завода 733 од 05.06.2019. године), закљученог између **Министарства културе и информисања Републике Србије**, Ул. Влајковићева бр. 3, Београд, министар Владан Вукосављевић и **Завода за заштиту споменика културе Ниш**, Ул. Добричка бр. 2, Ниш, директор Љиљана Берић.

Аутори Студије:

Ивана Цветковић, архитекта виши конзерватор
Ђорђе Стошић, историчар виши документариста
Милена Милошевић Мицић, историчар уметности виши кустос

Фотограметрија:

Александар Никшић, архитекта

Фотографије:

Бобан Радивојевић
Саша Милутиновић
Ивана Цветковић
Ђорђе Стошић
Завичајни музеј Књажевац
Завод за заштиту спомеика културе Ниш

Техничка документација:

Нена Петровић
Лазар Динић
Тања Петронијевић
Ивана Цветковић
Биро "Цветковић"
Душан Стојановић

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР 5

А - УВОД 5

А.1. ОСНОВНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ о пројекту 11

А.2. ПРИСТУП И МЕТОДОЛОГИЈА 14

Б - ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ 16

Б.1. ИСТОРИЈСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О КЊАЖЕВЦУ (кратак преглед) 17

Књажевачки крај у праисторији 17

Књажевачки крај у античком периоду 18

Књажевачки крај у средњем веку 26

Градско насеље Књажевац 31

Б.2. УРБАНИ РАЗВОЈ КЊАЖЕВЦА 36

УРБАНО ИСТРАЖИВАЊЕ 37

Градитељско наслеђе из турског периода 39

Градитељско наслеђе у периоду од 1833. до 1878. године - формирање јавних објеката 46

Градитељско наслеђе настало током друге половине XIX века - приватне зграде 65

Књажевац у српско – турским ратовима од 1876. до 1878. године 134

Градитељско наслеђе с почетка XX века до Првог светског рата - јавне грађевине 137

Градитељско наслеђе с краја XIX века до Првог светског рата - приватне куће 147

Период између два светска рата - јавне зграде 179

Период између два светска рата - приватне зграде 190

Период након Другог светског рата 211

В - ЛИТЕРАТУРА: 229

Г - ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ 233

ПРЕДГОВОР

Пројекат „Израда Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца“, подржан је од стране Министарства културе и информисања Републике Србије, кроз програм финансирања и суфинансирања пројеката из области културног наслеђа у 2019. години.

Књажевац обилује градитељским наслеђем и очуваним амбијенталним целинама, које, у смислу заштите просторних културно-историјских целина, нису адекватно сагледане, већ је тренутно заштићено пет појединачних споменика културе у самом граду, односно 11 непокретних културних добара на целој територији општине. Међутим, и поред малог броја законом заштићених грађевина, присутна је и изражена је свест о постојању и значају очуваних амбијенталних целина градитељског наслеђа у Књажевцу.

Старо градско језгро Књажевца обухвата простор Старе, Доње и Горње чаршије и њено непосредно окружење, на десној и левој обали Сврљишког Тимока, са бројним и значајним грађевинама.

Управо су ове чињенице утицале да Завод за заштиту споменика културе Ниш покрене пројекат израде Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца, који је 2019. године подржан од стране Министарства културе и информисања Републике Србије.

У циљу израде Студије спроведено је рекогносцирање и архитектонско-урбанистичко, историјско и историјско-уметничко истраживање града. Извршен је преглед, прикупљање и дигитализација извора и архивске грађе, као и документације која се чува у институцијама, а затим валоризација градитељског наслеђа и ревалоризација непокретних културних добара Књажевца. Иновативним приступом и савременим методама обрађено је и технички снимљено неколико амбијенталних целина и више десетина појединачних објеката. Снимања су спроведена комбинацијом метода: теренским мерењем одређених грађевина, прикупљањем техничке и фото-документација, а методом фотограметрије обрађено је неколико амбијенталних целина и више десетина појединачних грађевина, чиме је започета дигитализација културног наслеђе на територији која је у надлежности Завода за заштиту споменика културе Ниш.

Прикупљена документација свакако ће послужити и као основна документација за припрему предлога за проглашење одређених просторних културно-историјских целина.

Идеја је била да се на овај начин направи база података, сагледа стварно стање градитељског наслеђа, препознају његови потенцијали и дају смернице за одговарајуће сагледавање, промоцију и укључивање у развојне токове, чиме би се допринело и унапређењу културног туризма.

А - УВОД

А.1. ОСНОВНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ

А.2. ПРИСТУП И МЕТОДОЛОГИЈА

А. УВОД

Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца израђена је на иницијативу Завода за заштиту споменика културе Ниш, а финансијски подржана од стране Министарства културе и информисања Републике Србије кроз програм финансирања и суфинансирања пројеката из области културног наслеђа у 2019. години, са циљем да се градитељско наслеђе Књажевца сагледа интегрално у контексту заштите, одрживог развоја и могућности укључивања у туристичку понуду.

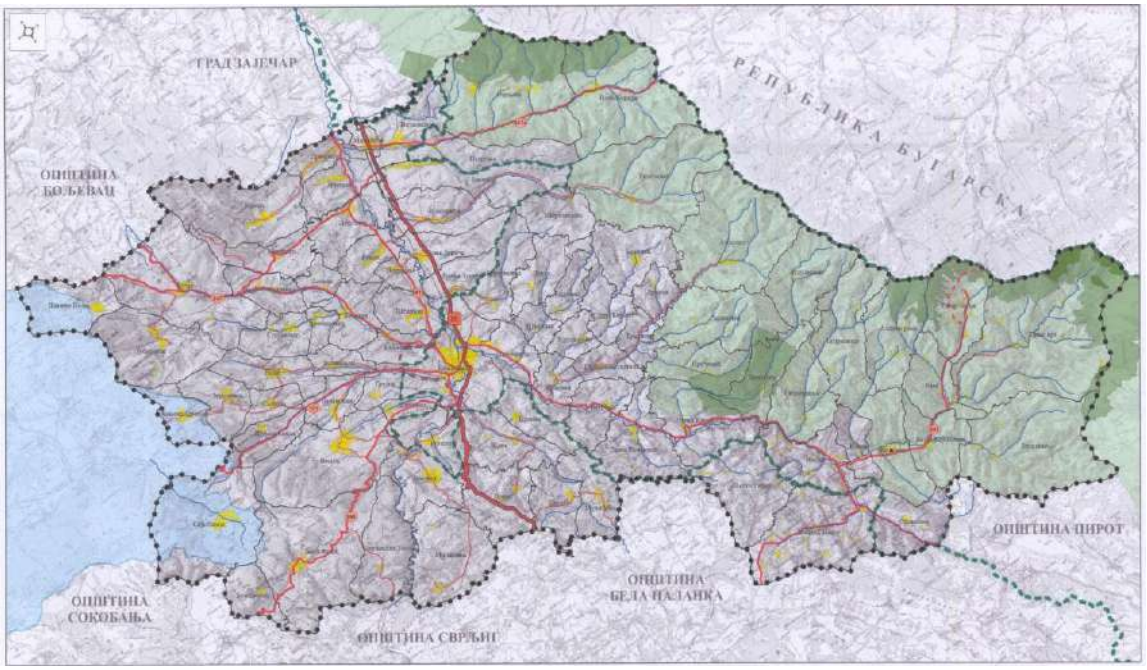
Општина Књажевац налази се у Источној Србији, у Зајечарском округу и граничи се са Бугарском. Поред Књажевца, у састав Зајечарског округа улазе још Град Зајечар и општине Сокобања и Бољевац. По својој величини представља четврту општину у Србији са укупном површином од 1202 км2, а чини је једно градско и 85 сеоских насеља. Општина Књажевац према попису из 2011. године иамла је 31.491 становника, док је у самом градском насељу Књажевцу 18.404 становника[1].



Општина Књажевац, положај унутар граница Републике Србије (преузето са: https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%BF%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%9A%D1%9A%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D1%86#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Serbia_Knja%C5%BEevac.png)

[1] https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9A%D1%9A%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D1%86

Општина се одликује великим контрастима у рељефу - мирне равнице, нарочито у долини Белог Тимока, брдовити предели и стрми врхови Старе планине. Само насељено место Књажевац окружено је обронцима Старе планине, Тресибабе и Тупижнице. Општина Књажевац богата је водом и на њеној територији налази се велики број река и речица које чине слив трију река и то: Сврљишког, Трговишког и Белог Тимока. Књажевачки крај чине три антропогеографске целине: Тимок, Заглавак и Буџак.



Општина Књажевац, границе, рељеф, насељена места, саобраћајне комуникације (преузето: документација за Просторни план општине Књажевац)

На територији општине налази се 11 непокретних културних добара, а у самом насељеном месту Књажевац само 5 споменика културе. Број непокретних културних добара у великој је несразмери са стварним стањем очуваног градитељског наслеђа на терену и иде у прилог чињеници да подручје није адекватно истраживано, ни вредновано, с обзиром да простор обилује значајним градитељским наслеђем.

Веома значајан, а често занемарен аспект је да се улагањем у очување и заштиту наслеђа позитивно утиче на побољшање квалитета живота становника и њиховог окружења. Ове чињенице првенствено указују на велики потенцијал Књажњевца на коме би могао да почива развој локалне заједнице, који још није у довољној мери препознат. Одрживи развој туризма

подразумева улагање у заштиту културног и природног наслеђа, а базира се на принципима знања и одрживог управљања, и укључивања локалне заједнице у активности заштите окружења и туризма.

Студијом је анлизирано градитељско наслеђе Књажевца, извршена је процена стања у коме се грађевине налазе, спроведена су теренска истраживања и мерења, прикупљена је техничка документација постојећег стања методом фотограметрије и класичним методама. Такође, у циљу унапређења изгледа и стања градитељског наслеђа Књажевца, сагледани су делови насеља који нису обрађивани ранијом студијском документацијом и претходним истраживањима и препознати су објекти и целине које до сада нису третирани.

Посебно су обрађене и наглашене две амбијенталне целине са очуваном градитељском структуром: ***Стара чаршија*** и некадашња ***Господска улица,*** данас ***Његошева***. *Стара чаршија* већ педставља препознатљиву знаменитост града. Настајала је током XIX века са занатско-трговачким кућама у горњој зони чаршије, подигнутим до 1875. године, и групацијом зграда у доњој зони, подигнутим углавном до 1920. године. Некадашња *Господска улица* развијала се као улица раскошних стамбених грађанских кућа имућнијег становништва, трговаца и занатлија, а поседује велике историјске, архитектонске и урбанистичке вредности. Између осталог, вредност амбијенталне целине огледа се у чињеницама да су куће изградиле значајне историјске личности Књажевца према нацртима тадашњих инжењера, уз поштовање урбанистичких параметара дефинисаних регулационим планом. Управо због ових старих очуваних квартова, чија снага и идентитет почивају на градитељском наслеђу, Књажевац и данас представља у архитектонском смислу бисер источне Србије.

Улагање у очување културног наслеђа (материјалног и нематеријалног) представља окосницу за формирање идентитета подручја и разумевање његове посебности. У прилог овоме иде и чињеница да је књажевачка општина прва у Србији добила престижну ознаку ЕДЕН[2] као европска дестинација од изузетности управо због сачуваног богатог нематеријалног и материјалног културног наслеђа.

[2] https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/eden_en

Укључивањем непокретних културних добара обогатила би се туристичка понуда читавог краја, а уз очување интегритета подручја, подстицањем економског развоја и добробити локалне заједнице остварио би се општи циљ одрживог туризма.

Употребом инструмената интегралне заштите формирао би се заокружен систем унапређења стања културног наслеђа, од прописивања и спровођења мера заштите и израде квалитетне просторно-планске документације, до изналажења модела за финансирање спровођења мера заштите и одржавања непокретних културних добара, контроле реализације предвиђених активности, као и перманентног одржавања. Студијом су прецизиране опште мере за непокретна културна добра, а наведено обавезује власнике или кориснике непокретних културних добара да се за предузимање било којих радова на објектима, утврђеним културним добрима, обрате Заводу за заштиту споменика културе Ниш за прописивање и посебних мера техничке заштите у складу са Законом о културним добрима ("Службени гласник РС", бр. 71/94).

Студија има за циљ да допринесе општем интересу и добробити свих грађана у оквиру постављених норми и правила, као и да сагледа употребу урбаног градског језгра у оквиру савременог живота.

А.1. ОСНОВНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ о пројекту

Назив: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца, Историјско-архитектонска анализа градитељског наслеђа

Уговор о финансирању пројекта Израда Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца, бр. 451-04-03364/2019-02 од 05.06.2019. године (бр. Завода 733 од 05.06.2019. године), закљученог између **Министарства културе и информисања Републике Србије**, Ул. Влајковићева бр. 3, Београд, министар Владан Вукосављевић и **Завода за заштиту споменика културе Ниш**, Ул. Добричка бр. 2, Ниш, директор Љиљана Берић.

Аутори Студије:

Ивана Цветковић, архитекта виши конзерватор

Ђорђе Стошић, историчар виши документариста

Милена Милошевић Мицић, историчар уметности - виши кустос

Фотограметрија:

Александар Никшић, архитекта

Фотографије:

Саша Милутиновић

Бобан Радивојевић

Александар Никшић

Ивана Цветковић

Ђорђе Стошић

Завод за заштиту споменика културе Ниш

Завичајни музеј Књажевац

Техничка документација:

Нена Петровић

Тања Петронијевић

Лазар Динић

Ивана Цветковић

Приватна архива власника зграда

Биро "Цветковић"

Душан Стојановић

Завод за заштиту споменика културе Ниш

Завичајни музеј Књажевац

Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца конципирана је тако да представља базу података на којој ће се моћи базирати све будуће развојне стратегије, а која поред валоризације треба да омогући и планску заштиту и одрживу употребу културног наслеђа као значајног потенцијала за економски развој локлане зајденице. Ову студију у будућности треба да допуни и Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа у руралним областима општине Књажевац у циљу свеобухватне валоризације, заштите и презентације културног наслеђа књажевачког краја.

Културна баштина Књажевца је због своје материјалне структуре осетљива и склона пропадању. У последњих тридесетак година, због прилика у овој општини, није било великих грађевинских захвата, те су делови градитељског наслеђа, као и целе амбијенталне целине су у великој мери сачували споменичке карактеристике, што је утицало да градић сачува идентитет. Управо су ови разлози утицали да Завод за заштиту споменика културе Ниш покрене истраживачки пројекат израде Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца.

Активности на реализацији овог пројекта обухватале су теренски рад, при чему је градитељска баштина Књажевца сагледана, анализирано је затечено стање и извршена валоризација грађевина. Спроведена су теренска мерења и снимања објеката класичним методама и

снимања методом фотограметрије са израдом реалистичних 3д модела. На овај начин направљена је прецизна техничка документација постојећег стања објеката од значаја за очување градитељске баштине Књажевца. Такође, у току истраживања, прикупљена је документација оригиналних пројеката из приватних архива власника објеката или из архива и службене документације јавних институција.

Студија анализира затечено стање, валоризује градитељско наслеђе и нуди смернице очувања, заштите и коришћења непокретних културних добара и градитељског наслеђа и као и услове за уређење, заштиту и укључивање у развојне планове општине, региона и Републике Србије. Поред наведеног, потребно је утицати на подизање свести о вредности наслеђа за саму заједницу и доносиоце одлука, обезбедити укључивање цивилног сектора и осталих заинтересованих страна у послове заштите и очувања наслеђа.

Свеобухватни приступ заштите ширег простора и повезивање градитељског наслеђа са окружењем треба да омогући систематичан и одговоран приступ обезбеђивању формално правних услова за несметану реализацију планова и програма свих заинтересованих страна.

Студија представља почетни корак у том процесу и са наредним рекогносцирањима и истраживањима ће се трансформисати и употпуњавати.

Највећи проблем и претњу за градитељско наслеђе представљају непримерени грађевински захвати и интервенције на комплетном објекту или његовим појединим деловима. Примера ради, делови доње чаршије града нарушени су изградњом нових објеката веће спратности и без сензибилитета према локацији у којој се пројектује. Приметне су неадекватне замене кровног покривача, олука, прозора и врата, на локалима замена столарије и целих излога, спроведене без претходно припремљене техничке документације и добијених мера техничке заштите и дозвола. Интервенције се неретко изводе без стручног надзора, односно верификоване конзерваторске и пројектно - техничке документације. Овакве интервенције посебну су каркатеристичне за период 90-их година XX века и прву деценију XXI века, али се и данас јављају, нарочито у Доњој чаршији приликом адаптација локала.

Такође, планска и развојна документација није у довољној мери препознала градитељско наслеђе као високовредан ресурс за одрживи развој.

А.2. ПРИСТУП И МЕТОДОЛОГИЈА

Изради Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца, приступило се на основу Уговора о финансирању пројекта Израда Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца, бр. 451-04-03364/2019-02 од 05.06.2019. године (бр. Завода 733 од 05.06.2019. године), закљученог између Министарства културе и информисања Републике Србије, Ул. Влајковићева бр. 3, Београд, министар Владан Вукосављевић и Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ул. Добричка бр. 2, Ниш, директор Љиљана Берић.

Примарни циљ Студије је да се направи пресек стања непокретних културних добара и градитељског наслеђа и реализује заштита кроз студијску и архитектонско-техничку документацију. Студија кроз систематичан и холистички приступ има за циљ да се споменички и градитељски фонд Књажевца сачува, заштити и вреднује као необновљив и јединствени ресурс, при чему се потенцира на наслеђу као покретачу одрживог развоја. Поред увида у стање обрађиваног подручја, препознато је више градитељских целина и појединачних објеката који поседују одређена споменичка својства. Након израде студије и сагледавања целокупног простора покренуће се у процес правне заштите препознатих целина према закључцима датим у студији. Као један од резултата студије су и смернице за отклањање непримерених промена на непокретним културним добрима и у оквиру простора заштићених целина. Смернице могу бити подстицај доносиоцима одлука у општини Књажевац за даљи развој интегративне заштите и управљање наслеђем.

У току реализације пројекта израђена је и публикација *Мала Венеција на истоку Србије, о градитељском наслеђу Књажевца*, која је конципирана на начин да се вредности и изузетност овог градића, бисера источне Србије, представе широј јавности и пружи прилика читаоцу да се град сагледа из другачије перспективе, у чијем првом плану је наслеђе, као и интернет презентација на којој се може пронаћи и прегледати у електронској форми и сама Студија.

Истраживање је конципирано на начин да се прикаже развој насеља и његова трансформација кроз периоде, односно покаже утицај европских и светских трендова на развој урбанистичке праксе у Србији у XIX и XX веку, са посебним освртом на периоде великих реконструкција градских центара након ослобођења од Турака, као и на феномен тзв. „тоталне реконструкције“ градских центара после II светског рата, у социјалистички устројеној држави.

Студија се базира на принципима одрживог развоја зацртаним у европским и светским повељама и документима. Обрађује историјске и историографске прилике подручја, затим, стање наслеђа данас, његово место у урбаном ткиву, третман у просторно-планској и стратешкој документацији и реално сагледавање приликом имплементације планске регулативе. Посебан део Студије представља и валоризација сачуваног наслеђа, у контексту у коме се налази и успостављање процеса који би могли да промовишу рестаурацију наслеђа (укључивање самих становника у процесе рестаурације, развијање локалне економије, оснаживање локалног идентитета, и др).

Заснована је на анализама референтне литературе, доступних и објављених археолошких извештаја и чланака, компаративних анализа старих карата и урбанистичких планова, старих фотографија и цртежа, проучавањем писаних трагова, проучавањем, систематизацијом и дигитализацијом службене и архивске документације, опсервацијом и прикупљањем података на терену, графичких анализа доступних података, како би се јасно приказала трансформација и развој насеља, и боље сагледала и разумела сачувана изграђена структура града. Студија доприноси и систематизацији документације од значаја за ово подручје. Овом приликом извршена су обимна фотографска снимања и обрада прикупљеног материјала методом фотограметрије, чиме је направљена база података реалистичних 3д модела грађевина и целих амбијенталних целима, и дигитализација постојећег стања непокретних културних добара и одређеног градитељског наслеђа.

Концепт на коме почива Студија је препознавање вредности и потенцијала непокретних културних добара, подизање свести о њиховом значају, тражење места и начина за њихово укључивање у развојне стратегије подручја и обогаћивање туристичке понуде Књажевца.

Б - ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ

Б.1. - ИСТОРИЈСКИ И ИСТОРИОГРФСКИ ПОДАЦИ О КЊАЖЕВЦУ

Књажевачки крај у праисторији

Књажевачки крај у античко доба

Књажевачки крај у средњем веку

Градско насеље Књажевац

Б.2. - УРБАНИ РАЗВОЈ КЊАЖЕВЦА (урбано истраживање)

УРБАНО ИСТРАЖИВАЊЕ

Градитељско наслеђе из турског периода

Градитељско наслеђе у периоду од 1833. до 1878. године - формирање јавних објеката

Градитељско наслеђе у периоду од 1833. до 1878. године - приватне зграде

Књажевац у српско – турским ратовима од 1876. до 1878. године

Градитељско наслеђе с почетка XX века до Првог светског рата - јавне грађевине

Градитељско наслеђе с почетка XX века до Првог светског рата - приватне куће

Период између два светска рата - јавне зграде

Период између два светска рата - приватне зграде

Период након другог светског рата

Б.1. ИСТОРИЈСКИ И ИСТОРИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О КЊАЖЕВЦУ (кратак преглед)

Некадашњи Гургусовац, данашњи Књажевац налази се на крајњем истоку Србије, уз српско-бугарску границу, на ушћу Сврљишког и Трговишког Тимока. Окружен је обронцима Старе планине, Тресибабе и Тупижнице. Општина Књажевац обухвата три антропо- географске области - Тимок, Заглавак и Буџак.

Насељавање књажевачког краја датира од пре 40. 000 године, а први материјални докази потичу из доба палеолита. Најстаријим становницима ове територије сматрају се Трибали, а након њих долазе Келти који су се измешали са Илирима и Трачанима. Њих су покорили Римљани у I веку пре нове ере, а на ове просторе долазе Мези, односно њихова племена Целегари и Тимахи, по којима река добија данашњи назив Тимок. Словенска племена, Тимочани настањују се на овим просторима од VII века, а данашњи становници књажевачког краја су њихови потомци. Пре периода турске најезде, значајна досељавања становништва на ове просторе су била са простора Косова, крајем XIV века, након Косовског боја.

Књажевачки крај у праисторији

Иако је праисторијски период у књажевачком крају недовољно истраживан, потврђени су остаци и станишта палеолитског човека у пећини Бараница код Књажевца (старије камено доба - палеолит, 3 милиона до 9000 година п.н.е). На локалитету Дубрава у Књажевцу, регистровано је насеље старчевачке културе - Старчево II, док постоје и налази из бакарног доба, енеолита (4500-2500. године п.н.е.) - Дубрава у Књажевцу, Бањица у Гошту и Шкодрино поље у Јелашници. Значајни налази из бакарног доба пронађени су на локалитету Доња Каменица код цркве Свете Богородице, на Шкодрином пољу у Јелашници, Дубрави и касарни Митар Митић у Књажевцу, у селу Кожељ на локалитетима Домановац и Главичица, у селу Равна и на Бањици у селу Гроште. Бронзано доба (2500-1300. године п.н.е.) забележено је на локалитету Кадијски мост у Књажевцу и на локалитетима Ждрело и Тупижница - Мечкина

рупа у селу Кожељ, а на локалитету Шкодрино поље у Јелашници, забележени су и остаци из периода Гвозденог доба (око 1300. године п.н.е.), као и на још неколико локалитета[3]

Књажевачки крај у античком периоду

На територији источне Србије, у сливу реке Тимок, сачувана су из античког периода многобројна сведочанства материјалне културе и уметности, која јасно указују на то да је овај простор у античко римско доба спадао и један од најцивилизованијих региона тадашње Европе. Први помени о књажевачком крају, тачније о Timacum Minus-у, налазе се у Птоломејевој карти (II век н.е.), као и у Појтингеровој карти (Tabula Peutigeriana, IV век н.е.), које показују куда су се пружали антички путеви у овом делу Римског царства.

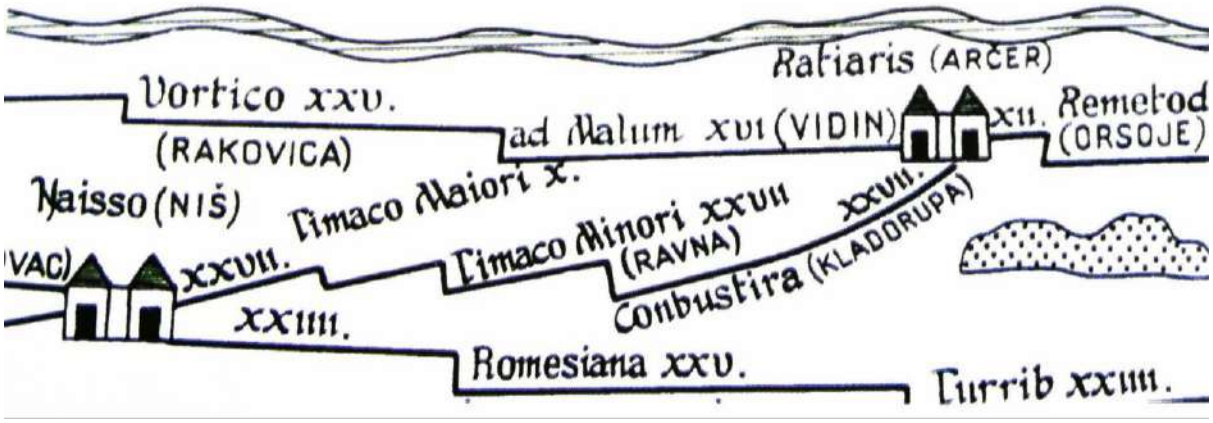
Не може се поуздано одредити када су Римљани продрли у долину Тимока. Прве упаде римских трупа на територији Тимока треба везати за покоравање Дарданаца 70-тих година пре нове ере од стране Гаја Стрибонија Куриона[4]. Педесет година касније, Марко Лициније Крас је 29-28. године п.н.е. ратовао са Мезима и претпоставља се да је река Тимок најзападнија тачка до које је стигао[5].

Долина Тимока у римско доба представљала је централну област провинције Горње Мезије и природну саобраћајну осовину између Ниша и Арчара на Дунаву. Долином Тимока (Timachus) водио је један од најстаријих и најзначајнијих путева из времена антике, на Балкану, стари пут Наисус - Рацијарија, који је повезивао Јадранско море преко Ниш и централнобалканске области са Подунављем[6]. Према Појтингеровој табли (Tabula Pojtingerijana), на сегменту овог пута кроз долину Тимока,, налазиле су се следеће станице (segm.VII): Naisso (XXVII) - Timaco Maiori (X) - Timaco Minori (XXVII) - Combustica (XXVII) - Ratiaria.

Пут Ниш-Равна (Naissus-Timacum Minus) ишао је долином Сврљишког Тимока, приближно правцем којим данас води пруга, али на већој надморској висини. На планини Богданици

[3] М.Стојић, Б. Илијић (2011): *Књажевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*, Археолошки институт Београд
[4] М. Мирковић (1969): *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд
[5] исто
[6] П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд

може се видети остатак тога пута на дужини од око 1500 м, уклесаног у стени, ширине око 2м, што је био стандард римских путева[7].



Tabula Pojtingerijana, IV век н.е. (детаљ)

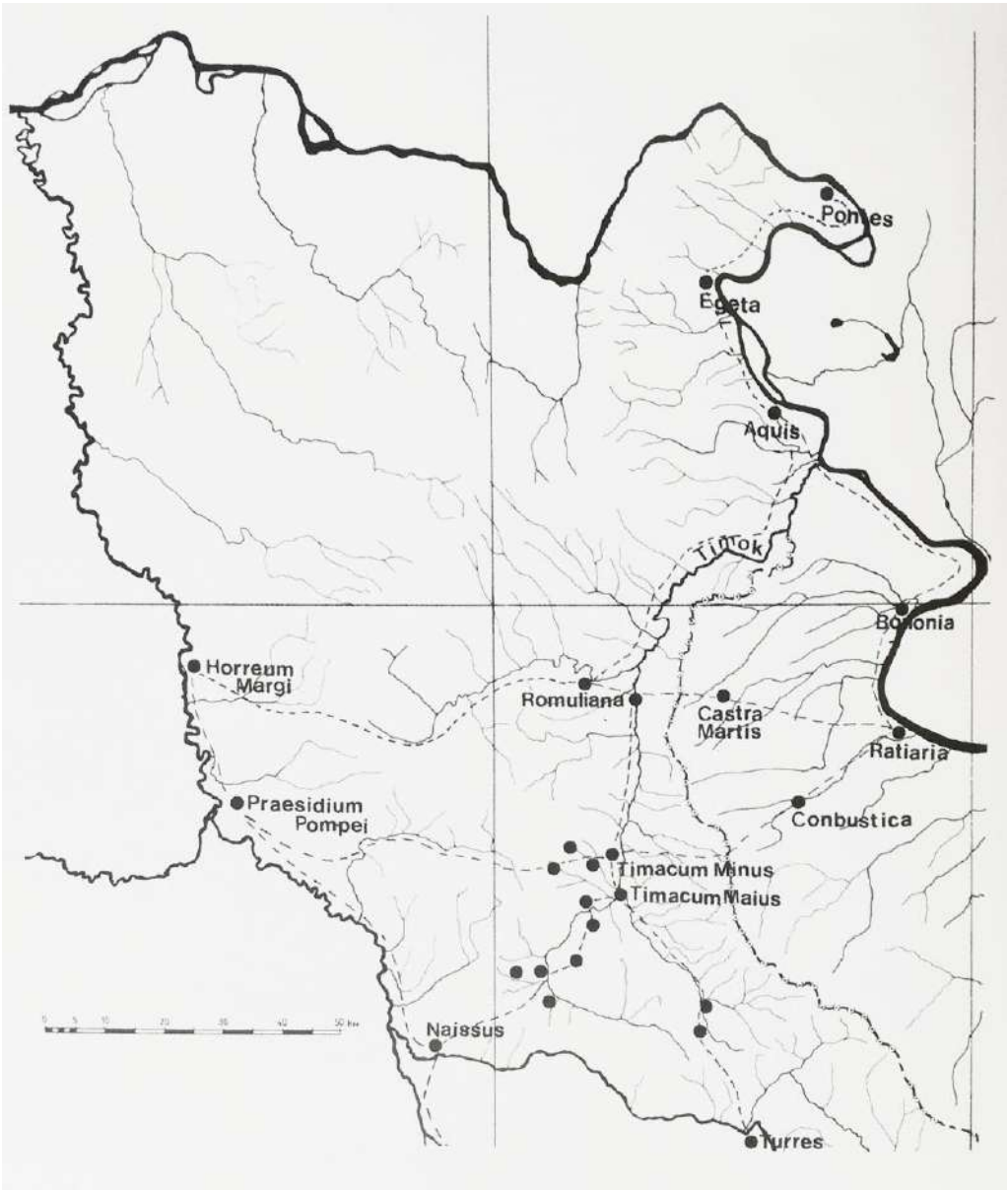
Овај пут био је важна карика у у саобраћајној мрежи Горње Мезије. Романизација ових крајева огледала се у изградњи мреже путева који су имали магистрални карактер. Римљани су градили и одржавали добре путеве и мостове, и штитили су их низом фортификацијских објеката. Први задатак високо организоване римске војне и цивилне администрације био је да изгради, утврди и одржи сигуран путни систем. У овом региону се такође налазила значајна римска војна колонија. Територија данашње општине Књажевац позната је по богатству различитих руда и старих рудокопа још из античког доба (нпр. у Алдинцу). На Старој планини су у римско доба експлоатисани племенити метали.

Данас су ове станице убициране. Тимакум Мајус (Timacum Maius), који се према Појтингеровој карти налазио 28 миља од Наисуса, сматра се да се налази и данашњем селу Нишевац, у долини Сврљишког Тимока, где је посведочена значајна римска агломерација[8].

Прва археолошка истраживања на територији књажевачке општине вршена су на локалитету Кулине код села Равна (Timacum Minus), између 1899. и 1902. године. На челу стручне екипе били су Антун фон Премерштајн из Аустријског археолошког института и Никола Вулић професор Београдског универзитета. Истраживања су настављена до почетка Другог светског рата у организацији Николе Вулиће у сарадњи са Александром Ненадовићем (нишки музеј).[9]

[7] Петровић, В. (2007): *Дарданија у римским итенерарима, градови и насеља*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Београд
[8] исто
[9] М.Стојић, Б. Илијић (2011): *Књажевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*, Археолошки институт Београд

Тимакум Минус (Timacum Minus) се може идентификовати са данашњом Равном, а налази се на левој обали Белог Тимока, десетак километара северно од Књажевца, према Зајечару. Представља римско утврђење правоугаоне основе, димензија 144x112m и укупне површине око 2 хектара, са идентификоване четири фазе градње[10]. Тимакум Минус[11] један је од најстаријих војних логора у Горњој Мезији, познат и као административно, економско, културно и верско средиште.



Археолошка карта књажевачког краја, (преузето из Илијић, Б. (2014): Римско утврђење Timacum Minus)

[10] Илијић, Б. (2014): *Римско утврђење Timacum Minus*, Завичајни музеј Књажевац, Ниш

[11] Археолошко налазиште "Равна - Timacum Minus" у селу Равна у Књажевцу - археолошко налазиште (АН 33) на основу Одлука о заштити СО Књажевац бр. 63-1/79-05 од 15.11.1979. године, категорисана за непокретно културно добро од великог значаја за РС, одлуком НС СРС бр. 29 од 29.3.1979. године.

Од Равне до Рацијарије (Арчара) на Дунаву у Бугарској, пут је водио прилично сигурном трасом на исток и долином Коритске реке, преко прелаза Кади Богаз, стизао је до станице Комбустика (Combustica), данас Кладоруп у Бугарској. Последња станица на овом путу, Рацијарија (Colonia Ulpia Traiana Ratiaria), једина је Трајанова колонија у Горњој Мезији[12].

У каснијем периоду, значајну улогу за проучавање књажевачке археологије и самог локалитета Равна - Timacum Minus имао је др Петар Петровић, руководилац пројекта и начелник одсека за археологију у нишком Центру за научна истраживања Српске академије наука и уметности. Ископавања на равни спроводио је од 1975. године[13].

Према Феликсу Каницу: "*Римљани су покрили целу тимочку област мрежом утврђених насеља, која су стајала у тесној вези са дунавским путем, дугим 91 миљу, који је убележен у Појтингеровој табли. Да се овај пут североисточно од Ниша одвајао од цариградског војног пута и затим ишао уз горњи ток Тимока, погодио је већ пре готово 90 година оштроумни Манерт; међутим, његову поштанску станицу Timacum maius, удаљену 27 миља од Ниша, он је наслућивао у близини неког села "Исперик" (вероватно Извор код Дервена), где нема никаквог трага од неког античког насеља. Невероватном оскудношћу карата тога времена може се објаснити и то што је Форбигер ставио овај Timacum код фиктивног села "Тимок". На једном крокију у бечком Ратном архиву нашао сам да је неки заставник Покорни при рекогносцирању терена 1784. године убележио и стари тврд пут код Нишевца. То и неки наговештаји које сам добио у Дервену одвели су ме 1864. до овог места, чија удаљеност од Ниша тачно одговара удаљености коју Tab. Peut. наводи између Naissus-a и Timacum maius-a, и моји тамошњи налази поуздано су потврдили да је тражена међустаница лежала на месту овог села. Следећа станица Timacum Minus, јустинијански Timaccolum, на Tab. Peut. убележена 10 миља источније, била је на Барањици, удаљеној исто толико од Нишевца, на стратегијски важним ставама двају кракова Великог Тимока, где сам нашао сасвим поуздане доказе о некадашњем постојању римског насеља. И Манерт га је поставио код Књажевца, чијој територији Барањица припада. Јиречек је прихватио моје лоцирање ова два римска места... Предео између*

[12] Петровић, В. (2007): *Дарданија у римским итенерарима, градови и насеља*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Београд

[13] М.Стојић, Б. Илијић (2011): *Књажевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*, Археолошки институт Београд

Нишевца, који има топао извор (14°C), среског места Дервен и Књажевца нема готово ничег привлачног."

Прве потпуније податке о римском утврђењу код Равне даје др Стеван Мачај[14], надзорни лекар књажевачког краја, пореклом из Будимпеште, у својој књизи из 1866. године. Након тога, о Равни податке даје и Феликс Каниц, где је представља као жив саобраћајни чвор на античком дунавском путу за Рациарију[15]. Затим је командант тимочке дивизије у Књажевцу, Антоније Богићевић, 1884. године послао Михајлу Валтровићу план утврђења, који је објављен пар година касније у часопису Саринар, на инсистирање потпуковника Јована Мишковића[16].

Вишеструки су разлози настанка овог насеља, али је свакако најзначајнија његова саобраћајно-економска функција.



Ситуациони план утврђења Timacum Minus код села Равна, Ј. Мишковић, 1888. године

Насеље се налазило на траси античког пута Naissus-Ratiaria (данашњи Арчар у Бугарској), собраћајници која је најкраћим путем повезивала област Доњег Дунава са Наисусом, односно јужним деловима Дакије и Јадранским морем. Поред овога, свакако је на развој насеља

[14] Стеван Мачај (1823-1889), лекар, научник и хуманиста, истраживач књажевачког краја

[15] Каниц Ф. (1985): *Србија, земља и становништво од римског до краја XIX века*, књига 2, Српска књижевна задруга, Београд.

[16] Илијић Б.(2014): *Римско утврђење - Timacum Minus*, Завичајни музеј Књажевац, Ниш-Књажевац

утицало и подручје богато рудом као и веома плодна долина Тимока, неопходна за исхрану становништва.

Насеље Timacum Minus представља стратешки важно место, и војни логор. Ово закључујемо из већег броја пронађених епиграфских споменика. У I-II веку овде су стациониране су кохорте (cohors I Thracum Svrica, cohors I Montanorum) у римској провинцији Горњој Мезији (Moesia Superior).

Поред остатака из периода римског царства, материјали на терену потврђују да је простор био насељен и у ранијем периоду, свакако је реч о праисторијском насељу.

У трећем веку и надаље, Timacum Minus је већ развијено насеље. Подручје богато рудом интересантно је и изван провинције Мезије[17]. Поред војног значаја, релативно у позадини Дунавског лимеса, граници према северним племенима, од великог је и привредног значаја.



Авионски снимак археолошког налазишта Равна – Timacum Minus (документација Завичајног музеја Књажевац)

[17] Гушић С. *(1979): Предлог за проглашење за културно добро, бр. 265/1 од 12.03.1979.,* Завод за заштиту споменика културе Ниш

***

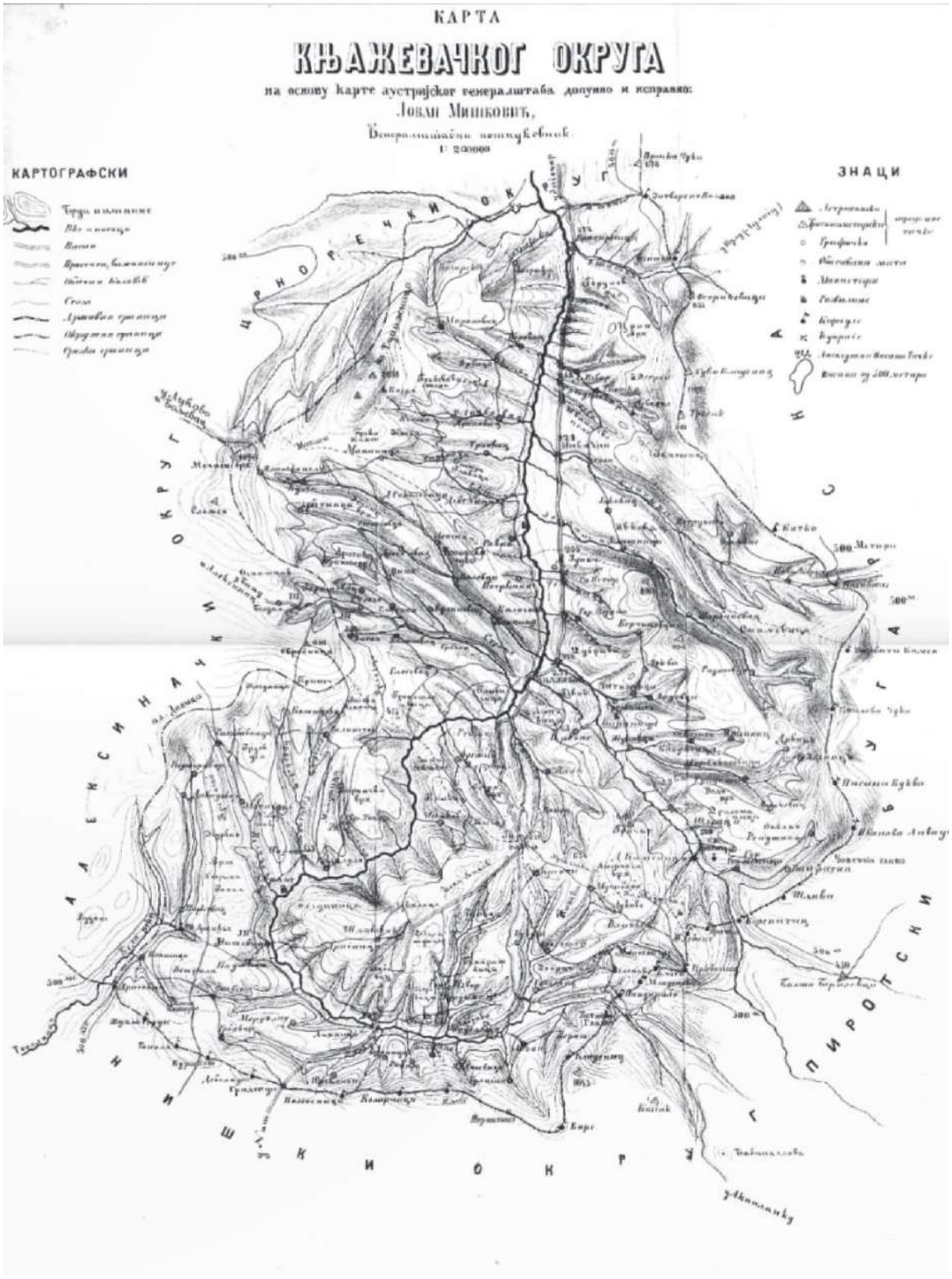
У VI веку запретила је нова опасност овом крају Источног римског царства, од упада Словена. За време цара Јустинијан (527-565. године) обновљени су многи градови дуж дунавског лимеса и у унутрешњости царства који су били порушени приликом варварских упада[18]. Његов хроничар Прокопије у свом делу De Aedificiis говори о великој обнови старих градова и подизању нових, на простору читаве Горње Мезије, а посебно и области Акве, у коју је улазила и долина Тимока. Овај крај је од давнина познат као виногорје, које и данас у понуди има изузетно квалитетна вина.

Да је Књажевац значајно чвориште путева објаснио је и Јован Мишковић[19] у свом делу *Књажевачки округ*, из 1881. године[20]. Поред главних путних праваца он пише о десетак значајних комуникација: 1. Књажевац - Зајечар, 2. Књажевац - Сокобања и Алексинац, 3. Књажевац - Грамада на Тресибаби, 4. Књажевац - Пандирало, 5. Књажевац - Бољевац и Луково, 6. Књажевац преко Плоче у Нишевац, 7. Књажевац - Каменица и Коретинац, 8. Књажевац - Грнчар и Црквенац, 9. Књажевац - Бели поток и 10. Књажевац - Равна, Дебелица и Врбица.

[18] Острогорски, Г. (1959): *Историја Византије,* Београд

[19] Јован Мишковић (1844-1908), војни стручњак и свестрани научник Србије XIX века, Министар војни и председник Српске краљевске академије

[20] Мишковић, Ј. (1881): *Књажевачки округ*, Гласник српског ученог друштва, књига XLIX, Државна штампарија, Београд



Карта књажевачког округа, Јован Мишковић (преузето из: Мишковић, Ј. (1881): *Књажевачки округ*, Гласник српског ученог друштва, књига XLIX, Државна штампарија, Београд)

Књажевачки крај у средњем веку

У средњем веку Тимочка крајина припадала је видинској области, која је обухватала подручје између река Искар на истоку и Тимок на западу.

Постоје писани извори из XIII века којима је документован податак о освајањима Стефана Немање из 1183. године. Стефан Првовенчани о овим списима наводи да је Немања од Византије освојио три града у региону Тимока: Сврљиг, Равно и Кожељ[21].

Долина Тимока била је у саставу Српске државе још у време Стефана Немање, потом за време цара Милутина, и касније за време цара Душана. Овим пределом владали су српски, бугарски и византијски цареви, татарски канови, српски и мађарски краљеви, видински кнежеви.

У XIII веку одваја се од Бугарског царства и постаје самостална држава. Од 1292. до 1321. године видински кнез Шишман признаје власт српског краља Милутина, са којим се везао родбинским односима браком свога сина, будућег видинског кнеза и бугарског цара Михајла III Шишмана, и Милутинове ћерке Ане Неде.

У XIV веку Видинско царство доживљава културни процват, значајан за српску културну историју. О томе сведоче трагови писмености и религиозне књижевности на старословенском језику српске редакције, као и записи и натписи на црквама, манастирима и надгробним споменицима. Видинско царство Турци освајају 1396. године и стварају војно-административну јединицу Видински санџак, коме је Тимочка крајина припадала све до ослобођења 1833. године[22].

Средњовековни период у Књажевцу и његовој околини сагледава се кроз сачувана непокретна културна добра. Значајан сачувани материјални остатак средњовековног периода представља **црква Свете Богородице у селу Доња Каменица**[23]. Подигнута је и осликана у XIV веку и представља мању црквену грађевину са основом у облику уписаног крста. Храм је веома занимљиве архитектуре чијим се складним пропорцијама ствара утисак монументалности. Црква има куполу и спратну припрату над којим су две мање куле. На месту укрштања крста

[21] П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд

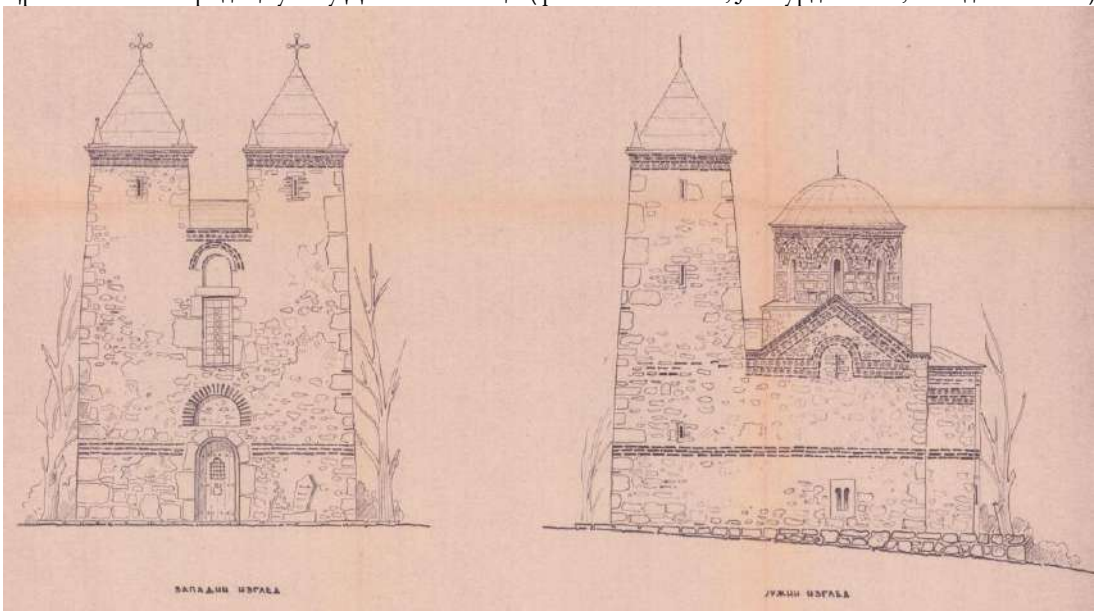
[22] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић, *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, 2013.

[23] Црква Свете Богородице у селу Доња Каменица у Књажевцу - споменик културе (СК 15) на основу решења о заштити Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије бр. 444/ 48 од 25. марта 1948. године, категорисана за непокретно културно добро од великог значаја за РС, одлуком СРС РС бр. 29 од 07.04.1979. године, Сл. Гласник 14/79.

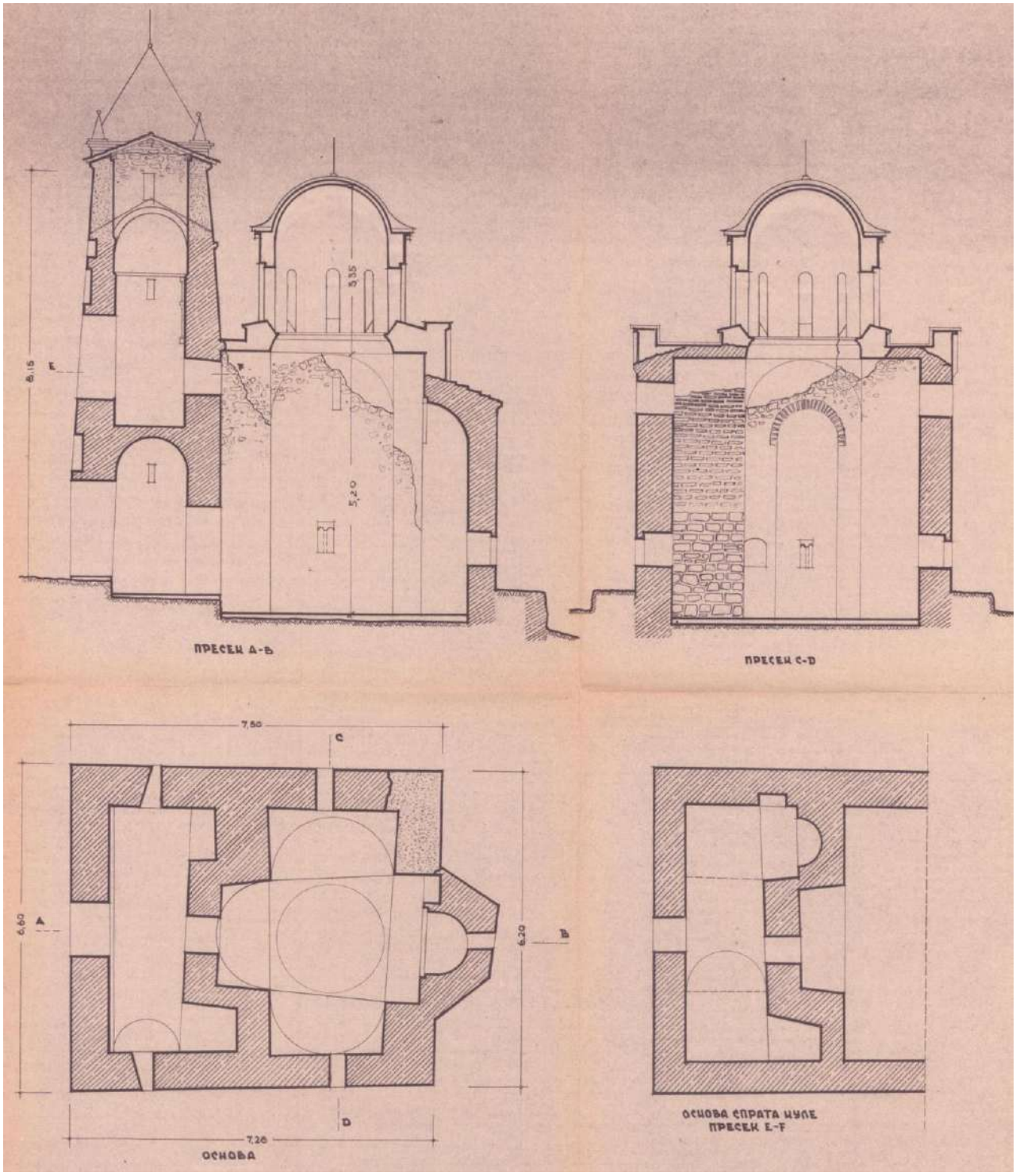
диже се купола са кубичним постољем. Испред припрате првобитно је био изграђен и дрвени спратни трем, који се види само на сликама модела храма на ктиторским портретима у наосу и на спрату припрате. Остаци трема се и даље уочавају на терену у нижим зонама. Зидно сликарство сложеног иконографског програма носи одлике стилова како XIV тако и XIII века. У олтару су композиције Богородице с Христом и анђелима и Поклоњење агнецу. Фреско-иконе у првој зони наоса постављене су поред стојећих светитеља и портрета ктитора, док су у вишим зонама сцене Великих празника и Страдања Христовог. У приземљу припрате су слике светих ратника-коњаника који јашу загрљени, владарски портрети и Богородичин циклус. Циклуси св. Петке, св. Николе и портрет ктитора са породицом илустровани су на спрату и у кулама припрате.



Црква Свете Богородице у селу Доња Каменица (фото: ЗЗСК Ниш, Ј. Шурдиловић, З. Радосављевић)



Црква Свете Богородице у селу Доња Каменица (цртежи: Слободан Ненадовић, 1955.)



Црква Свете Богородице у селу Доња Каменица (цртежи: Слободан Ненадовић, 1955.)

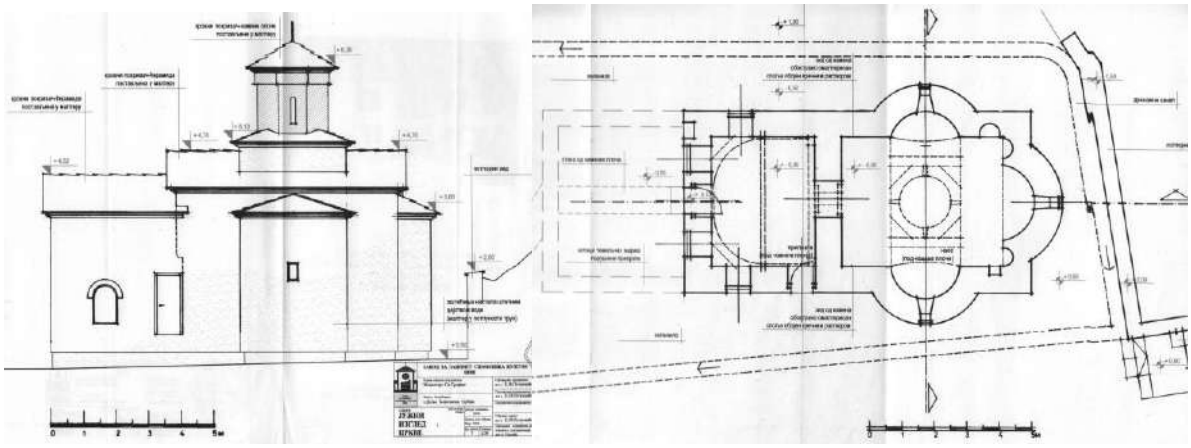
Манастир Свете Тројице у Горњој Каменици[24] још је један значајан представник средњовековне архитектуре у овим крајевима. Клесани натпис, настао као позни препис уништеног фреско-натписа од стране игумана Пантелејмона, помиње је као задужбину деспота Лазара Бранковића, најмлађег сина деспота Ђурђа, и наводи 1457. као годину њеног настанка.



Црква Свете Тројице у селу Горња Каменица (фото: ЗЗСК Ниш, З. Радосављевић)

Како црква има облик сажетог триконхоса са куполом, у литератури је дуго сматрана једним од последњих изданака моравске градитељске скупине и једном од последњих хришћанских цркава подигнутих на територији данашње Србије у време након Турских освајања ових простора 1396. године. Издваја се неправилним облицима, скромним рустичним зидањем и карактеристичним склопом певница и куполне партије, које архитектонским концептом покушавају да понове старији узор – храм манастира Поганова. Фрагменти живописа сачувани су на куполи, олтарском простору, као и на првобитној западној фасади цркве. У иконографском и стилском погледу, фреске припадају просечним остварењима прве половине XVII века.

[24] Манастир посвећен Св. Тројици у селу Горња Каменица у Књажевцу - споменик културе (СК 14) на основу решења о заштити Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије бр. 440/ 48 од 24. марта 1948. године, категорисана за непокретно културно добро од великог значаја за РС, одлуком СРС РС бр. 69 од 21.07.1983. године, Сл. Гласник 28/83.



Црква Свете Тројице у селу Горња Каменица (цртежи: ЗЗСК Ниш,Е. Васић Петровић, 2009)

После живописања, пред црквом је дозидана припрата, засведена полукалотом која се на западни зид ослања преко пара тромпи. Остаци фресака у припрати данас су сведени на зоне сокла и стојећих фигура и према стилским одликама припадају уметности средине XVII века.

Градско насеље Књажевац

Насеље (Гургусовац до 1859. године) се развијало се на десној и левој обали Сврљишког Тимока, на раскрсници путева ка данашњем Нишу, Зајечару, Сокобањи и Бољевцу, и местима на обали Дунава у Бугарској (данашњем Арчару, општина Димово, атничка Ratiaria).

Први пут се помиње у турским пописима из XV века, тачније 1454/1455. године у турском попису као село Гургусовче са десет домаћинстава[25]. Од 1396. године ова област је под турском влашћу као део Видинског пашалука, и престављала је значајни економски, саобраћајни и војни центар.

Описи аустријског официра, путописца Франца Ксавера Покорног из 1784. године дају одређену представу о тадашњем изгледу града, у коме је било: „*120 хришћанских и 46 турских кућа, две џамије, две кафане и два хана. Турско насеље било је на узвишици. Поред касабе постојало је и мало утврђење. Забележена су и два моста, један на Малом Тимоку и један на Великом Тимоку близу Гургусовца*“. Иако се на основу литературе и записа путописаца може закључити оквирна просторна позиција и простирање града, ови описи дају штуре податке о грађевинама, а како су материјални остаци старе урбане матрице уступили место новијим грађевинама, не зна се како је град изгледао у том периоду.

Књажевац се од ослобођења 1833. године од Турака па до краја деветнаестог века развијао успорено. Пољопривреда и занатсво били су главне привредне делатности ове вароши, као и занатство које се традиционално развијало. Књажевац је 1834. године имао 869 становника, а 1910. године 5449 становника, док је за варош проглашен 1866. године.

Нека податке о овом градићу можемо наћи у Каницевом опису овог краја и саме паланке: “*Моје предвиђање да је изврстан природни положај Књажевца тешко могао промаћи оку римских стратега потврђују антички остаци, стубови итд. који су недавно нађени. Тамо се у средњем веку налазила мала тврђава Гургусовца. Порекло овог старог српског назива везује се, према једном досад историјски непотврђеном предању, за сина Ђурђа Бранковића, Гргура, под чијом је владавином град вероватно доспео до новог процвата.*

У аустријско-турском рату 1737. године. Гургусовац се помиње међу местима која су бранјена паланкама, мада су га Турци, кад се царска војска приближила, напустили без борбе. Али кад су

[25] Д. Бојанић Лукач (1975): *Видин и видински санџак у XV и XVI веку, Софија*

они следеће године од албанског Дрима опет победоносно продрли до Дунава, Гургусовац и тимочка област су страшно опустошени. Поновно насељавање града, који су Турци звали просто Тимочка Паланка, изгледа да је извршено Србима из Темишвара. У почетку устанка од Турака га је ослободио војвода Вељко, који је истакнутог устаника Тошу именовао за кнежинског старешину; међутим, после пораза код Ниша, Гургусовац је пао с околином поново у турске руке. У новембру 1810. гроф Орурк је с помоћним руским трупама пошао уз Тимок, отворио на паланку ватру из 18 топова и, упркос упорној одбрани, њена посада од 800 људи морала је капитулирати, остављајући четири топа и целокупно ручно наоружање. Још једном су Турци 1813. ушли у град и у њему остали све до 1833, кад је и овај део Тимочке крајине припојен Србији.

Књажевац је окружен лепим природним парком и брежуљцима под виноградима и шумарцима, кроз које се сливају многи водотоци. Још пред несрећни рат из године 1876. у њему није било архитектонски значајнијих зграда; ипак су његова високо постављена среска зграда и лепе куће с терасама и верандама, груписане око ње и с обе стране Тимока, са много зеленила као у италијанским местима, чиниле исто тако пријатан утисак као и кућни тремови отворени према двориштима, у којима су се виделе живописно обучене жене запослене израдом ћилимова који својим квалитетом не заостају много за пиротским. На највишој тачки у граду налази се Гургусовачка кула, у којој је неколико саветника, ухапшених 1857. као "непријатељи Карађорђевића", издржавало затвор све до повратка Обреновића. По наређењу кнеза Милоша, град је тада добио име Књажевац, а кула је спаљена. Прво су намеравали да је разнесу барутом, али кназ је захтевао да се уништи баш огњем. На веранди свога конака - како су ми причали очевици осветољубив седи старац чекао је да језици пламена избију из таванице и прозора. Тај призор му је годио, а сутрадан је наредио да се напукли зидови сравне са земљом; споредне зграде су уређене за потребе поштанске службе."

У периоду од 1834. године па до 1910. године може се закључити на основу кретања броја становника да је варош ипак напредовала.

Развојем Књажевац постаје привредни, образовни, културни и административни центар општине Књажевац. О напретку у наведеном периоду говоре подаци о развоју школства, здравства, судсва, поштанског саобраћаја и других делатности:

Прва основна школа постојала је још 1830. године, а 1836. школа је имала 78 ученика. Прва болница изграђена је 1851. године, и завршена је и изградња пута преко Тресибабе. Прва средња школа, "Реалка", отворена је 1871. године. Пошта је отворена 1833. године, али је три године касније затворена. Поштанска станица у тадашњем Гургусовцу поново је успостављена 1841. године у Згради окружног начелства. Нова зграда поште, која се налазила на почетку Његошеве улице, изграђена је 1894. године и била је једна од најлепших зграда у Књажевцу.

Крајем XIX и почетком XX века отворени су рудници "Тресибаба" и "Подвис", "Добра срећа" и "Благовести" који су много значили за покретање привреде Књажевца и околине.

Електрификација Књажевца почела је двадесетих година 20. века. Књажевац је осветљен 1925. године из електране "Језава" коју су саградили Радомир Арсенијевић и Мирко Матијевић из Београда.

Услед великих ратних страдања које је град преживео у прошлости, као и релативно лошег квалитета зграда (дрво, бондрук), најстарији објекти који се могу евидентирати на терену представљају остатке објеката из периода османске доминације: Стара барутана, Лагуми, простор Гургусовачке куле и кућа Ибиш аге. Ови објекти, иако малобројни указују на суживот турског и српског становништва, али и на претежно војну функцију града.

Највећи део источне Србије ослобођен је од Турака у току априла и маја 1833. године. Хатишерифом из 1833. године, свечаном повељом османског султана Махмуда II, у Србији је званично укинут феудализам и потврђено присаједињење шест отргнутих нахија, односно Србији кнеза Милоша припојене су и шест отргнутих нахија које су чиниле данашње подручје Тимочке крајине.

Унутрашњу поделу Србије спроводи књаз Милош Обреновић, 1834. године, којом поставља за једно од пет Сердарства и тимочко, у чијем су саставу била три окружја: књажевачко, црноречко и крајинско са Поречом[26] . Даље су се окружја делила на срезове.

Друштвене прилике у Србији у XIX веку утицале су на трансформисање друштва и утицале на све сегменте живота. На почетку XIX века Србија је била традиционално организована и претежно руралног карактера, а већ на крају истог столећа то је била млада држава која тежи

[26] Милосављевић, М. (1988): *Организација власти и друштвено-политички односи 1833-1878. године, Тимочка крајина у XIX веку*, Књажевац.

модерном уређењу[27]. Истовремено, врши се и реорганизација црквених власти, када Епархија тимочка из управе видинске митрополије поново прелази под јуридистикцију београдског митрополита Милентија. Тада је, 1834. године постављен за Епископа Доситеј Новаковић (1774-1854. године)[28].

Књажевачка област убрзо доживљава јак привредни и културни преображај. Граде се путеви и мостови, куће од квалитетнијег материјала, оснивају се школе, граде јавне грађевине потребне за државну администрацију, подижу и обнављају цркве и манастири. Развија се трговина, занатство, пољопривреда, друмски и поштански саобраћај.

Међутим, већ 1842. година долази до озбиљних династичких сукоба, који се понављају и 1858. године, долази до учесталих смена власти и преврата. Седамдестих година XIX века у источној Србији јављају се демократске и социјалистичке идеје које пропагирају Живојин Жујовић и Светозар Марковић[29].

Избијањем ратног сукоба између Србије и Турске 1876-1878. године, Књажевац је у великој мери порушен. Неколико година касније, 1883. године, простор Тимочке крајне постаје место избијања велике Тимочке буне, последње сељачке буне у Србији у XIX веку. Буна је била потпомогнута деловањем Народне радикалне странке, а имала је за циљ да изрази незадовољство тешким животним приликама и владавином краља Милана Обреновића[30].

Избијањем балканских ратова, 1912. и 1913. године, српско-бугарски односи постају веома компликовани и затегнути, и у току Првог светског рата 1915. године долази до окупације Тимочке крајне од стране Бугара. После ослобођења, нарочито у међуратном периоду град се убрзано развија, а градско језгро добија свој данашњи изглед и доживљава урбанистички развој. У околини Књажевца отварају се поново и рудници, стварају се индустријски погони уместо некадашњих малих занатских радњи, а то све утиче на велике миграције становништва из села у град и на спајање са приградским насељима и селима. Формира се градско језгро, као

[27] Мицић-Милошевић, М. (2013-2014): *Сима Жикић - хроничар свога времена*, каталог изложбе, Завичајни музеј Књажевац

[28] исто

[29] Стево М. Лапчевић (2014): *Национално питање у делу Живојина Жујовића*, Нови српски социјалисти, 11. 6. 2014.

[30] Мицић-Милошевић, М. (2013-2014): *Сима Жикић - хроничар свога времена*, каталог изложбе, Завичајни музеј Књажевац

и "Стара чаршија" која је настајала углавном с краја XIX и почетка XX века и у периоду између два светска рата.

Реке, бројни мостови (осам на територији града), излетишта, присуство чамаца на реци у самом центру града, болница, читалиште, црква, гимназија, бројне занатске радње и кафане неки су од разлога што је ова варошица прозвана "Мала Венеција" или "Мали Париз". Чувени архитекта Ле Корбизије је уживао у чарима ове српске варошице на свом путовању на Исток[31].

[31] Le Korbizje 2008. (1966), *Putovanje na Istok,* prevod S. Samurović, Loznica: Karpos

Б.2. УРБАНИ РАЗВОЈ КЊАЖЕВЦА

(урбано истраживање)

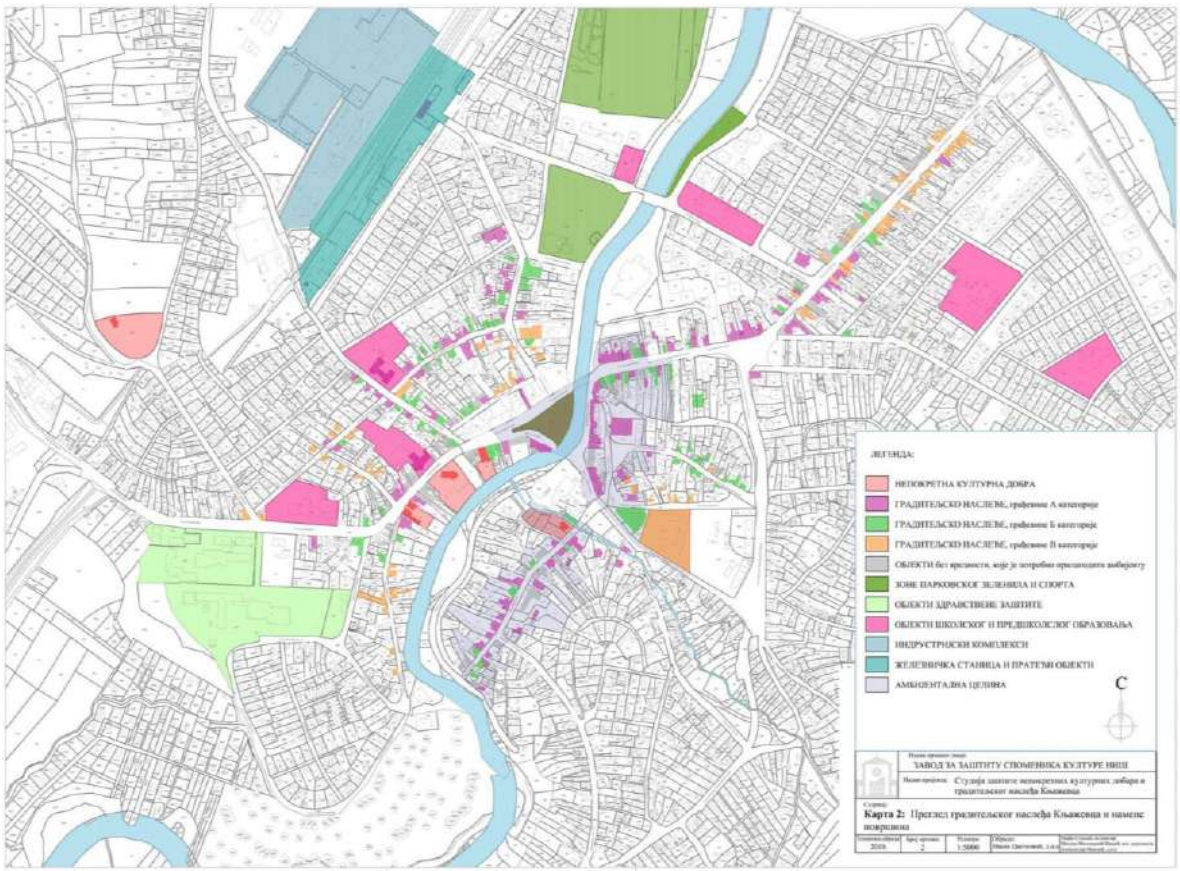
Бројни остаци материјалне културе, пронађени на археолошким налазиштима у овом подручју сведоче да су Књажевац и његова околина били настањени још у праисторијска времена. Преко Књажевца су се укрштали путеви који су повезивали Тимочку крајину са Моравом, Пиротским крајем, Сокобањом и Неготином. У средњем веку Гургусовац је саставни део Бугарске а потом и Отоманске империје.

Градско насеље Књажевац развијало се на десној и левој обали Сврљишког Тимока, на раскрсници путева за Ниш, Зајечар, Сокобању и Бољевац. Основна обележја граду даје конфигурација терена на коме је изграђен, амбијент две (три) реке, и близина брдско планинског залеђа. Котлински карактер градске територије где се сутичу путеви имао је повољног утицаја на развој и функционисање града, на развој трговине, занатства и угоститељства, као и других делатности. Насеље Гургусовац помиње се први пут у турским пописима из XIV века. Од 1396. године је под турском влашћу као део Видинског пашалука све до 1833. када је заједно са околином припојен Србији кнеза Милоша.

УРБАНО ИСТРАЖИВАЊЕ

Археолошка истраживања спроведена на простору градског насеља Књажевац махом су била заштитног, а не и систематског карактера, па су подаци са којима располажемо оскудни. Препознат је локалитет "Гургусовачка кула", који није у довољној мери истражен да би се могао закључити обим и површина простирања на којој би требало очекивати налазе, али свакако представља значајан археолошки локалитет за разумевање настанка Књажевца. Археолошка ископавања вршена су у порти цркве Св. Ђорђа, на простору касарне, на локацији "Кадијски крст", као и у Улици Др. Савића и у околини аутобуске станице.

Градитељску дефиницију Књажевца чине бројне сачуване појединачне грађевине и амбијенталне целине изразитих културно-историјских, архитектонских и уметничких вредности, које у најбољој мери сведоче о архитектонско-урбанистичкој структури градова XIX века, у времену када градитељи напуштају балканско-паланачку османску традицију и окрећу се западноевропским узорима.



Преглед градитељског наслеђа и намена површина (ЗЗСК Ниш, обрада: И. Цветковић, 2019)

Током 2019. године, спроведено је урбано истраживање на терену, рекогносцирање и архитектонско-урбанистичко, историјско и историјско-уметничко истраживање града, преглед, прикупљање и дигитализација извора и архивске грађе, као и документације која се чува у институцијама. Извршена је валоризација градитељског наслеђа и ревалоризација непокретних културних добара Књажевца у циљу потпуније заштите. Истраживачки радови односно свеобухватно сагледавање урбане матрице града, допринели су утврђивању хронологије развоја града, и периода настанка одређених појединачних грађевина. Спроведена је архитектонска и историјско-уметничка анализа градитељског наслеђа и прикупљање техничке документације, као основног вида заштите.

Архитектура тј. градитељско наслеђе градског насеља Књажевца може се временски поделити на неколико периода

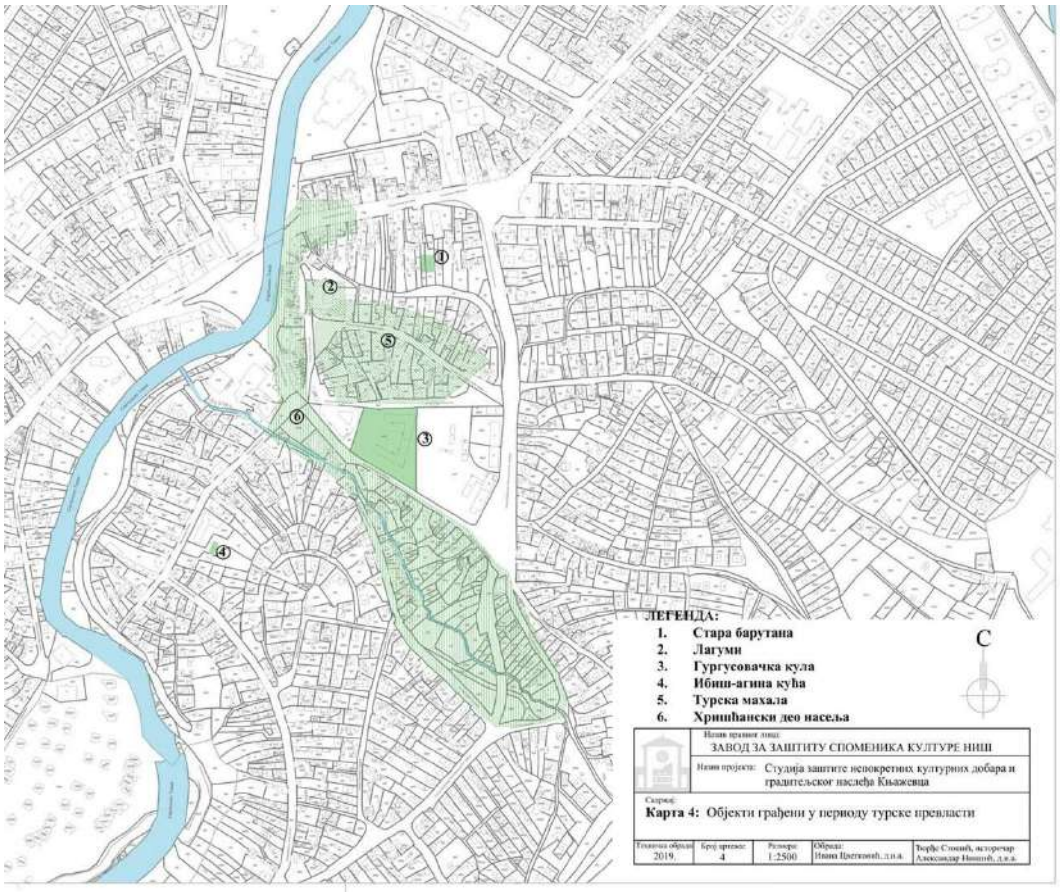
1. турски период,
2. период од ослобођења 1833. године до рата 1878. године,
3. затим од 1878. године до краја XIX века,
4. почетак XX века до почетка Великог рата
5. период између два светска рата и
6. период социјалистичке изградње након Другог светског рата.

Наведени периоди обликовали су идентитет и допринели су данашњем изгледу вароши. Сваки од наведених периода имао је значајну улогу у изградњи духа места, при чему је последњи период, након Другог светског рата, имао негативан утицај на очување историјских, архитектонских и амбијенталних вредности Књажевца. Такође, период деведесетих година XX века представља један изразити период деградације градитељског наслеђа, иако у овом периоду нису реализовани велики пројекти јавне намене, већ су деградације локализоване на појединачне приватне објекте, изграђених или реконструисаних без уважавања градитељског наслеђа и окружења. У периоду после Другог светског рата највећи обим изградње био је везан за централно градско језгро (Робна кућа “Београд”, Пошта, банка “Бор”, Дом културе, хотел “Тимок” и др.), а у периоду деведесетих године XX века највеће интервенције спроведене су у делу Доње чаршије, при чему су скоро у потпуности урушене споменичке вредности ове амбијенталне целине.

Градитељско наслеђе из турског периода

Грађевине које су остале сачуване из периода турске владавине су малобројне и претежно су војног карактера. На основу литературе и записа путописаца може се одредити оквирна просторна позиција и простирање града, описи дају штуре податке о самим грађевинама.

Књажевац се као Гургусовац у турским изворима помиње први пут 1454/55. године, као село од десетак кућа[32]. Описи аустријског официра путописаца Франца Ксавера Покорног из XVIII века, тачније 1784. године, дају одређену представу о тадашњем изгледу града, у коме је било: *120 хришћанских и 46 турских кућа, две џамије, две кафане и два хана. Турско насеље било је на узвишици. Поред касабе постојало је и мало утврђење. Забележена су и два моста, један на Малом Тимоку и један на Великом Тимоку близу Гургусовца*[33].



Сачувано градитељско наслеђе из турског периода (ЗЗСК Ниш, обрада: И. Цветковић, 2019)

Гургусовац постаје варош и центар Гургусовачке нахије у XVIII веку, после изградње турског шанца на месту где је касније подигнута Гургусовачка кула[34]. Гургусовац је био војно и управно

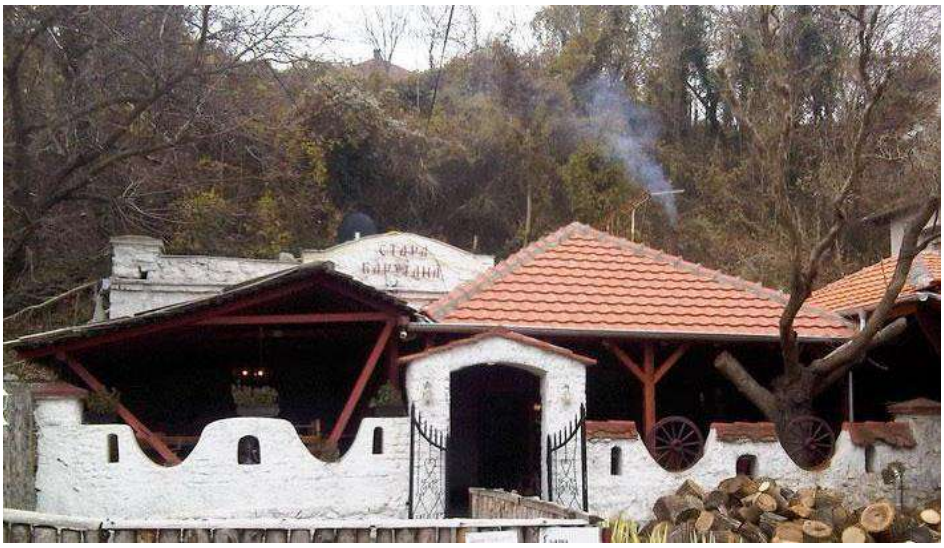
[32] Д. Бојанић Лукач (1975): *Видин и видински санџак у XV и XVI веку, Софија*.
[33] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић (2013): *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац.
[34] Исто

седиште, са турском администрацијом и војном посадом. Такође, био је изначајно саобраћајно средиште, односно друмска станица.

На основу литературе и записа путописаца може се закључити оквирна просторна позиција и простирање града, а проучавањем историјских података и остатака на терену закључује се да је турска махала била позиционирана на брду око утврђења (шанца), у подножју брда и поред чифлик-потока. Хришћански део насеља се развио са дуге стране главног пута, с леве и десне стране Сврљишког Тимока, који је повезивао дрвени мост. Развијао се око некадашње куле и углавном се простирао око пута Ниш-Софија, и то улицама Доситејевом, Гавре Аничића, Кејом Димитрија Туцовића и Улицом 10. октобра (данас кнеза Милоша).[35]

Описи града из периода пре ослобођења 1833. године дају штуре податке о грађевинама, а услед ратних страдања које је град преживео у прошлости, и малог броја сачуваних материјалних остатака, не зна се како је изгледао у том периоду. Најстарији објекти који се могу евидентирати на терену су: Стара барутана, градски Лагуми, кућа Ибиш аге, и простор везан за некадашњу Гургусовачку кулу.

1. **Стара барутана** се налази на потезу Доње чаршије, у Улици књаза Милоша, на к.п. бр. 458 и 457 КО Књажевац. Грађевина се користи као угоститељски објекат, при чему је многобројним преправкама и интервенцијама, њен изворни изглед доведен до непрепознатљивости.



Данашњи изглед старе барутане (извор: https://www.mc.kcbor.net/)

[35] П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд

2. **Лагуми** - У брду изнад “Старе чаршије” на к.п. бр. 1051 и 1042 КО Књажњевац, а можда и шире, налази се непознат број још неиспитаних подземних пролаза. Верује се да је реч о **лагумима** (мрачан подземни пролаз, или подземни пролаз из града) из турског периода. Ови лагуми представљају мрежу циглом озиданих, лучно засведених ходника који се пружају испод зграде Катастра и Полицијске станице, а према казивању старих Књажевчана досежу и до некадашње Гургусовачке куле. Лагуми су на више места забетонирани (према казвањима старијих мештана након Другог светског рата) или затворени темљима зграде дозидане за потребе СО Књажевца уз Катастар и Полицијску станицу, тако да се у овом тренутку на основу још увек доступних и проходних ходника, не може утврдити њихов правац пружања нити тачан обухват. (Слика 1)

Није познато да ли су икада вршена истраживања ових лагума, те се не може са сигурношћу одредити њихова улога. Досадашње претпоставке, које се могу прочитати у литератури, изнете су на основу аналогија са сличним познатим објектима овог типа.



Део подземних лагума (фотографија С. Милутиновић, ЗМК, 2009.)

3. **Гургусовачка кула** саграђена је на месту турског шанца из XVIII века, односно некадашњег турског палисадног утврђења (цитаделе), подигнутог за потребе контроле и надгледања града. Овај турски шанац био је окружен широким ровом и палисадом, налазио се на узвишењу изнад касабе (вароши), а служио је као гарнизон турске посаде. Данас се остаци оградног зида овог значајног комплекса простиру на к.п. бр. 1096/2 и 1096/1 КО Књажевац, за који је потребно предвидети одређена археолошка истраживања, са циљем да се потврде претпоставке и прецизира локација куле.

Она је једна од првих реконструисаних грађевина у некадашњем Гургусовцу након ослобођења од Турака 1833. године. Уставобранитељски режим је у складу са програмом урбанизације ослобођене Србије, ангажовао „правителствене инцинире“ због реконструкције утврђења. У периоду између 1842-1844. године овај простор је преуређен за војне потребе, а радовима на уређењу руководио је инжењер Франц Јанке. Инжењер Франц Јанке урадио је предлог плана реконструкције и поднео га Правитељству Кнежевине[36]. Радови на реконструкцији су се одвијали од 1842. до 1844. године. Кула је имала четвороугаону основу, димензија 135x100 метара, масивне спољне зидове и приземље са два спрата. Мањи прозори били су затворени решеткама, а до просторија на спратовима се долазило дрвеним степеништем. Кула је била опасана високим зидом.

Одмах по завршетку радова Гургусовачка кула је постала политички затвор у Србији - познат као „српска бастиља“, која је кнезу Александру Карађорђевићу служила као тамница за политичке затворенике. Ту су затваране присталице династије Обреновић и најближи сарадници кнеза Милоша Обреновића, попут пуковника Јована Мићића, Стевана Стевановића Тенке, и др.



Остаци оградног зида око Гургусовачке куле у Књажевцу (фотограметрија: А. Никшић, 2019.)

[36] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић (2013): *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац.

Приликом повратка на власт, на путу у Србију из Влашке, јануара 1859. године кнез Милош Обреновића је дао налог да се овај озлоглашени затвор сруши. Кула је спаљена по наредби кнеза Милоша 17. јануара 1859. године, у чију част град мења име у Књажевац[37].



Макета Гургусовачке куле, рад Васила Тодорова (фотограметрија ЗМК, 2019.)

Преостали сачувани оригинални део објекта јесте пушкарни зид. Временом је простор Гургусовачке куле реконструисан и ревитализован као вишенаменско здање јавне намене. Први већи радови на овој локацији извршени су 1965. године, када је простор адаптиран у летњу позорницу. У тренутно уређеном, зидом опасаном простору налазе се летња позорница, канцеларије и друге помоћне просторије које се користе за организацију различитих програма. Приликом заштитних археолошких истраживања 2011. године регистровани су камени

[37] М. Костић (1933): *Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд.

зидови старијег периода, зиданих у сухозиду, што указује на његову употребу у дужем временском периоду[38].

4. **Ибиш агина кућа** се налази у Његошевој улици, једној од старијих улица у граду, на к.п. бр. 977 и 978/1 КО Књажевац. Сматра се да је кућа саграђена у првој половини XIX века, око 1815. године, вероватно представља најстарију очувану кућу из турског периода. Била је власништво Ибиш-аге, Турчина чији је лик послужио Стевану Сремцу да напише приповетку са истим називом. Први власник након њега био је кнез Милош. Касније су се власници смењивали, а данас је у поседу породице Миленковић[39]. Око куће се налази велико двориште, које представља мали део првобитног великог имања. Познато је да је књаз Милош имао велике поседе у Књажевцу, па је тако забележена и преписка између књаза и Богдана Ђорђевића - Татарина: "Почетком 1837. године кнез Милош је своју воденицу у Гургусовцу понудио Богдану Ђорђевићу, тадашњем заглавском капетану, у замену за његову воденицу у Параћину, коју је намеравао да претвори у фабрику за млевење гриза. Но опрезни "Татарин Богдан" није пристао на замену. Он је више волео да за такву сврху уступи своју воденицу без накнаде, под условом да је доцније *"ако би пожелателна фабрика некад дејствовати престала, прими опет натраг као своје добро"*. После пет дана писао је Милошу да Богдан и даље остаје при своме "*изговарајући да му ова воденица није од потребе"*. Богдан је кнезу и сам писао и правдао се да је не прима само зато што нема намеру у Гургусовцу са фамилијом живети. Није познато како су даље текли преговори, али се кнез Милош некако ипак домогао Богданове воденице. Само што је није заиста претворио у фабрику гриза. Он је њу, са још три у Пожаревцу, и овом у Гургусовцу продао те исте године држави за укупну суму од 3000 аустријских дуката[40].

Првобитно имање је у каснијем периоду уситњено, а данас се у непосредној близини такозване Ибиш-агине куће налази зграда предшколске установе и још неколико стамбених кућа.

[38] Документација Завичајног музеја Књажевац
[39] Према казивању власника куће Вељка Миленковића
[40] Светислав Прерановић: *Гургусовачки капетан* - књига L



Ибиш агина кућа, Ул. Његошева 39а (фотограметрија А. Никшић, 2019.)

Кућа је једноставне подужне основе, са четири просторије, које директно излазе на подужни трем са луковима. Саграђена је у систему бондручне конструкције са дрвеним системом греда, стубова и косника и испуном, и скоро у потпуности је сачувала свој оригинални изглед.



Ибиш агина кућа, главни изглед, Ул. Његошева 39а (фотограметрија А. Никшић, 2019.)

Градитељско наслеђе у периоду од 1833. до 1878. године - формирање јавних објеката

Хатишерифом из 1833. године, свечаном повељом османског султана Махмуда II у Србији је званично укинут феудализам и потврђено присаједињење шест отргнутих нахија, односно Србији су припојене и нахије које су чиниле данашње подручје Тимочке крајине. Србија је стекла права на слободу вероисповести, избор старешина, независну унутрашњу управу, повратак шест нахија које је Карађорђе ослободио током Првог српског устанка, а које нису биле део Београдског пашалука, слободу трговине, подизање школа, болница и штампарија, забрану насељавања Турака у Србији и право на исељавање Турака из Србије, осим у градовима са утврђењима.

Након ослобођења и присаједињења ових области Србији, почео се повећавати број становника у Гургусовцу, углавном досељавањем хришћанског становништва из неослобођених крајева, и то посебно из пиротског краја. Број становника Гургусовца је повећава са 869 становника, колико их је било 1834. године, на 2383 становника 1859. године

На основу закона о местима од 16. јуна 1868. године, Књажевац се формално проглашава за варош.

Књажевачка област у овом периоду доживљава јак привредни и културни преображај. Граде се путеви и мостови, куће од квалитетнијег материјала, оснивају се школе, подижу и обнављају цркве и манастири. Укидањем турског феудалног аграрног система, успостављен је традиционални тип производње средином XIX века, а пољопривреда, трговина и занатска производња постале су водеће привредне делатности књажевачког краја све до завршетка Другог светског рата.

Опис из 1851. године даје доста података о изгледу варошице скоро две деценије након ослобођења: "*...Велика и богата чаршија простире се на две стране и напуњена је механама и дућанима".*

Након ослобођења, паралелно са развојем ослобођених области, осетан је и развој архитектуре и уређења градова и вароши. После ослобођења примећује се непосредни утицај западне архитектуре, а нарочито је уочљив код архитектонских подухвата које реализује Кнежевина Србија. У развоју нове српске архитектуре опажају се, у почетку само далеки одјеци барока

и класицизма, али већ почетком четврте деценије XIX века и доласком страних школованих инжењера и архитеката у Србију, првенствено Франца Јанкеа[41], а затим и Јана Неволе[42], утицај средњеевропске архитектуре у Србији постаје све снажнији, а стилски знатно чистији и потпунији[43]. Књажевцу су се посвећивали значајни инжењери тадашње државе. Тако је, већ 40-тих године XIX века, инжењер Франц Јанке урадио је предлог плана реконструкције Гургусовачке куле. Такође, претпоставља се да је пројекат за изградњу Зграде Окружног начелства у Књажевцу, изграђену 1854. године, израдио Јан Неволе (1812-1903), главни инжењер грађевинског одсека Попечитељства унутрашњих послова Кнежевине Србије.

Значајан развој архитектонске мисли почиње се интензивније преносити у унутрашњост Србије постављањем окружних инжењера. Министарство грађевина је од 1852. године, услед немогућности управљања техничком оперативом из центра, као своје подручне органе, систематски упућивало окружне инжењере у округе[44].

Утицај средњоевропске архитектуре пренесен је у мале варошице у унутрашњости Србије, где ће се, нарочито у последњој четвртини века, формирати посебне варијанте и специфичне одлике везане за одређена места, чији ће носиоци бити готово искључиво домаћи архитекти школовани на различитим европским школама[45].

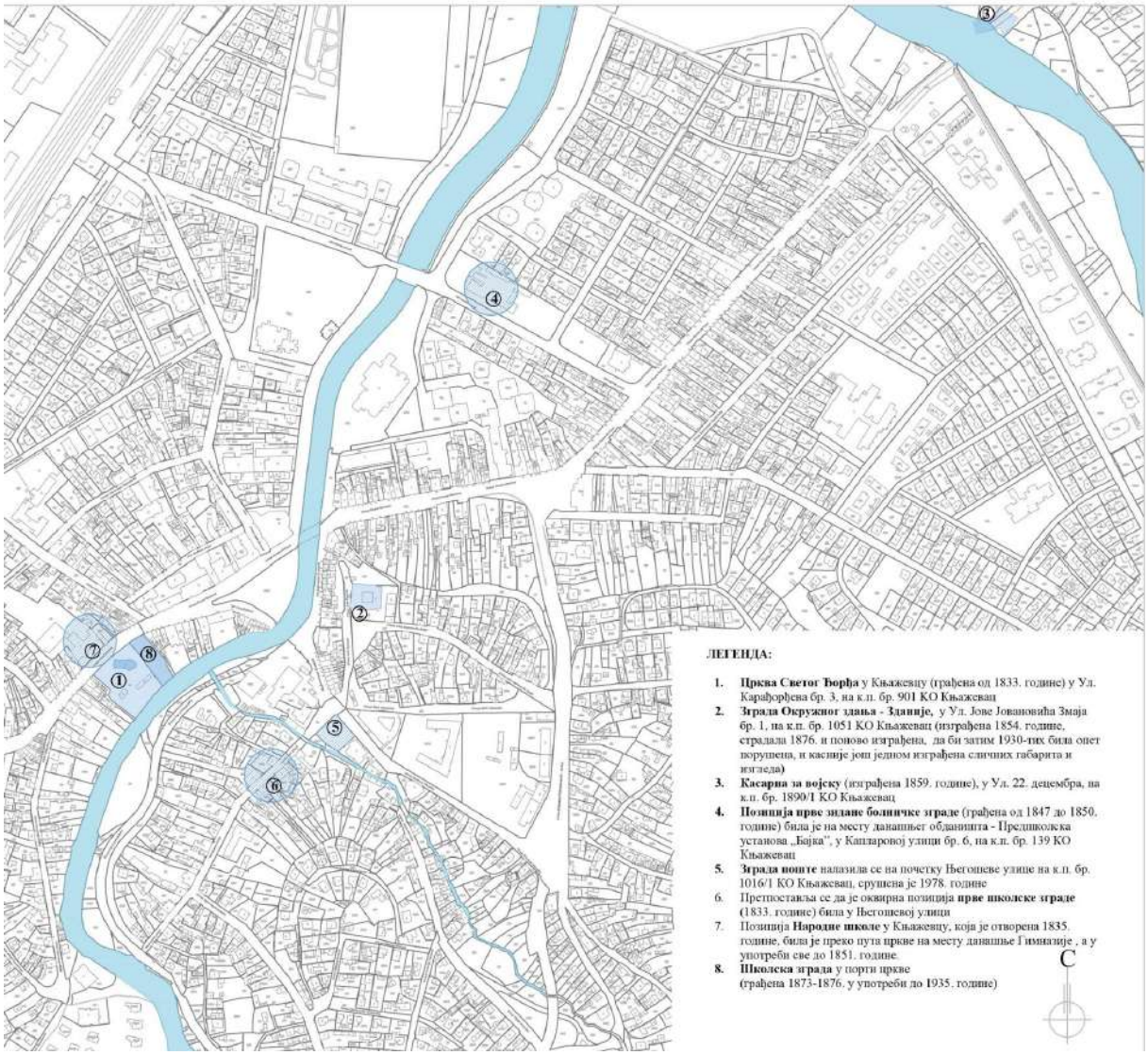
Грађанска архитектура Књажевца постепено се развијала, а као и у остатку Србије, у Књажевцу се може уочити неколико различитих стилских израза у архитектури и поставити приближне границе појединих архитектонских стилова, мада се, како је то већ речено оне међусобно прожимају. Неопходно је напоменути да нови стилови у архитектури у Књажевац стижу са знатним закашњењем у односу на већа места у Србији и да њихова примена није до те мере изражена. У складу са могућностима и вештинама, али и паланачким укусом, примењују се

[41] Франц Јанке, пореклом Словак је први "Правитељствени инџинир", а по позиву кнеза Милоша, према препоруци Цветка Рајовића, дошао је из Беча око 1835. године и остао у Србији девет година, у најтежим временима њене обнове (Ђурић-Замола, Д. (2010): Градитељи Београда 1815-1914. године, Београд).
[42]Јан Неволе (1812-1903) чешки архитекта, школовао се на Техничком факултету у Прагу, Техничкој високој школи и Уметничкој академији у Бечу, (Ротер Благојевић, М. (2013): Јан Неволе - Први модерни архитекта у Београду)
(https://www.researchgate.net/publication/331224557_Jan_Nevole_prvi_moderni_arhitekta_u_Beogradu)
[43] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд
[44] Марић, И. уредник (2018): *Јубилеј 150 година*, Савез иннжењера и техничара Србије, Београд
[45] Исто

појединi, углавном декоративни елементи, док је са друге стране квалитет градње и функционална организација и намена простора на изузетном нивоу. Неопходно је напоменути да су народни неимари, мајстори дунђери из околине Књажевца, а нарочито из Црвења, Жлна и других села. Такође веома је занимљива примена и апликација појединачних декоративних елемената или орнамената и њихова комбинација са старијим или новим стиловима у архитектури, и то углавно на фронту ка улици или фасадним платнима око улаза, прозорских и других отвора, испод кровног венца.

- Класицизам је у Књажевцу скоро неприметан, али се може уочити на објектима изграђеним половином XIX века, и то најчешће на јавним грађевинама и великим подухватима финансираним од стране државе (Зграда окружног начелства), при чему се стилске карактеристике виде на појединим елементима, а нису одлика читавих композиција.
- Романтизам је у Србији на помолу у петој деценији XIX века, али се у Књажевцу уочава нешто касније и његов утицај је присутан све до краја XIX века.
- Еклектични стилови и академизам приметни су тек у последњим децнијама XIX века, а њихов ће се утицај осећати и у међуратном периоду. Такође, паралелно са академизмом, долази и до снажног развоја сецесије у читавој земљи, а у Књажевцу је присутна у великој мери, најчешће у форми псеудо сецесије.

Јасно је да су архитектонски стилови међусобно прожети и да се јасна временска граница између њих не може поставити. Ипак, могуће је наћи одређене обрасце који су више карактеристични за одређени период градње, те се неколико следећих поглавља бави овом тематиком са циљем да се да приказ градитељског наслеђа према периоду градње, чиме би се, поред архитектонских карактеристика, естетике грађевина и историјског значаја, истакла и валоризација која почива на старости грађевинских структура.



Сачувано градитељско наслеђе - јавне грађевине настале у периоду од 1833. до 1878. године (ЗЗСК Ниш, обрада: И. Цветковић, 2019)

Сачуваних јавне грађевине из периода након ослобођења од Турака (1833. године) до 1878. године нема у великом броју, али представљају градитељско наслеђе значајно за очување идентитета варошице. До данас су (у великој мери) сачуване у изворном конструктивном склопу или реконструисане следеће грађевине:

1. **Црква Светог Ђорђа** у Књажевцу (грађена од 1833. године) у Ул. Карађорђева бр. 3, на к.п. бр. 901 КО Књажевац
2. **Зграда Окружног здања - Зданије**, у Ул. Јове Јовановића Змаја бр. 1, на к.п. бр. 1051 КО Књажевац (изграђена 1854. године, страдала 1876. и поново изграђена, да би затим 1930-тих била опет порушена, и касније још једном изграђена сличних габарита и изгледа)
3. **Касарна за војску** (изграђена 1859. године), у Ул. 22. децембра, на к.п. бр. 1890/1 КО Књажевац

Поред грађевина које су остале сачуване (или реконструисане) и могу се видети у склопу урбане матрице, забележене су позиције одређених јавних грађевина за које постоје прецизни подаци који их постављају на одређене локације у граду:

4. Позиција **прве зидане болничке зграде** (грађена од 1847 до 1850. године) била је на месту данашњег обданишта - Предшколска установа „Бајка", у Капларовој улици бр. 6, на к.п. бр. 139 КО Књажевац
5. **Прва апотека**
6. **Зграда поште** налазила се на почетку Његошеве улице на к.п. бр. 1016/1 КО Књажевац, срушена је 1978. године
7. Претпоставља се да је оквирна позиција **прве школске зграде** (1833. године) била у Његошевој улици
8. Позиција **Народне школе** у Књажевцу, која је отворена 1835. године, била је преко пута цркве на месту данашње Гимназије, на к.п. бр. 891 КО Књажевац, а у употреби све до 1851. године.
9. **Школска зграда** (грађена 1873-1876. у употреби до 1935. године), налазила се у порти цркве, на к.п. бр. 902 КО Књажевац.

Изградња **цркве Светог Ђорђа у Књажевцу**[46] у Ул. Карађорђева бр. 3, на к.п. бр. 901 КО Књажевац, почела је у јулу 1833. године, одмах након ослобођења. О детаљима и времену изградње сведочи натпис у камену изнад улаза у цркву, који гласи: „Године 1835. сазида се црква ова Гургусовачка, храма светога Георгија благодетством благоверног Кнеза Сербскога Милоша Теодоровића Обреновића, при православном Митрополиту серпском Петру и епископу Тимочком Доситеју, на Славу Божију, и за спомен посвећенија, којима је Кнез Милош место ово, и ове пределе посетио месеца јула 1833. године када су ови 20 година отргнути пределе, Крушевац, Параћин, Ражањ, Алексинац, Сврљишка-Бања, Гургусовац, Црна Река, Крајина, Кључ, Јадар и Рађевина, Милости Божијој Србији на ново присајединили“.



Натпис на цркви Св. Ђорђа у Књажевцу (фотографије: Б. Радивојевић, 2019.)

За њену градњу употребљени су надгробни споменици са старог кожељског гробља, и камен допремљен из села Кожељ, а који потиче са развалина средњовековне кожељске цркве, која је тада тиме до темеља разрушена[47]. Црква је једнобродна грађевина, засведена полуобличастим сводом и покривена кровом на две воде. На источној страни је полукружна олтарска апсида која се завршава испод источног калкана, док су на бочним странама (северној и јужној) полукружне певнице. На западној страни је припрата над којом је високи звоник са сатним механизмом са све четири стране, а који израста из крова цркве и завршава се барокним

[46] Црква Светог Ђорђа у Књажевцу - споменик културе (СК 64; ц.р. СК 234) на основу решења о заштити Републичког завода за заштиту споменика културе бр. 685/ 67 од 27. јуна 1967. године
[47] М. Милићевић (1876): *Кнежевина Србија,* Београд, стр. 834

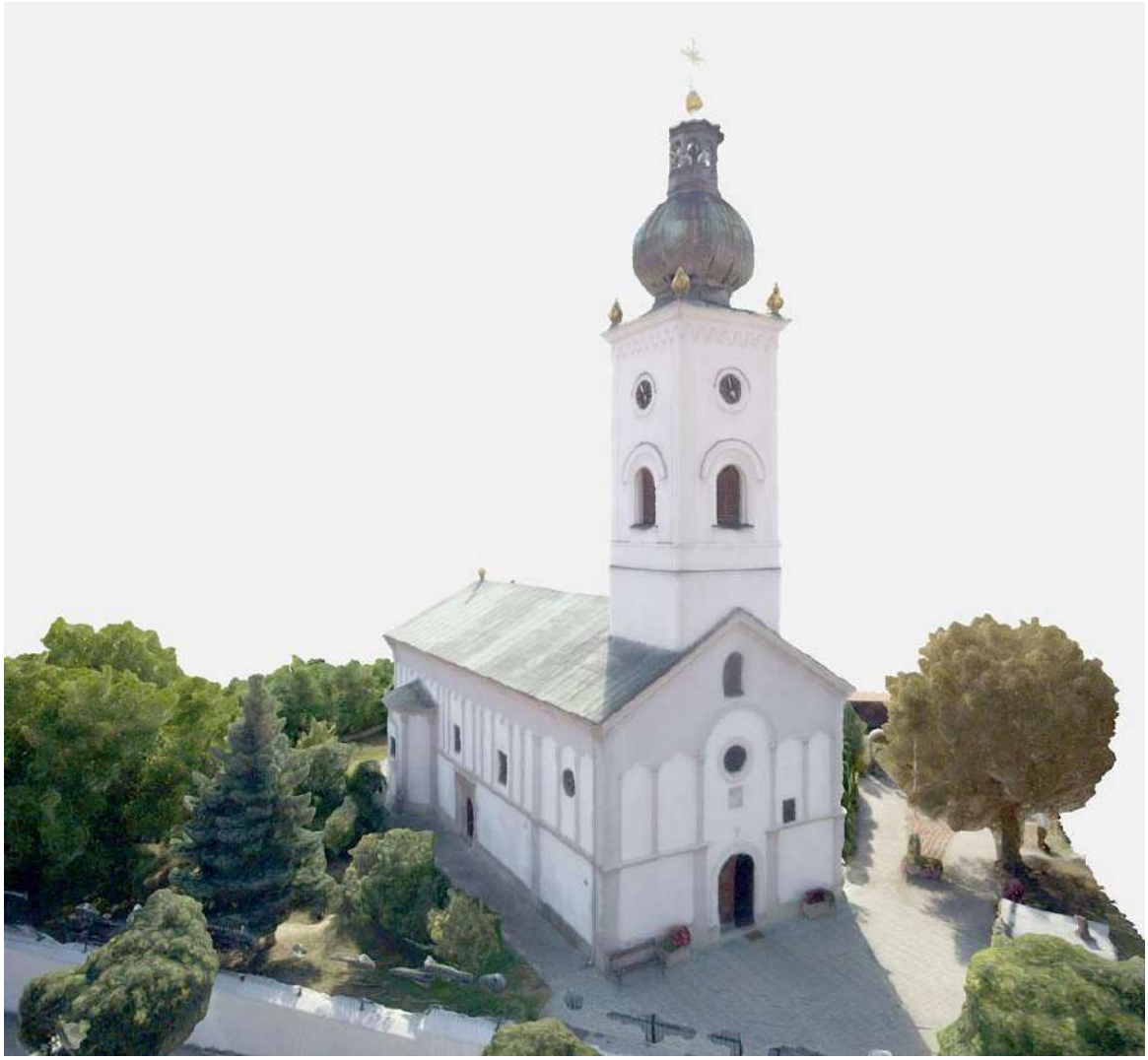
кубетом у којем су смештена четири звона различите величине. Црква представља јединствени пример ове епохе услед специфичних решења калканских венаца западне фасадне равни, који се слободно пружају испред торња. Хоризонтална и вертикална подела фасадног платна постигнута је сменом кордонских венава и по вертикали у правилном ритму постављеним пиластрима и колонетама које у горњим зонама носе низ слепих аркада и седластих – преломљених лукова у аркадном фризу. Плитко изведена камена декоративна пластика примењује се на лучно засведеним порталима и каменим оквирима прозора док западну фасаду украшавју натписно поље, једноставна розета и икона патрона храма. По начину примене декоративних елемената издвајају се спољни зидови певница.



Положај цркве Св. Ђорђа у урбаном језгру Књажевца, поглед ка Гимназији и даље ка Црвиновом брду и вили (фотографија Б. Радивојевић, 2019.)

Црква је страдала је 1876. године у ратним разарањима, а обновљена је ангажовањем житеља Књажевца већ 1878. године. У целини архитектонско решење књажевачке цркве представља романтичарске тежње у српској архитектури 19. века који се огледа у спајању елемената византијске, романичке и ренесансне архитектуре.

Сматра се да су цркву градили исти мајстори који су зидали и цркву у Зајечару.[48]



Црква Св. Ђорђа у Књажевцу (фотограметрија: А. Никшић, 2019.)

Другостепена пластика у виду слепих аркада делимично је по домаћој традицији а делимично под оријенталским утицајем, у виду извијених шиљатих лукова.[49]

Први иконостас цркве је насликао Георгије Бакаловић из Сремских Карловаца[50], ученик Стефана Гавриловића, једног од најзначајнијих сликара с почетка XIX века и то по налогу кнеза Милоша који је за потребе цркве донирао звоно и Јеванђеље. За време српско–турског рата

[48] Б. Несторовић, "Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века", *Саопштења X,* (Београд, 1974.), 141-149

[49] исто

[50] М. Коларић, Георгије Бакаловић, *Зборник радова Народног музеја* I, (Београд 1956/57), 238.

1876-1876. године, Књажевац је разрушен и запаљен а тада је страдала и црква. Обновљена је 1878. године, а нови иконостас је израдио академски сликар Никола Марковић (Пожаревац 1843 - Београд 1889), син иконописца Милије Марковића из Пожаревца. Сматра се да је иконостас је делом израђен према картонима Стеве Тодоровића, чији је Марковић био сарадник и ученик, али и по узору на предлошке из Илустроване Библије Густава Дореа[51], уз помоћ књажевачког сликара Милисава Марковића (Књажевац 1863. - Београд 1910.) који је асиситирао и у изради делова живописа на своду цркве[52].







[51] Н. Станковић, „Сликарство Милије и Николе Марковића у Тимочкој крајини", дипл. рад у рукопису одбрањен на Одељењу за историју уметности. Филозофског факултета у Београду, 1999. године

[52] У. Рајчевић (1987): *Сликарска породица Марковић из Књажевца*, Зброник радова Народног музеја у Београду XXXIII-2, стр. 151-180.

Црква Св. Ђорђа у Књажевцу (ЗЗСК Ниш, фотограметрија: А. Никшић, 2019.)

Црква је позиционирана у близини централног градског трга, на благом узвишењу што омогућава њено сагледавање из других делова града и представља један од најзначајнијих градских репера. Налази се у Ул. Карађорђева бр. 3, на к.п. бр. 901 КО Књажевац. Архитектонска композиција цркве, као и њен положај доминирају у панорами градског језгра и представљају један од симбола града, препознатљив и аутентичан од времена изградње до данас. Југоисточна страна црквене порте належе на обалоутврду уз Тимок, док супротна северозападна належе на главну - Карађорђеву улицу која предствља и путни правац ка Сокобањи.



Положај цркве Св. Ђорђа у урбаном језгру Књажевца (фотографија С. Милутиновић, 2019.)

Зграда Окружног здања, окружног начелства и суда, позната као **"*зданије*",** у Ул. Јове Јовановића Змаја бр. 1, на к.п. бр. 1051 КО Књажевац, имала је необичну историју. Први пут је сагрђена 1854. године[53] на брду које доминира изнад центра Књажевца. Сматра се да је вероватно настала према нацрту архитекте Јана Неволе, 1851. године. Неволе је, као главни инжењер и заступник одељења за грађење, поднео Совјету предлог за подизање здања за окружна и среска начлства и судове у земљи. Израђен је типски план који је послужио за изградњу ових државних зграда у Лозници, Ужицу, Крагујевцу, Гургусовцу и Брусници[54].



Окружно здање у Књажевцу (фотодокументација Завичајног музеја Књажевац)

Зграда је страдала у српско-турским ратовима 1876. године, после чега је обновљена. До Првог светског рата ту је било начелство и војна команда, а после рата се усељава суд, касније и затвор. Средином 30-тих година XX века зграда је поново порушена, а грађа је употребљена за зидање официрског дома на углу улица Капларова и кнеза Милоша. На брду је тада подигнута нова грађевина, веома слична претходној. Зграду сада користе Управа полиције и Катастар непокретности. Занимљиво је да се и на првим визуелним записима књажевачке вароши и

[53] В. Стојадиновић, С. Јеремић, *Вековима таложено знање - 150 година од оснивања читалишта у Књажевцу,* Књажевац, 2010.
[54] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд

"Зданија" види високо стабло бреста, као једног од најстаријих симбола града, које се пре неколико година осушило те је исечено и данас представља окамењени сведок прошлости.

Поред зграде на брду постоји и павиљон-видиковац са кога се пружа један од најлепших погледа на град. За зграду начелства М. Милићевић (Кнежевина Србија, књ II. 869) је 1875. године рекао је "*да је на дивном месту и да изгледа као какав двор минулих времена*".



Поглед на Окружно здање у Књажевцу са главног градског трга (фотодокументација ЗМК)

Зграда касарне у Ул. 22. децембра, на к.п. бр. 1890/1 КО Књажевац, подигнута је 1859. године добровољним прилозима грађана Књажевца, о чему сведоче писани извори. Када су Књажевчани књазу Милошу затражили да у вароши имају војску, он је одговорио "*Направите касарну, па ћемо вам дати војску!*"[55]. Књажевчани су покренулии акцију скупљања добровољних прилога за изградњу касарне, и на тај начин подигли зграду, која је сачувала свој изглед и задржала исту намену.



Зграда касарне у Књажевцу (архивска фотографија Завичајног музеја Књажевац)

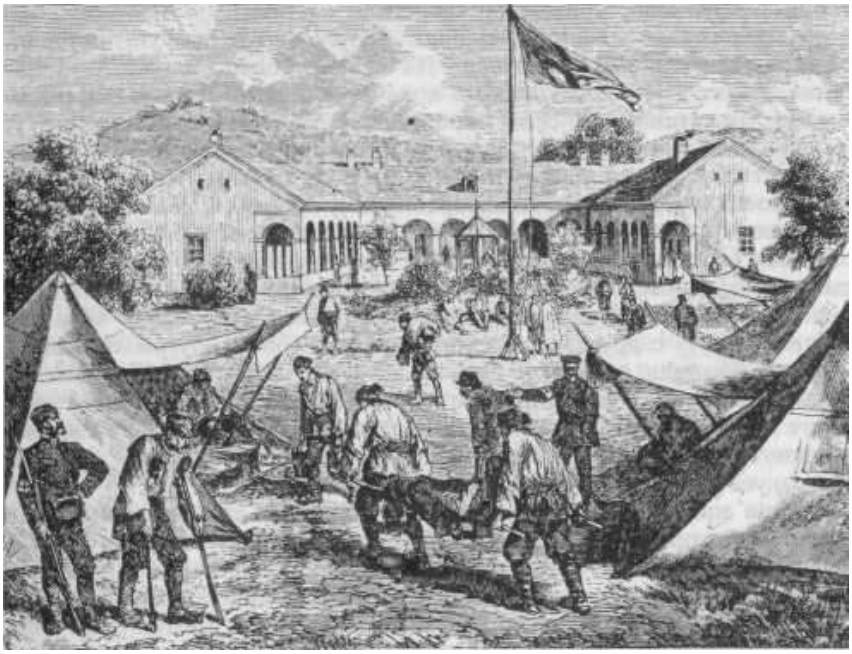

Зграда касарне у Књажевцу (фото: И. Цветковић, 2019)

По потписивању међународних споразума у периоду након 1999. године, у складу са прихваћеним мерама демилитаризације и распореда војних снага Републике Србије, касарна није у активној употреби. Услед некоришћења и неодржавања рапидно пропада, а објекти се осим за потребе чуварске службе, не користе у првобитне сврхе.

[55] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић, *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, 2013.

Прва приватна **болница** у Гургусовцу почела је са радом 1836. године, а државна 1938. године, обе у старим турским хановима, а 1839. године у Гургусовац долази и лекар. Прва зидана болница почела је да се гради 1847. године, и завршена је 1850. Налазила се на месту обданишта „Црвенкапа" - Предшколска установа „Бајка", у Капларовој улици бр. 6, на к.п. бр. 139 КО Књажевац, и зна се да је била веома добро уређена.

Болница је потпуно изгорела у српско-турским ратовима и обновљена је тек 1896. године, мада је до обнављања непрекидно радила у приватним кућама[56].



Књажевачка болница (преузето из: Каниц Ф. (1985): Србија, земља и становништво од римског до краја XIX века, књига 2, Српска књижевна задруга, Београд.)



Обновљена Књажевачка болница (фотодокументација ЗМК)

[56] П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд

Прва апотека отворена је 16. августа 1880. године, али су справљење лекова у Гургусовцу први почели да врше лекари из Болнице. Најбоље снабдевање лековима било је за време боравка доктора Стевана Мачаја (1852-1872. године), када је његова супруга два пута годишње путовала у Беч да би набавила лекове и састојке за њихово справљање.

Кнажевачко Начелство је 1872. године послало молбу Министарству унутрашњих дела кнежевине Србије за отварање апотеке. Молба је услишена и 16. августа 1880. године отворена је прва апотека. Први апотекар био је Антоније Гонзарски. Затим апотеку купује Антоније Радуловић из Сомбора, и почиње са радом 1884. године.

Следећи познати апотекар био је Чех Станислав Кучер чија се апотека налазила у данашњој улици Иве Лоле Рибара, и која је радила у периоду од 1900. до 1930. године. Између два рата постојале су апотеке Димитрија Шапинца и Војислава Мицића. Апотека Војислава мицића ће наставити са радом и после Другог светског рата, а 1954. године ће почети са радом у новоизграђеној згради у центру, и радиће у континуитету до 1980. године, када ће бити подигнута нова апотека на углу улица Иве Лоле Рибара и Трга Ослобођења.

Поштански саобраћај на овим просторима функционисао је и пре организовања пошти. У периоду од 1820. до 1830. године гради се низ грађевина - магистрати, мезулане, карантини и ханови[57]. Мезулане су грађене у већини српских варошица, и постојале су у Неготину, Кладову, Милановцу, Зајечару, Гургусовцу, Радујевцу и Кривом виру. Мезулане тога периода имале су простране коњушнице, просторе за одмор особља, помоћне зграде, кошаре, станове, и све су биле приземне[58]. Некадашња мензулана формирана је у Гургусовцу одмах по ослобођењу од Турака - 1841. године, само неколико месеци након београдске[59]. Иако немамо довољно података, судећи по стилу старе зграде поште, на углу улица Његошеве и Милоша Обилића, може се закључити да је то уствари зграда мезулане формирана 1841. године, у време када су поште са мезуланама грађене и у остатку Србије и Београду. Касније, између 1852. и 1854. године подигнуте су поштанске зграде у Карановцу, Кладову, Мајданпеку, Горњем Милановцу.



Зграда старе поште у Књажевцу (фотодокументација Завичајног музеја Књажевац)

[57] Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд, 2006.
[58] исто
[59] http://radiomagnum.rs/pre-115-godina-pocela-sa-radom-prva-posta-u-timockoj-krajini/

Зграда поште у Гургусовцу налазила се на почетку Његошеве улице на к.п. бр. 1016/1 КО Књажевац, била је угаона, приземна и пространа зграда, богате архитектуре за ондашње време, са фасадама обликованим са извесним елементима класицистичке декорације, али и романтичарским обележјима. Главни стилски мотив који се уочава на фасади је профилисани украс око прозора и врата, који их уоквирује и спушта се до око половине висине прозорских отвора.

Успостављање пошта по Србији започето је након доношења закона о "устројенију поштанског заведенија" по коме су поред постојећих мезулана успостављене и поште[60].

Прва пошта у Тимочкој крајни отворена је управо у Књажевцу 4. фебруара 1902. године. Имала је станове за управника, службенике и поштоноше, као и коњушницу и чесму, а налазила се преко пута данашње општинске зграде[61]. Срушена је 1978. године, приликом примене урбанистичких принципа тоталне реконструкције градова у социјалистички устројеној држави. Чини да је ова грађевина узалуд срушена, с обзиром да је на њеном месту направљен паркинг простор за станаре оближњих зграда и службенике локалне самоуправе.



Зграда старе поште у Књажевцу (фотодокументација ЗЗСК Ниш, 1972.)

[60] http://radiomagnum.rs/pre-115-godina-pocela-sa-radom-prva-posta-u-timockoj-krajini/

[61] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић, *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, 2013.

Прва школска зграда од тврдог материјала подигнута је након 1833. година и налазила се у Његошевој улици. У њој је била смештена женска основна школа, а једно време и Гимназија. Сачувана је фотографија школе у Његошевој улици, која илуструје изглед и начин грађења првих школских зграда на овим подручјима. Представља приземну грађевину, са краћом бочном страном на којој су се налазила двокрилна врата, са прагом у нивоу тла, и подужном страном која је имала шест прозорских отвора на самој ивици зида, са отварањем у поље, одигнута од нивоа тла за око висине парапета. Зграда је била са двоводним кровом покривеним ћерамидом.

Народна школа у Књажевцу отворена је 1835. године, а налазила се преко пута цркве на месту данашње Гимназије[62] , на к.п. бр. 891 КО Књажевац, и била је у употреби и 1851. године[63].

За следећу наменску зграду школе од Начелства округа књажевачког затражена је дозвола за изградњу школе још 1866. године, али је зграда изграђена 1873 - 1874. године. Изграђена је на црквеном земљишту, у порти Цркве Светог Ђорђа, на к.п. бр. 902 КО Књажевац. Била је у употреби све до 11. фебруара 1935. године[64]. После Другог светског рата мењала је намену, а током седамдесетих година XX века је напуштена и коначно порушена 1980. године[65].





Зграда школе у Његошевој улици, зграда основне школе испод црквене порте (фотодокументација ЗМК)

[62] А. Шеговић, Г*рађа за историју школства у Заглавку*, Зајечар, 1958.
[63] П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд
[64] А. Шеговић, Г*рађа за историју школства у Заглавку*, Зајечар, 1958.
[65] Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш; Регистратор: СК 64 - Црква Св. Ђорђа у Књажевцу

Књажавац је као значајно окружно место имао Гимназију, која је 1898. године укинута вољом Обреновићеваца због великог броја књажевчана учесника у Тимочкој буни 1883. године (тако је град остао без Гимназије, само са основном школом, све до 1909. године[66]).

Значајно је отварање Читалишта 1860. године, по узору на оно у Београду, које је наставило са радом у континуитету, са одређеним потешкоћама током српско-турских ратова 1876-1878. године, када је била уништена готово читава његова имовина - књиге, новине, фотографије и остали инвентар[67].

[66] П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд

[67] исто

Градитељско наслеђе настало током друге половине XIX века - приватне зграде

Инжењерско одељење Министарства унутрашњих дела, на чијем је челу 1851. године био главни инжењер Јан Неволе, настоји да спроведе модерније уређење вароши. Како би постигли регулацију и уређење вароши, постављају се окружни инжењери[68]. За 1853. годину у алексиначком и гургусовачком округу постављен је инжењер Адолф Јакша[69]. У то време био је „*помоћник иницинира*" и један од „*бројних нових инжењера углавном из Војводине и других делова Хабзбуршке Монархије*", који су били „*задужени за изградњу у појединим окрузима 1853." године*[70].

Поред низа значајних грађевина у целој земљи се граде мостови, међу којима се истичу мостови на Тимоку код Књажевца[71]. На важној саобраћајници, на путу ка Зајечару, преко Трговишког Тимока у претходним вековима више пута грађен је и рушен мост. Дрвени мост из 1851. године замењен је 1913. гвозденим, који је порушила српска војска при повлачењу у Првом светском рату. Већ 1918. године изграђен је дрвени, па 1933. гвоздени мост, који је 1941. године срушила Југословенска војска. После рата поново је сграђен дрвени мост. [72]

Из појединих извештаја из Сербских новина, закључује се да се у периоду од 1874-1875, године интензивира градња у Србији и да је знатно рађено на уређењу Књажевца, Алексинца, Смедерева, Пожаревца, и др[73].

У периоду од 1861. године, бригу о изгледу и изградњи вароши воде окружни инжењери, Јосиф Хибл, а потом, око 1873. године и инжењер Венцислав Белоградски[74].

На основу закона о местима од 16. јуна 1868. године, Књажевац се формално проглашава за варош.

---

[68] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд

[69] Адолф Јакша, рођен 1823. године, пореклом из Прага, постављен је 1853. године за окружног инжењера алексиначког и гургусовачког округа.

[70] Ротер Благојевић, М. (2013): Јан Неволе - Први модерни архитекта у Београду; Limes plus, Геополитички часопис, број 2, Београд 2013, стр. 139.

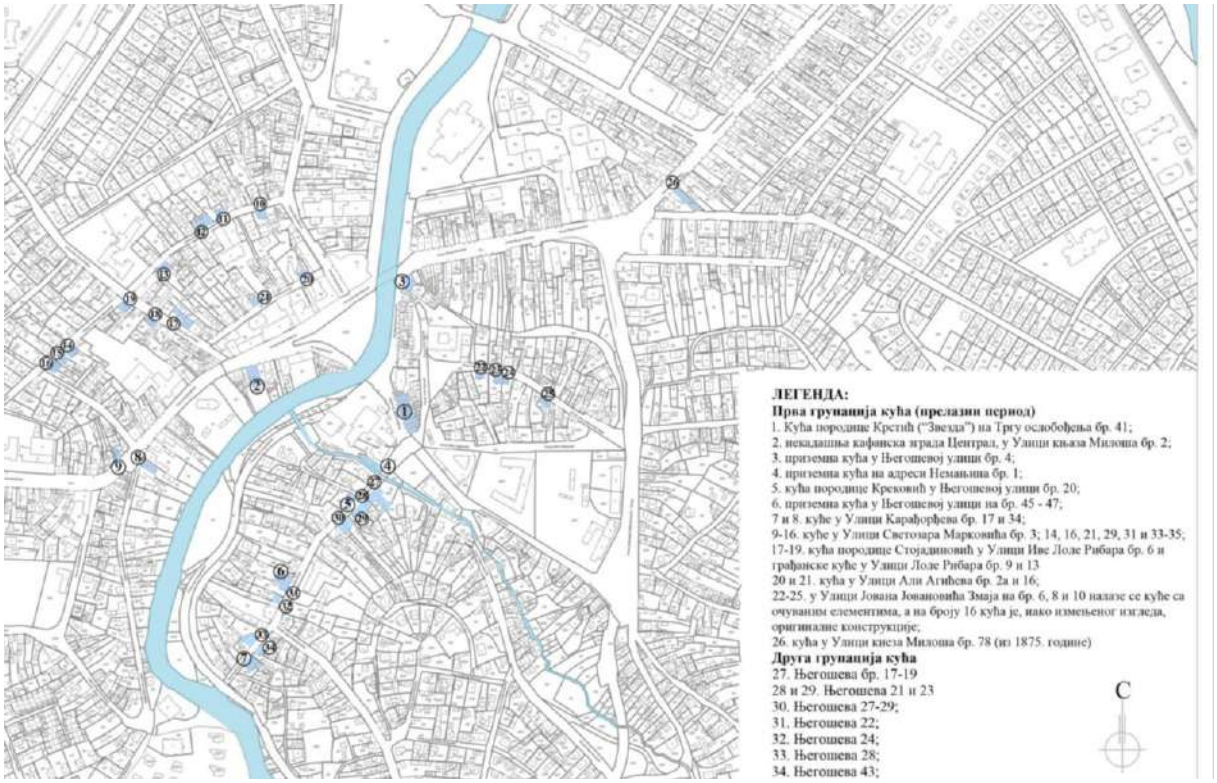
[71] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд

[72] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић, *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, 2013.

[73] Исто

[74] Б. Стојадиновић (1999): *Књажевац у хиљаду појмова - завичајни лексикон*, Књажевац.

Поред снажног развоја друштва, културе и просвете, ситуација је у унутрашњости земље током целог XIX века, била веома тешка. Иако тежак, овај период је за развој Књажевца веома значајан. Граде се куће од квалитетнијег материјала и јавне грађевине потребне за државну администрацију, као и више приватних стамбених или стамбено-пословних објеката, који се издвајају употребом карактеристичних архитектонских елемената.



Сачувано градитељско наслеђе - приватне грађевине настале у другој половини XIX века (ЗЗСК Ниш, обрада: И. Цветковић, 2019)

И поред свих недаћа и крхкости материјала, део градитељске структуре приватних трговачко-стамбених грађевина, у делу горњег низа старе чаршије, с почетка друге половине XIX века, остао је сачуван до данашњих дана.

Грађевине **горњег низа старе чаршије на Кеју Димитрија Туцовића од броја 2 до броја 20** искључиво су приземне зграде, намењене потребама трговине и занатства, кроз читав историјат (мешовита роба, кројачи, ћурчије, сарачи, опанчари).

Горњи низ старе чаршије обухвата следеће катастарске парцеле: 1017, 1018, 1019, 1020, 1021, 1022, 1023, 1024, 1025, 1026, 1030 и 1035/2, док се на 1035/1 КО Књажевац данас налази зграда новије градње, подигнута за потребе општинске управе. Сама групација грађевина, као целина, датира из времена друге половине XIX века, све до 1875. године, пре катастрофалног пожара за време српско-турских ратова. Ове грађевине у низу, са собом носе све основне градитељске одлике времена када су настали.



Горњи низ старе чаршије, Кеј Димитрија Туцовића (фото: документација Општине Књажевац)

Појединачне зграде ове амбијенталне целине грађене су у бондручном систему (Кеј Димитрија Туцовића бр. 6, 8, 22, 24), масивном зиданом систему (бр. 2, 4, 10), као и оне које припадају њиховом залеђу у Ул. Јована Курсуле бр. 1-3, и у мешовитом систему на бр. 12, 14, 16, 18, 20, на Кеју Димитрија Туцовића.



Горњи низ старе чаршије, Кеј Димитрија Туцовића (фото: С. Милутиновић, 2019)

У погледу основе, у свакој од просторних јединица смештен је по један локал, са помоћним и другим просторијама, чији се распоред групише по самој дубини основе сваке од наведених групацијских јединица, са непосредним прилазима директно са улице, како то већ и сама функција захтева. Још једна специфичност је двострана оријентација неких од зграда у овој целини, према Кеју Димитрија Туцовића и према Улици Јована Курсуле. Конфигурација терена и положај комуникација условили су формирање подужних парцела, са релативно малим уличним фронтовима, главном просторијом која се налази уз главну фасаду и помоћним просторијама које се формирају у унутрашњости. Конфигурација терена је условила и формирање унутрашњих дворишта на неком од плацева, као и спољашња степеништа за савлађивање разлике у висинама.



Горњи низ старе чаршије, основа приземља (цртеж: ЗЗСК Ниш, 1972)



Горњи низ старе чаршије, основа кровова (цртеж: ЗЗСК Ниш, 1972)

Кровови свих ових објеката у низу, осим крајњих угаоних (бројеви 2 и 26), решених у зависности од њихових положаја на три воде, решени су двоводно, са нагибом према улици, односно према дворишту и првобитно су сви били покривени ћерамидом, као кровним покривачем који је у оно време био у широкој и јединственој употреби.

Временом су, за потребе разних корисника или приликом одржавања објеката, на њима вршене разне измене и промене у погледу кровних покривача, улазних партија са прозорима и вратима, па и начина обраде фасаде, промена материјализације ентеријера, и сл. И поред наведеног, низ у силуети практично је остао ненарушен, тако да се његов спољашњи изглед у

целини може довољно поуздано реконструисати и на тај начин повратити своје првобитно стање.



Горњи низ старе чаршије, изглед према Кеју Димитрија Туцовића (фотограметрија: А. Никшић, 2019, цртеж: ЗЗСК Ниш, 1972)

Приликом истраживачких радова Завода 1972. године, у унутрашњости неких локала су се у довољној мери били очували трагови првобитне обраде ентеријера (подови од опеке или чак, набијене земље, као и изражена плафонска обрада, са видљивим деловима греда и стубова, односно површина са елементима у виду шашовца, рендисаних дашчица са полагањем на преклоп), који су том приликом у одређеној мери документовани.

***

У градском језгру може се уочити више приватних стамбених или стамбено-пословних објеката, грађених у другој половини XIX века, које стварају јединствени градитељски израз Књажевца и издвајају се употребом карактеристичних архитектонских елемената. Зграде грађене у овом периоду, на основу свог архитектонског склопа, материјала и начина градње, као и детаља обраде фасадних равни, могу се класификовати на:

1. **Прва групација (прелазни период)**: приземне или спратне зграде масивне градње, са карактеристичним сегментним натпрозорним луковима (настале пре 1880. године, али и касније);

Првој групацији припадају приземне или спратне зграде масивне градње, са дводелним прозорима, са обавезним отварањем у поље, са полукружним и чешће сегментним натпрозорним луковима, спољним малтерски профилисаним оквирима отвора, пиластрима и профилисаним венцима. Ове грађевине се везују за период пре и после 1880. године. Иако је конструкција зидова масивна, зидана од опеке, а на деловима и од камена, уочавају се елементи карактеристични за претходне системе градње, као што је употреба бондручног система на одређеним деловима зграда (забатни зидови, и сл.). Специфичност објеката из ове групације чине масивни зидани лучно засведени *портали* - капије за улазак у двориште, посебно интересантне код објеката на угловима улица, или на међи са суседима у делу где су објекти повучени од регулације, на којима се јасно може уочити њихова масивност. Портал је посматран као значајни елемент фасаде, најчешће у самом склопу решења фасаде, без обзира да ли улаз води кроз зграду или поред ње, у двориште, а архитектонска обрада потпуно је подређена концепцији целе композиције[75]. Фасадној композицији доприносе кровни и подеони венци, пиластри на угловима зграда или за наглашавање централног дела, декоративна пластика око прозора и врата, чинећи главне декоративне елементе зграде. Као кровни покривач обично је коришћена ћерамида или бибер цреп.

Грађевине са овако описаним карактеристичним елементима конструкције и декорације представљају примере са елементима романтизма карактеристичним за период пре 1875.

[75] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд, стр. 211

године у читавој Србији. Услед страдања града у току српско-турских ратова, мали број грађанских кућа је сачуван до данас.

Представници **прве групације** - приземне или спратне зграде масивне градње, са карактеристичним сегментним натпрозорним луковима, су:

- кућа породице Крстић (тзв. "*Звезда*") на Тргу ослобођења бр. 41, на к.п. бр. 907 КО Књажевац;
- некадашња кафанска зграда *Централ*, у Улици кнеза Милоша бр. 2, на к.п. бр. 5029/2 КО Књажевац;
- приземна кућа у Његошевој улици бр. 4, на к.п. бр. 938 КО Књажевац;
- приземна кућа на адреси Немањина бр. 1, на к.п. бр. 596/2 КО Књажевац;
- кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20, на к.п. бр. 1396/1 КО Књажевац;
- приземна кућа у Његошевој улици на бр. 45 - 47, на к.п. бр. 1391/2 и 1390/2 КО Књажевац;
- кућа у Улици Карађорђева бр. 17 (к.п. бр. 864 КО Књажевац) и 34 (к.п. бр. 822/1 КО Књажевац);
- куће у Улици Светозара Марковића бр. 3 (к.п. бр. 605 КО Књажевац); 14 (к.п. бр. 644/1 КО Књажевац), 16 (к.п. бр. 645/1 КО Књажевац), 29 (к.п. бр. 888/1 КО Књажевац), 31 (к.п. бр. 887/1 КО Књажевац) и 33-35 (к.п. бр. 886/1 и 885/1 КО Књажевац);
- кућа у ул. Светозара Марковића бр. 21, на к.п. бр. 581 КО Књажевац
- кућа породице Стојадиновић у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6, на к.п. бр. 576 КО Књажевац;
- грађанске куће у Улици Лоле Рибара бр. 9 (к.п. бр. 894/4, 894/3, 894/1 и 894/5 КО Књажевац) и 13 (к.п. бр. 892/1 КО Књажевац);
- кућа у Улици Али Агићева бр. 2а (к.п. бр. 602 КО Књажевац);
- кућа у Али Агићевој уици бр. 14 (к.п. бр. 591/5 КО Књажевац)
- у Улици Јована Јовановића Змаја на бр. 6 (к.п. бр. 1083 КО Књажевац), 8 (к.п. бр. 1082 КО Књажевац) и 10 (к.п. бр. 1081 КО Књажевац) налазе се куће са очуваним елементима, а на броју 16 (к.п. бр. 1075/1 КО Књажевац) кућа је, иако измењеног изгледа, оригиналне конструкције;

- кућа у Улици кнеза Милоша бр. 78 (из 1875. године), на к.п. бр. 280 КО Књажевац;

2. **Друга групација:** приземне стамбене куће са високим приземљем, и присутним, али недовољно вешто обрађеним фасадним детаљима у духу европског академизма, настале од 1890. године до почетка XX века;

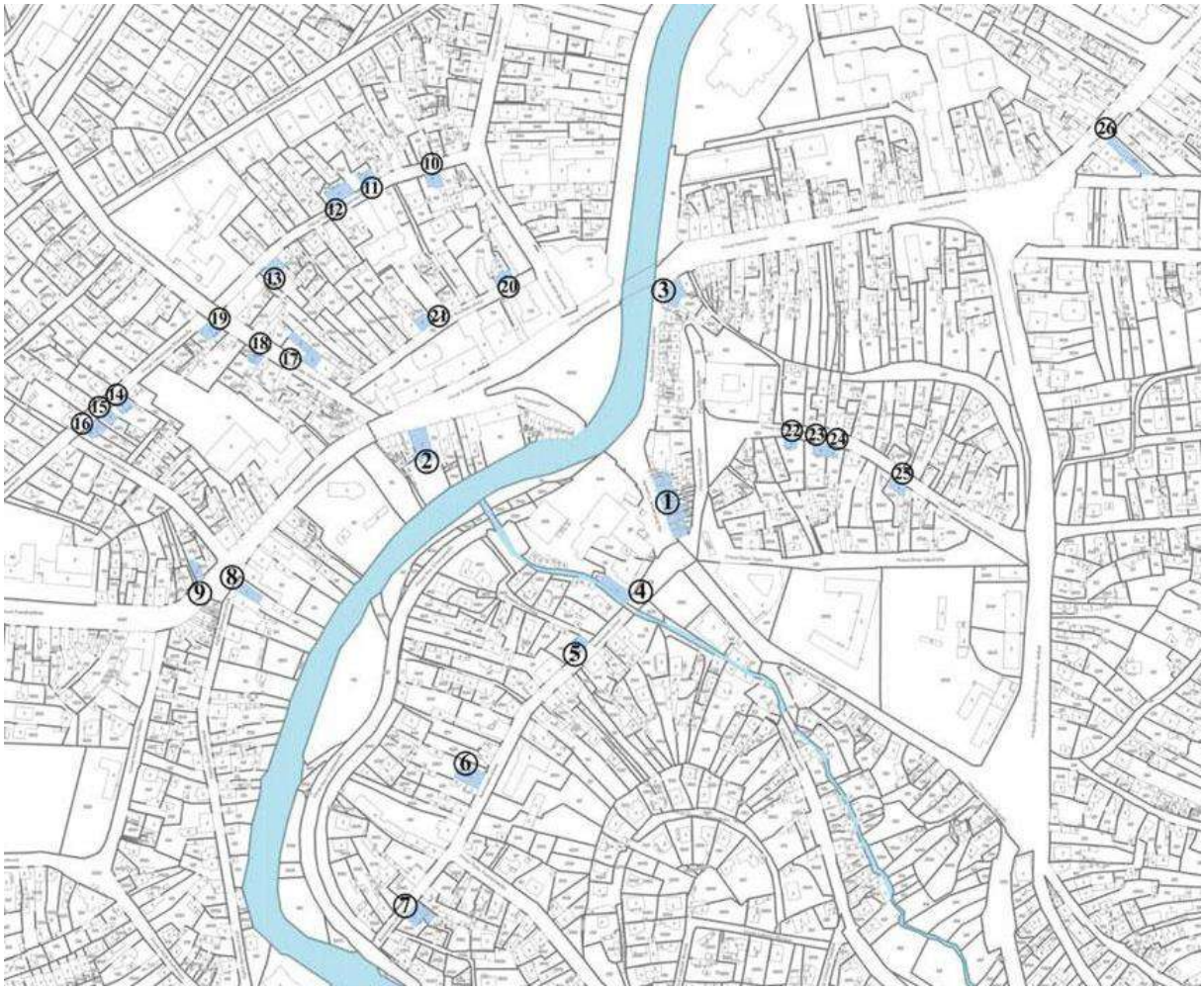
Другој групацији припадају приземне стамбене куће масивне градње, најчешће са високом приземљем, са већ присутним али још недовољно вешто обрађеним фасадним детаљима у духу европског академизма XIX века. То су углавном објекти настали око 1890. године са бибер црепом као оригиналним кровним покривачем и дводелним прозорима са отварањем у поље. Код кућа ове групације конструкција зидова је масивна, зидана од опеке, а у подрумима у комбинацији зидова од камена и опеке, нарочито око отвора, стубаца и других конструктивних елемената. За разлику од грађевина из прве групације, код кућа друге групације карактеристичне су металне капије јаке конструкције и великих димензија, често са иницијалима власника на њима, а уместо лучно засведених, опеком зиданих портала, са дрвеним капијама. Фасадна композиција уобичјно се састоји од профилисаних кровних и подеоних венаца, симетрично постављених декоративних елемената насталих под утицајем академизма постављених око прозора и врата.

Представници **друге групације** - приземне стамбене куће са високим приземљем, и присутним, али недовољно вешто обрађеним фасадним детаљима у духу европског академизма, настале од 1890. године до почетка XX века су:

- Приземне куће у Његошевој улици бр. 17-19 (к.п. бр. 991/1 и 991/2 КО Књажевац), 21 (к.п. бр. 990 КО Књажевац), 23 (к.п. бр. 989/1 КО Књажевац), 27-29 (к.п. бр. 986 и 985/1 КО Књажевац), 22 (к.п. бр. 1398 КО Књажевац), 24 (к.п. бр. 1399 КО Књажевац), 28 (к.п. бр. 1403 КО Књажевац) и 43 (к.п. бр. 1339 КО Књажевац)
- затим кућа у Улици Ђуре Хорватовића бр. 52

Градитељско наслеђе -Прва групација

Прва групација - приземне или спратне зграде масивне градње, са карактеристичним сегментним натпрозорним луковима, настале пре и после 1880. године.



Сачувано градитељско наслеђе - приватне зграде, представници прве групације кућа (ЗЗСК Ниш, обрада: И. Цветковић, 2019)

Легенда:

- кућа породице Крстић (тзв. "*Звезда*") на Тргу ослобођења бр. 41;
- некадашња кафанска зграда *Централ*, у Улици кнеза Милоша бр. 2;
- приземна кућа у Његошевој улици бр. 4;
- приземна кућа на адреси Немањина бр. 1;
- кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20;
- приземна кућа у Његошевој улици на бр. 45 - 47;
- кућа у Улици Карађорђева бр. 17 и 34;
- куће у Улици Светозара Марковића бр. 3; 14, 16, 21, 29, 31 и 33-35;
- кућа породице Стојадиновић у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6;
- грађанске куће у Улици Лоле Рибара бр. 9 и 13;
- кућа у Улици Али Агићева бр. 2а и 16;
- у Улици Јована Јовановића Змаја на бр. 6, 8 и 10 налазе се куће са очуваним елементима, а на броју 16 кућа је, иако измењеног изгледа, оригиналне конструкције;
- кућа у Улици кнеза Милоша бр. 78 (из 1875. године);

Најзначајнији грађанско пословно-стамбени објекат који је настао пре српско-турских ратова свакако је **кућа породице Крстић на Тргу ослобођења бр. 41**[76], на к.п. бр. 907 КО Књажевац, позната и по имену **"Звезда"**. Зграда је утврђена за непокретно културно добро - споменик културе 1966. године, због својих изузетних архитектонских, историјских и културних вредности. Кућа је грађена око 1865. године[77] у масивном зиданом систему, и дуго времена је представљала једну од најмонументалнијих зграда у Књажевцу. Градили су је тадашњи власници - породица Милошевић, и према казивању потомака, првобитно су у приземљу били ћепенци, а кров је био покривен ћермидом[78].



Грађанска кућа на Тргу ослобођења бр. 41, на десној страни слике, са оригиналним ћепенцима у приземљу (разгледница, издање Цветка Н. Јевтића)

[76] Кућа породице Крстић на Тгру ослобођења бр. 41 - споменик културе (СК 331) на основу решењу о заштити Републичког завода за заштиту и научно проучавање споменика културе РС бр. 885/ 4 од 28. децембра 1966. године

[77] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд, стр. 211

[78] Из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш, регистратор СК 331 - Кућа породице Крстић на Тгру ослобођења бр. 41

Иако наглашени средишњи ризалит није у потпуности у правилном односу са бочним масама, ипак се на фасади осећа рад или присуство стручњака, и вероватно је дело окружног инжењера Адолфа Јакше[79], који је први пут постављен за окружног инжењера Гургусовца 1853. године. Значај ове куће, поред архитектонске вредности, огледа се и у чињеници да је везана за живот и рад многих истакнутих личности овог краја, и посебно за догађаје везане за Тимочку буну. Такође, у њој је одседао краљ Милан Обреновић приликом посете Књажевцу, и представља јединствено сведочанство модернизације и развоја градског живота друге половине XIX века овог краја[80].



Грађанска кућа на Тргу ослобођења бр. 41 (ЗЗСК Ниш, Б. Радивојевић, 2019)

Састоји се из *подрума* (само у делу куће према дворишту), *приземља* у коме су смештена два дућана, и *спрата* са просторијама за становање са шест прозорских отвора окренутих према улици. Док су оригинални прозори на спрату сачувани, изворни портали са ћепенцима у

[79] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд

[80] Из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш, регистратор СК 331 - Кућа породице Крстић на Тгру ослобођења бр. 41

приземљу замењени су “браварским излозима”, чије постављање је захтевало и рушење делова фасадних зидова и нарушавање изворног изгледа и првобитно симетричног изгледа.

Карактеристична је изградња подрумских просторија само на делу објекта, ка дворишту, у оба тракта зграде са одвојеним улазима и одвојеним степеништем. Подрум је зидан у масивном зиданом систему, у комбинацији лукова и сводова као међуспратне конструкције.

Приступ локалима у приземљу предвиђен је директно са улице, а даље се надовезивала још по једна просторија која је служила као магацин, радионицу и сл, и која је имала улаз из локала и централно постављеног пролаза. Даље, ка дворишту, надовезивала се још по једна просторија, а потом дупле вертикалне комуникације које су повезивале подрум, приземље и спрат и формирале два независна тракта.

На спрату су формиране, такође независне стамбене просторије, у левом и десном делу зграде. Централно постављени широки улазни засведени лук који води према дворишту, мада предимензионисан у односу на остатак зграде, додатно наглашава симетричност спољашне архитектуре. Фасада је обликована са извесним елементима класицистичке декорације, али носи и извесна романтичарска обележја. Функционална диспозиција доње и горње етаже симетрично је подељена у два тракта са прилично истоветним распоредом просторија.

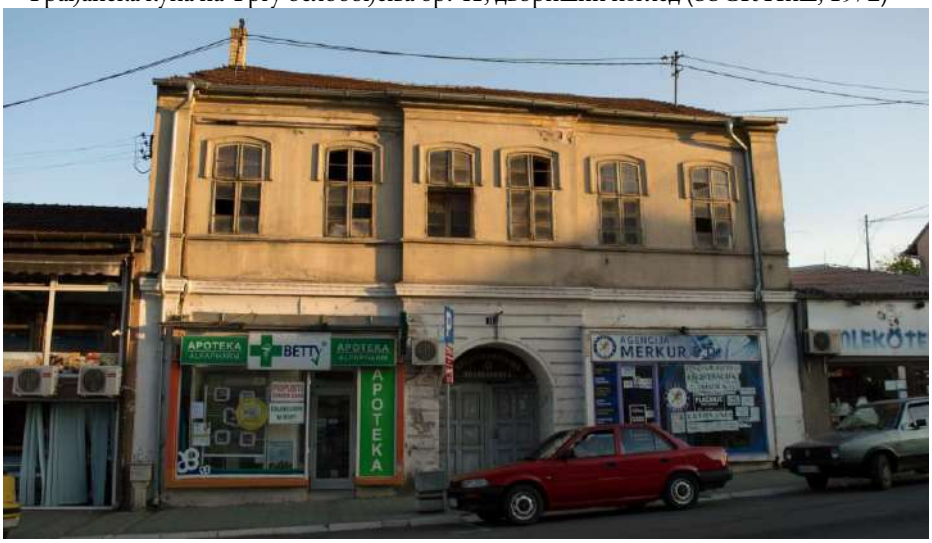


Грађанска кућа на Тргу ослобођења бр. 41 (ЗЗСК Ниш)

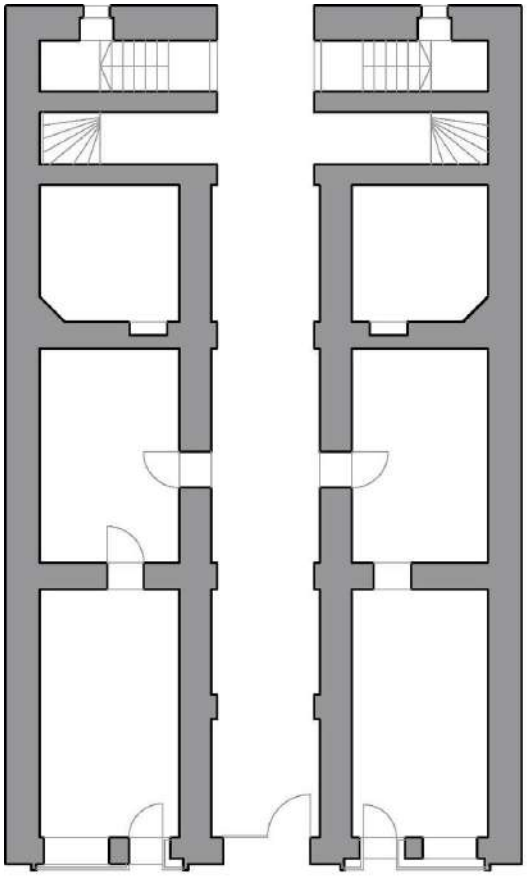
Иако је углавном сачувала свој првобитни изглед, налази се у критичном стању. Најочигледнија су оштећења кровног покривача, што представља велики ризик за даље убрзано пропадање кровне конструкције, као веома значајног конструктивног елемента грађевине.



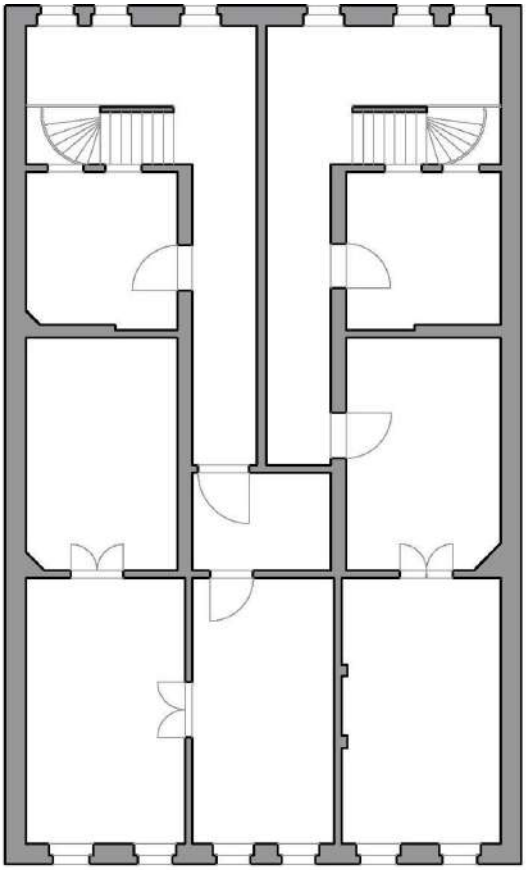
Грађанска кућа на Тргу ослобођења бр. 41, дворишни изглед (ЗЗСК Ниш, 1972)



Грађанска кућа на Тргу ослобођења бр. 41, улична фасада (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)



ОСНОВА ПРИЗЕМЉА

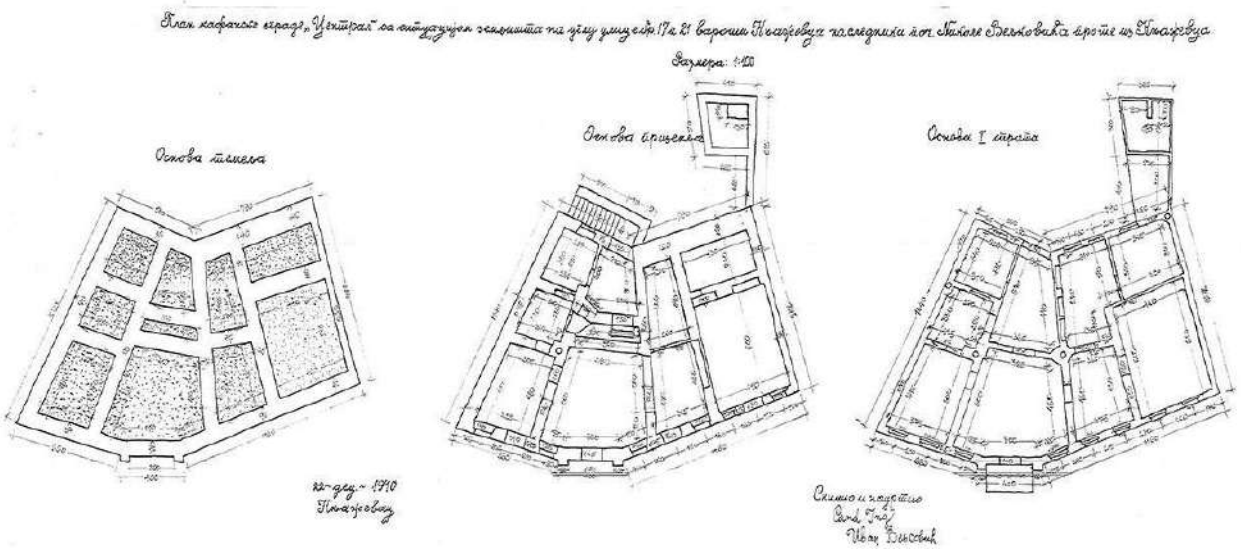


ОСНОВА СПРАТА



Грађанска кућа на Тргу ослобођења бр. 41, основе приземља и спрата, и изглед главне фасаде (цртеж: ЗЗСК Ниш 1972, обрада: И. Цветковић, 2019)

Угаона зграда ***Ђердап***, некадашња кафанска зграда ***Централ***, једна је од старијих и значајнијих грађевина у Књажевцу. Налази се на почетку старе чаршије уз бетонски мост, у Улици књаза Милоша бр. 2, на к.п. бр. 5029/2 КО Књажевац. Објекат је подигнут у XIX веку на имању Алексе Арнаутовића. Зграду је 1900. године купио Никодије Божиновић, за свог сина Велимира. На спрату је 1908. године отворена Женска подружница, којом је руководила Велимирова жена[81]. О животу зграде сведочи пројектно-архитектонска документација из 1910. године, инжењера Ивана Вељковића, израђена за наследника Николе Вељковића, проте из Књажевца.

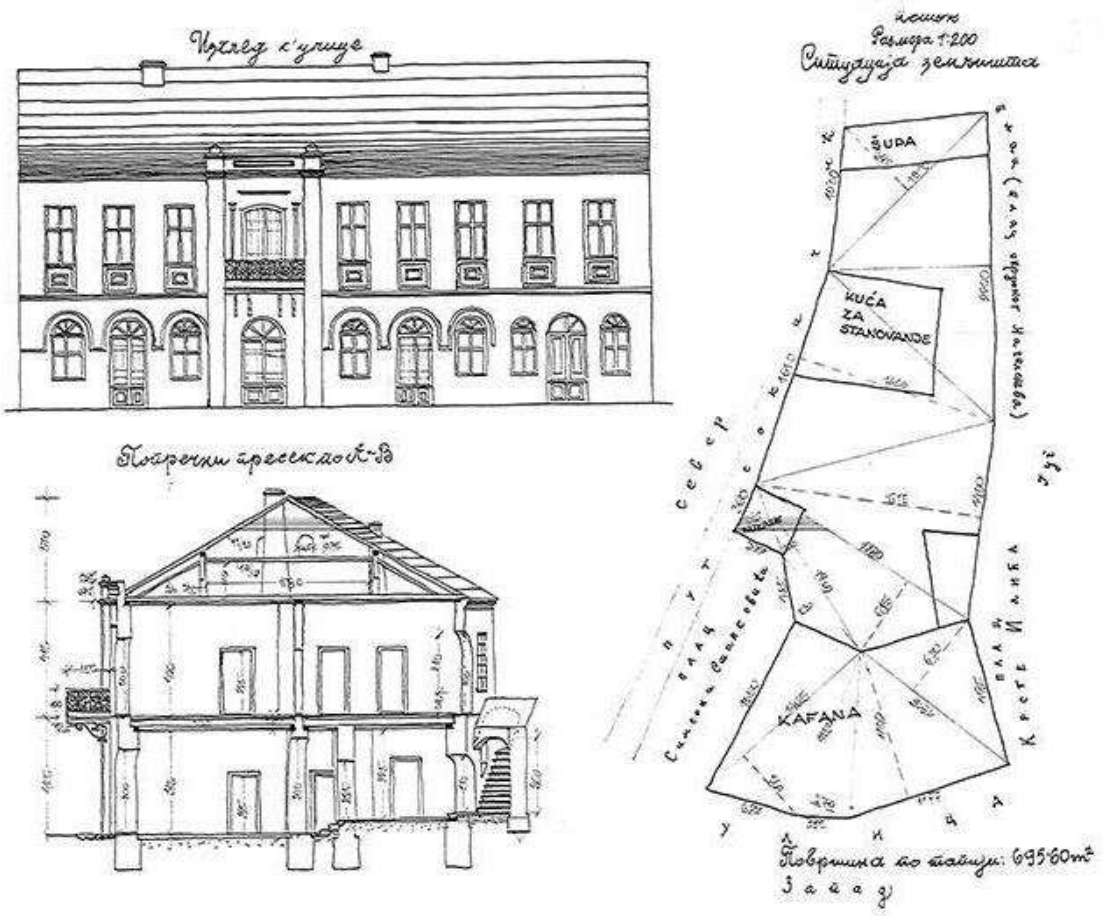


Некадашња кафанска зграда *Централ,* у Ул. књаза Милоша бр. 2 (цртеж: део оригиналне пројектне документације из 1910. године, инжењера Ивана Вељковића, копија се чува у ЗЗСК Ниш)

Неправилне је угаоне основе, која прати облик парцеле, са приземљем које је служило за пословне намене и спратом који је имао и стамбени и пословни карактер. Не постоји унутрашња вертикална комуникација која би повезивала приземље са спратом коме се приступало из дворишта, а фунционисали су као две засебне функционалне целине. У унутрашњости плаца, коме се прилазило из сокака, налази се објекат за становање од чврсте грађе, који је изграђен у каснијем париоду.

[81] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић, *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, 2013.

У међуратном времену у њој се налазила књижара Душана Ђорђевића и штампарије Љубомира Нонића и Бошка Ђорђевића. Власници су приземље издавали кафеџијама, а кафана се звала "Ђердап". Занимљиво је да је згради до данас остало ово име[82].



Некадашња кафанска зграда *Централ,* у Ул. кнеза Милоша бр. 2 (цртеж: део оригиналне пројектне документације из 1910. године, инжењера Ивана Вељковића, копија се чува у ЗЗСК Ниш)

Првобитно је зграда била сведенијег изгледа, без данас видљивих декоративних елемената. Архитектонско обликовање постигнуто је ритмичним отворима са полукружним завршетком отвора у приземљу, у форми сегмента лука на спрату. Угаони изглед зграде, са наглашеним закошеним углом и атиком на том делу, као и кровни и подеони венци представљају главне елементе обликовања.

[82] исто



Зграде “Национал” и “Централ” (“Ђердап”) разгледница с почетка XX века (фотодокументација ЗМК) и изглед објеката данас (Саша Милутиновић, 2019)

Данашњи изглед зграде декорисан је широким луковима који повезују прозорске отворе, поделама у малтеру, чиме се наглашава приземни део објекта, шембранама и елементима профилације испод прозора, стилизованим декоративним орнаментима псеудо сецесије на спрату, и богато украшеним балконом. Овакав изглед зграда је добила током спроведених радова на реконструкцији, а карактеристичан је за период између два светска рата. Зграда представља изузетан пример архитектуре са елементима романтизма настао у последњим деценијама XIX века.



Некадашња зграда Централ, разгледница с почетка XX века (фотодокументација ЗМК)

Прелазни период

У наставку су приказане зграде које имају све специфичности карактеристичне за приватне зграде настајале у периоду од половине XIX века до избијања српско-турског рата 1876. године, или су грађене и у периоду који је уследио након рата. Ово се и поклапа са оквирним временским границама романтичарске епохе, која је у Србији на помолу почетком пете деценије XIX века, а престаје почетком његове последње четвртине, иако се у варошима у унутрашњости може уочити и касније[83]. Иако немамо довољно података, који би документовали и потврдили тачно време настанка грађевина које ће бити приказане, стилске каракатеристике их јасно опредељују у тзв. "прелазни период" где се и даље користе традиционални системи градње, али уз усвајање и примењивање елемената новог начина градње и обликовања, са израженим елементима романтизма. Нове технике грађења у масивној зиданој конструкцији нису доследно прихваћене, па је то условило настајање неке врсте мешавине масивне зидане конструкције печеном циглом и бондручне конструкције, при градњи одређених елемената.[84]

Габарит кућа, позиција на парцели и у односу на уличну регулацију, као и архитектонска композиција, конструктивни склоп, материјализација и систем градње, али и завршна обрада и карактеристични детаљи: прозори са отварањем у поље, са сегментним луком или полукружним профилисаним завршетком прозора, са пиластрима и профилисаним венцима, и са зупчастим фризом испод кровног венца, сврставају их у грађевине романтичарске епохе у Србији, карактеристичне за период до 1875. године.

Код већине грађевина из овог периода у Књажевцу, темељи и подрумски зидови зидани су каменом, или у комбинацији камена и опеке, уз употребу кречних малтера. Већина куће је приземна, па се такође уочава комбинација камена и опеке, док су по правилу код спратних објеката зидови спрата зидани само од цигле. У овом периоду напушта се коришћење ћерпича[85]

[83] Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд, стр. 19
[84] Ђукановић, Љ (): *Развој техника грађења у стамбеној архитектури Београда током XIX и почетком XX века*, Наслеђе, Београд, стр. 52
[85] Цигле од непечене земље (блата) које су сушене на сунцу

као зидне испуне у бондручном систему, док се дрвени скелет још неко време примењује у деловима конструкција (на зидовима у таванском простору и др.).

Међуспратне конструкције изнад подрумских етажа чине сводови и лукови од опеке, ослоњени на зидане ступце и пиластре (кон дешто новијих или солидније грађених примера), или су формиране од масивних храстових греда (када се ради о старијим кућама).

Улица Његошева

Приземна кућа у **Његошевој улици бр. 4**, на к.п. бр. 938 КО Књажевац, у којој се данас налази угоститељски објекат "Милошев конак" је грађевина из периода пре српско-турских ратова. Кућа је постављена тик уз Чифлик поток, и прати облик парцеле. Кућу је купио Андра Николић, отац Чедомира Томића. У овом објекту се пре Првог светског рата налазила кафана "Клисура". У власништву породице Томић се поред ове зграде налазио и објекат у Његошевој улици бр. 47, затим дућан који је био на месту објекта данашњег СДК-а, као и коњушнице које су заузимале простор на месту садашње зграде банке Бор[86].



Део зграда на броју 4, са остацима портала - десна половина куће, као и портал, срушени су, а данас се на том месту налази филијала Министарства финансија Републике Србије - пореска управа (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

На основу старих фотографија може се закључити да се оригинално кућа састојала од два тракта, међусобно повезана масивним зиданим порталом који је водио у двориште. Остаци портала - почетак лука и даље се може уочити на згради. Десна половина куће, као и портал,

[86] Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш, Регистратор Књажевац

срушени су вероватно за потребе изградње зграде у којој се данас налази филијала Министарства финансија Републике Србије - пореска управа.



Некадашња Господска, данас Његошева улица, са леве стране зграда старе поште, а са десне зграда на броју 4, пре грађевинских интервенција и уклањања дела објекта (фотодокументација, ЗМК)

Кућа, односно део који је остао сачуван, је приземна са подрумом, издуженог облика и уличног фронта мањег од осам метара, док се просторије развијају по дубини парцеле, у дужини од више од 26 метара. У предњем делу куће налазио се локал, а становање се развијало у унутрашњем дворишту. Главне карактеристике зграде биле су прозори са сегментастим завршетком и отварањем у поље, а кровни покривач била је ћерамида. Кућу одликује велики зидани подрум у систему сводних конструкција, зиданих у опеци, и укопан целом висином у тло. Зидови подрума зидани су у комбинацији камена и опеке. Иако је материјална структура куће сачувана, као и висина и делимично габарит објекта, бројне интервенције које су спроведене, онемогућавају сагледавање њеног изворног изгледа и аутентичних елемената. На уличној фасадној равни спроведене су грађевинске интервенције скоријег датума, што се закључује на основу употребљених материјала. Иако спроведене интервенције нису адекватне за ову врсту објеката, и очигледно нису имале за циљ да очувају и нагласе аутентичност зграде, ипак јасно указују на првобитни изглед куће. Уз употребу конзерваторских поступака могуће је у великој мери у будућности повратити аутентичност зграде, на основу старих фотографија и постојеће документације.

Приликом теренских истраживања које је 1972. године спровео Завод за заштиту споменика културе Ниш, кућа је била делимично срушена, али су детаљи и оригинални елементи на фасади још увек били сачувани у свом изворном изгледу. Архитекта Милорад Војиновић[87] је том приликом ову кућу сврстао у **прелазни период**, у које је уврстио и неколико других зграда (кућа на Тргу ослобођења бр. 41 "Звезда", зграде у Улици Карађорђевој бр. 34, као и у Улици кнеза Милоша бр. 73 и 72).

[87] Завод за заштиту споменика културе Ниш, документација настала током теренских истраживања Књажевца, 1972. године. руководилац истраживања - Милорад Војиновић, архитекта

Приземна кућа на адреси **Немањина бр. 1**, на углу са Његошевом улицом, на к.п. бр. 596/2 КО Књажевац, компактне је правоугаоне основе, позиционирана на регулационим линијама обеју улица, док се двориште простире јужно и западно од ње.



Кућа у Немањиној улици бр. 1, на углу са Његошевом (фотодокументација ЗЗСК Ниш, 1972. године)



Кућа у Немањиној улици бр. 1, на углу са Његошевом (фотодокументација ЗЗСК Ниш, 2019. године)

Главна фасадна раван окренута је ка Његошевој улици и раскошније је обрађена додавањем декоративних елемената у виду пиластра са капителом који се завршавају испод масивног профилисаног кровног венца. Прозори са сегментастим лучним завршетком и профилисаним оквиром око њих се отварају у поље. Додатно су украшени профилисаним прозорским оквирима у малтеру - шембране и геометријском декорацијом у делу парапета, у облику ромба унутар правоугаоника. Ниво пода приземља одигнут је од тла у висини од око око једног метра. Главни улаз у кућу је из дворишта, наспрам уличне фасадне равни, преко спољашњег степеништа. Бочне фасадне равни су скромне обраде, са једним прозором на северној и два на јужној фасади, исте величине и облика као и они на уличној фасади. Кућа има подрум испод целе површине.



Кућа у Немањиној улици бр. 1, на углу са Његошевом (фотодокументација ЗЗСК Ниш, 2019. године)

У **Његошевој улици,** као једна од карактеристичних старијих грађевина[88] издваја се кућа на **бр. 20, у власништву породице Крековић**, на к.п. бр. 1396/1 КО Књажевац. На њој је сачуван наглашени опеком зидани лучни засведени портал са капијом за улаз у двориште, с тиме да овде није у питању пешачки, већ улаз за кочије. На кући су остали сачувани оригинални карактеристични прозори засведени плитким сегментастим луком. Прозори су додатно били украшени фасадном пластиком геометријских мотива, која је у новије време, приликом грађевинских интервенција, уклоњена са објекта[89]. Кућа породице Крековић налази се у старој стамбеној, некадашњој Господској улици.



Кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20 (ЗЗСК Ниш, А. Никшић и Б. Радивојевић, 2019)

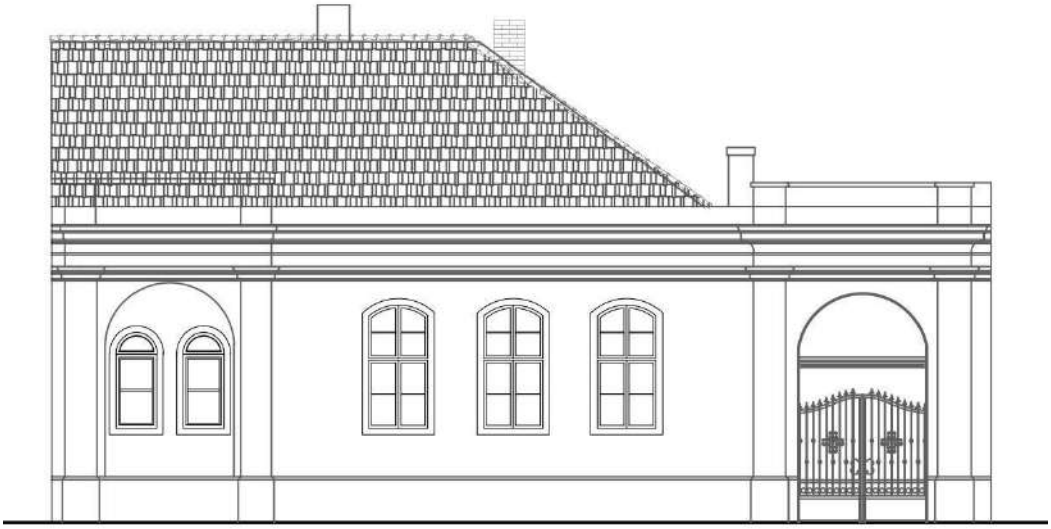
Грађанска кућа на броју 20 постављена је на регулационој линији, као и већина кућа у овој улици, а главни улаз је из дворишта. Стамбени део куће оријентисан је ка улици, (спаваћа и дневна соба), док је према дворишту и главном улазу постављен хол. Главни улаз је из дворишта, наспрам уличне фасадне равни, док се по дубини парцеле, на међи са суседом на југу, даље развијају потребне економске просторије. Кућа је одигнута од земље за око 0.85 метара. Приступ главном улазу у кућу је преко степеништа са лепом кованом оградом и одигнутом платформом која се у летњим месецима користи као простор за седење. Улична фасадна раван има типична обележја романтизма, с тим да декоративни елементи уличне фасаде представљају њену особеност. Декорација је скинута приликом последњих грађевинских радова на фасади.

[88] Према казивању власника објекта Жељка Крековића, кућа је изграђена 1874. године, као једна од најстаријих у улици. Једина старија је кућа Ибиш-аге, која се налази на парцели преко пута и изграђена је, вероватно, око 1815. године.

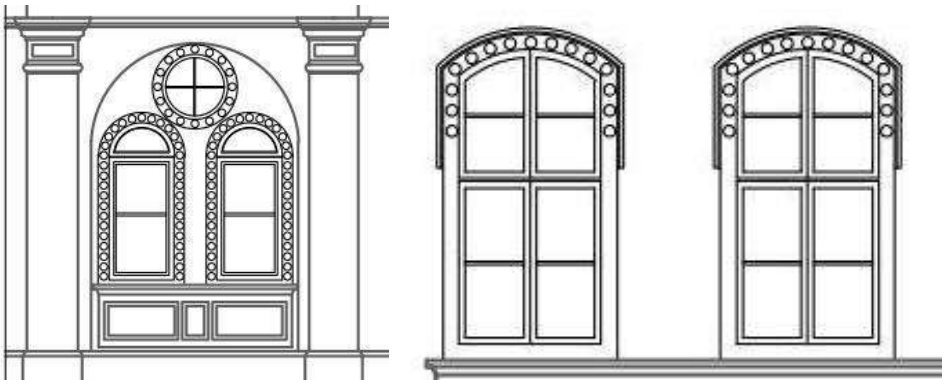
[89] Из документације ЗЗСК Ниш, теренски цртеж архитекте Милорада Војиновића из 1972. године



Грађанска кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20, реконструкција изгледа пре грађевинских интервенција (ЗЗСК Ниш, на основу теренског цртежа М. Војиновића из 1972., обрада: И. Цветковић, 2019)



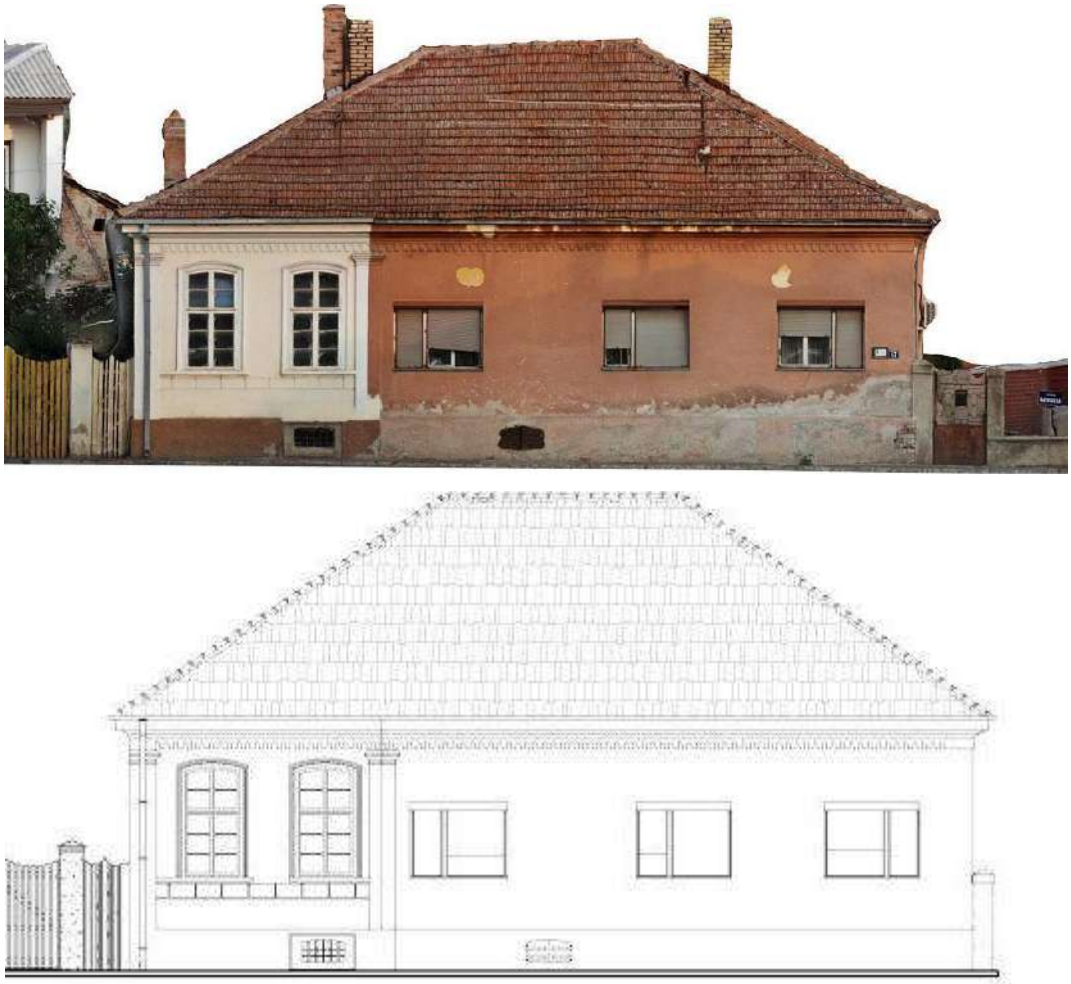
Грађанска кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20, изглед 2019. године, након грађевинских интервенција (цртеж: ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)



Грађанска кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20, детаљи обраде

Приземна кућа у **Његошевој улици на бр. 45 - 47**, на к.п. бр. 1391/2 и 1390/2 КО Књажевац, иако делимично измењена, такође представља значајну кућу тзв. "прелазног периода" у оквиру ове улице.

Кућа је пре Првог светског рата била у власништву књажевачког проте, а сада је у власништву породице Томић[90]. Томићи су били значајна варошка породица, а поседовали су кућу у Његошевој улици бр. 4, у којој се сада налази "Милошев конак", коју је наследио од свог оца Андре Николића.



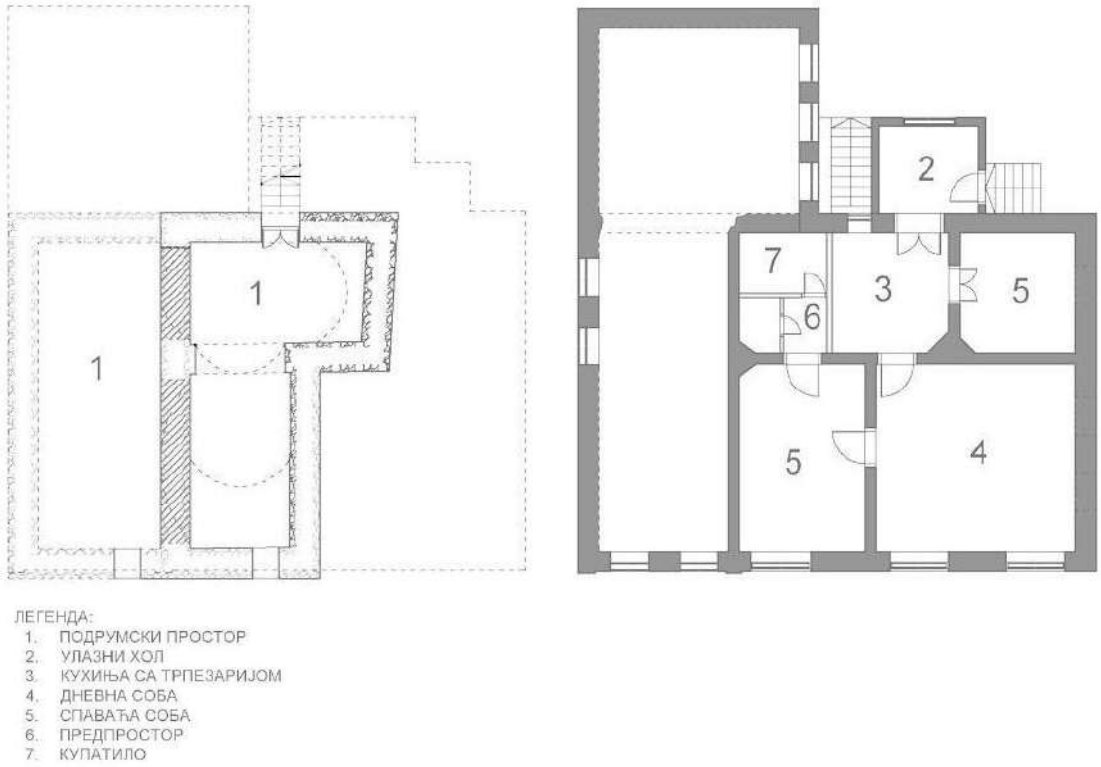
Грађанска кућа ћ у Његошевој улици бр. 45-47, изглед из 2019. године, након грађевинских интервенција (цртеж: ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

Упркос неадекватним грађевинским интервенцијама - промене аутентичних прозора, уклањање фасадне декорације и сл., конструктивни склоп куће остао је потпуно аутентичан, а добар део завршне обраде у ентеријеру је сачуван. Сачувани су и малтерисани високи плафони

[90] Према казивању станара

од дрвених гредица, оригинални бродски под у неким од просторија, као и сва унутрашња столарија, каљеве пећи, и сл. Иако делимично сачувана, у кући се, у изворном облику, могу сагледати архитектонска решења настајала пре више од 150 година, која и даље служе корисницима у свакодневним активностима.

Кућа је типични представник приземних стамбених кућа изграђених у другој половини XIX века у Књажевцу, са израженим романтичарским елементима у обради фасаде.



Грађанска кућа породице у Његошевој улици бр. 45-47, основа подрума и приземља (обрада: ЗЗСК Ниш, И. Цветковић и Д. Јовановић, 2019)

Поред очуваних оригиналних прозора са сегменастим луком као завршетком који се отварају у поље, на делу куће, остао је сачуван и зупчасти фриз испод кровног венца, типичан за овај стилски израз, као и пиластри са завршном профилацијом који се завршавају испод зупчастог фриза. Такође, на делу куће на коме су замењени или затворени отвори, у структури зида јасно се могу препознати позиције, облик и величина првобитних отвора, те је могуће вратити јој изворни изглед у великој мери. На делу куће налази се подрум, зидан у комбинацији камена и опеке, дебљине зидова око једног метра[91], са сводном конструкцијом у опеци која оптерећење

[91] Према казивању станарке куће, због квалитетног начина градње и безбедности конструкције, кућа се у ванредним ситуацијама користи као склониште за део насеља.

преноси на зидане стубце и ободне зидове. Подрум је, као и сама кућа, изворно коришћен као јединствени простор за једну породицу, али је, вероватно приликом поделе наслеђа, кућа подељена на две независне целине. Том приликом извршене су одређене интервенције: подрум је преграђен зазидавањем отвора између зиданих стубаца, док су у приземљу затворени отвори који су омогућавали комуникацију између левог и десног дела куће. У десном делу куће уочавају се додати преградни зидови, којима је извршена адаптација простора за потребе функционалности куће у савременим условима. Улазни хол није оригинални део куће, већ је настао касније.

Леви део куће није адекватно и довољно сагледан, пошто екипа на терену није имала приступ овом делу куће.

Улица Карађорђева

Кућа у **Улици Карађорђева бр. 17**, на к.п. бр. 864 КО Књажевац, специфична је по начину градње и представља историјску вредност због намене коју је у дугом временском периоду имала - била је локал и златарска радионица. Просторије ове намене развијале су се у предњем делу објекта, док се по дубини парцеле кућа развијала за стамбне потребе својих корисника. Иако су локал и радионица престали са радом пре више деценија, и локал се не користи, већина оригиналног намештаја, алата и апаратуре потребне за овај занат и даље се налази у кући[92]. Главна фасада куће је скромних димензија и начина обраде, али представља најраскошније обрађену фасадну раван куће. Ширина фасадног фронта је нешто преко 8 метара, и кућа је у овом делу приземна, висине венца око 4,5 метара. У складу са функцијом, непосредни улаз са улице обезбеђен је у две просторије у којима се налази локал и радионица, што је и наглашено великим излогом и улазним вратима са сегментастим завршетком, исте обраде као и на прозору. Поред локала и радионице кућа има још једну просторију у склопу, са улазом из локала, као и из дворишта преко спољашњег степеништа.



Кућа у Карађорђевој улици бр. 17, улична фасада (фотографија: ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

[92] Погодност је што се кућа налази непосредно уз Завичајни музеј Књажевца, па је могуће размишљати о одкупу дела или целе куће и формирању још једне музејске просторије у којој би се могао представити начин и техника овог заната.

На делу зграде налази се подрум малих димензија, који служи као помоћна просторија. У склопу уличне фасадне равни налази се надкривена дрвена капија за улаз у дворишни простор који се развија по дубини парцеле.



Кућа у Карађорђевој улици бр. 17, део златарске радионице (фотографија: ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

Облик и величина парцеле диктирали су распоред и величину зграда који се налазе на плацу. Поред приземне зграде постављене на регулационој линији, на парцели се налазе још две куће. Следећа зграда се наслања на прву, налази се у њеном продужетку и прати њен облик. С обзиром на конфигурацију терена, односно пад од улице ка реци, друга зграда има пространи подрум са два улаза и три просторије.



Кућа у Карађорђевој улици бр. 17, подрумски простор другог објекта у дубини парцеле (фотографија: ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

Зидови подрума зидани су у камену, а међуспратна конструкција је дрвена са масивним тесаним дрвеним стубовима постављеним на каменим ћулсијама, и дрвеним гредама великих димензија преко којих су постављене попречне цепане гредице које носе подну конструкцију.



Кућа у Карађорђевој улици бр. 17, дворишна зграда са улазом у подрум (фотографија: А. Никшић, 2019)

Посебно на згради постављеној на регулационој линији, конструктивни елементи указују на прелазни период мешавине традиционалних и масивних техника градње, где су сачувани неки елементи старог, али су усвајани и примењивани елементи новог начина обликовања и грађења. Конструктивни систем представља комбинацију традиционалног, бондручног и масивног зиданог система градње, док се у обликовању издвајају подеони и кровни венац у малтеру, отвори са сегментастим завршетком и прозори који се отварају у поље.



Кућа у Карађорђевој улици бр. 17, детаљи у унутрашњости (фотографија: И. Цветковић, 2019)



Кућа у Карађорђевој улици бр. 17, дворишна зграда (фотографија: А. Никшић, 2019)

На плацу, на међи са парцелом на којој се налази кућа Сибиновића, налази се још једна приземна кућа грађена у бондручном систему са подужним тремом са дрвеним стубовима. Иако се парцела на којој се налазе споменуте грађевине протеже све до реке, због растиња у дну плаца река чак ни визуелно није повезана са двориштем.

Кућа у **Улици Карађорђева бр. 34**, на к.п. бр. 822/1 КО Књажевац, једна је од ретких спратних кућа грађених у XIX веку, а грађена је 1883. године[93]. У погледу фасадне обраде карактеристичне су хоризонталне поделе у виду профилисаних подеоних венаца изнад приземља и спрата, као и главног кровног венца. Сви отвори на фасадама су били са сегментним лучним завршетком и прозорима који се отварају у поље. У приземљу се налазио локал коме се приступало директно са улице преко улазних, увучених врата, такође са сегментастим луком.



Кућа у Карађорђевој улици бр. 34 (фотографије: ЗЗСК Ниш, 1972. и 2019. године)

На кући је дограђен спрат и промењен кров. У приземљу су промењени портали, док су се на спрату објекта заадржали оригинални прозори.

[93] Документација ЗЗСК Ниш, архитекта Милорад Војиновић, теренска истраживања Књажевца, 1972. године

Улица Светозара Марковића

Кућа у **Улици Светозара Марковића бр. 3**, на к.п. бр. 605 КО Књажевац, представља карактеристичан пример градске архитектуре тог времена. Представља приземни објекат са типичним архитектонским обележјима тога времена - сегментасти лукови над прозорима, пиластри у малтеру и подкровни венац. Тренутни изглед и габарит објекта множе да указује да недостаје читава половина куће, те да је зграда оригинално била у облику слова "Т".









Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 3 (фотографије: ЗЗСК Ниш, 1972. и 2019. године)

Кућа у **Улици Светозара Марковића бр. 14**, на к.п. бр. 644/1 КО Књажевац, због својих архитектонских карактеристика представља значајан објекат у градском језгру. Тачно време

њеног настанка није познато, као ни првобитна намена, нити како јој се намена мењала кроз време, заједно са власницима. Карактеристике куће сврставају је у старије типове објекта тзв. "прелазног периода" и представља архитектонски бисер.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 14, улична фасада (ЗЗСК Ниш, фотограметрија: А. Никшић, цртеж: Н. Петровић, Т. Петронијевић, 2019)

Посебност зграде чине степенице лоциране на подужној дворишној фасадној равни, на северозападном углу зграде, у основи лучно постављене, делимично споља, а делимично у оквиру озиданог дела зграде. Отвор кроз који степенице улазе у објекат изграђен је у облику монументаланог лука, зиданог од опеке.

Кућа се састоји од пространог подрума и приземља са високим таваницама, док су се у унутрашњости дворишта, по дубини парцеле низале помоћне зграде.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 14, дворишна фасада (Б. Радивојевић, 2019)

Сем профилисаног кровног венца, фасадна декорација објекта није сачувана, али су остали сачувани карактеристични прозори са плитким засведеним луком, којих има три на уличној и три на дворишној подужној фасади, као и два на бочној фасади. На уличној фасади налазе се и два подрумска прозора, затим два на бочној, према кући број 12, док се из дворишта кроз засведени улаз, , такође са сегментастим завршетком, приступало подрумским просторијама. Улаз у двориште омогућен је кроз две масивне зидане, лучно засведене капије, од којих је мања била намењена за пешачку комуникацију, а већа за улаз кочија.



Улица Светозара Марковића бр. 12 и 14 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић и Б. Радивојевић, 2019.)

Дубље у двориште смештено је још неколико објеката који се користе за становање, док главна зграда тренутно није у употреби. Иако су дворишни објекти касније градње, имају сачувана обележја из времена настанка, и заједно са главном зградом и слободним и зеленим површинама дворишта представљају складну амбијенталну целину.



Улица Светозара Марковића бр. 10, 12 и 14 (Б. Радивојевић, 2019.)

Иако је приземна кућа у **Улици Светозара Марковића бр. 16**, на к.п. бр. 645/1 КО Књажевац, вероватно приближно истог периода градње као и она на броју 14, у истој улици, услед многобројних неадекватних интервенција данас се, на први поглед, не може уочити њена старост од преко једног века. Фасада куће у многоме је промењене и упрошћена, потпуним уклањањем фасадне пластике, уклањањем оригиналних прозора и зазидавањем отвора, као и уметањем нових прозора неодговарајућег изгледа, облика и квалитета. Пошто нису сачувани цртежи ни фотографије изгледа куће пре неодговарајућих интервенција, чиме је умањена могућност повратка карактеристичних елемената у првобитно стање.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 16 (Б. Радивојевић, 2019.)

Кућа у **Улици Светозара Марковића бр. 21**, на к.п. бр. 581 КО Књажевац, је приземна кућа, која се налази преко пута школске библиотеке. Изграђена је 1892. године, о чему сведочи натпис над порталом за улаз у дворишни простор.

Кућа је одигнута од тла за висину од око 1м, са подрумом делимично укопаним и приземљем које одликује велика висина таванице. Главни улаз у кућу је из дворишта, постављен на средини дворишне фасаде, док се у непосредној близини, ка југозападном углу куће налази и улаз у подрум, са плитким, сегментним луком над улазом.

Зграда је у власништву Стојана Милетића, потомка Николе Милетића[94]. Никола Милетић (1883-1926) био је пилот, капетан прве класе, и један од првих авијатичара југословенског ратног ваздухопловства[95].

Фасада зграде је сведена, а уместо старих прозора уметнуто је пет нових мањих несразмерних, у односу на изглед саме куће.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 21 (С. Милутиновић)

[94] Усмено казивање Гордане Ђорђевић, власнице куће број 12 у Улици Светозара Марковића, куће Антонија Ђорђевића, трговца из Књажевца

[95] http://www.oocities.org/grad_knjazevac/znameniti_ljudi.htm

Главни елементи фасаде су главни и подеони венац, и пиластри који уоквирују лучни портал, који се налазе се на крајевима куће и деле уличну фасаду на три дела. Пиластри се пружају до стрехе, односно кровног венца, и прате профилацију, док се између главног и подеоног венца налазе геометријски декоративни елементи. Као још један декоративни елемент појављују се хоризонталне и вертикалне нутне које имитирају зидање каменим квадерима. У склопу фасаде објекта налази се и опеком зидани лук који је сачувао архитектуру, док је дрвена капија замењена металном, осим у горњем делу, где су сачувани дрвени елементи старе капије, са зупчастим фризом који представља карактеристични детаљ и аутентични елемент декорације.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 21 (фотографије: Ј. Шурдиловић, ЗЗСК Ниш, 1972)



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 21, улична фасада (Б. Радивојевић, 2019)



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 21, дворишни изглед (Б. Радивојевић, 2019)

Приликом претходних истраживања 1972. године, руководилац истраживања архитекта Милорад Војиновић, препознао је низ кућа у **Улици Светозара Марковића бр. 29** (к.п. бр. 888/1 КО Књажевац), **31** (к.п. бр. 887/1 КО Књажевац) и **33-35** (к.п. бр. 886/1 и 885/1 КО Књажевац) које су у том тренутку у одређеној мери имале очувану аутентичност, па је низ окарактерисан као ***веома значајан, са изразито очувним амбијенталним вредностима.***

На броју 29. налазио се објекат са приземљем одигнутим од тла и четири прозора са отварањем у поље, скромне фасаде и покривен ћерамидом. Иако је конструкција куће остала изворна, савременим интервенцијама кућа је изгубила аутентичност.

На броју 31. налази се кућа која је по својој архитектури веома слична са изворним изгледом куће на броју 29. Приземље одигнуто од тла са ниским сутереном у који се приступало директно из улице и три прозора на уличној фасади.



Низ кућа у Улици Светозара Марковића бр. 29-35, односно 31-35 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

Следећи у низу су два објекта под истим кровом, на бројевима 33 и 35, оба са високим приземљем. Кровни покривач оригинално је била ћерамида, али је касније промењена у цреп.

Улична фасада оба објекта је оригинално била истоветне и уједначене обраде, са четири издужена прозора са сегментастим завршетком и отварањем у поље. У склопу фасаде налазе се велика и мала капија за улазак у двориште са засведеним луком у опеци. Релативно мали број кућа у Књажевцу имао је посебно изграђене капије за улаз кочија, а посебно за улазак пешака. Такав пример уочава се и на кући у Улици Светозара Марковића бр. 14, односно може се видети озидана лучно засведена капија за улазак у двориште са малом пешачком капијом.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 31-35 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

Значај Улице Светозара Марковића свакако је у очуваној стамбеној намени, урбаној матрици и парцелацији која је у великој мери сачувала карактеристике парцелације из XIX века.

Улица Иве Лоле Рибара

У данашњој Улица Иве Лоле Рибара налази се неколико грађевина насталих у последњој четвртини XIX века, које су и даље очуване у свом изворном облику.

Издваја се **кућа породице Стојадиновић у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6**, на к.п. бр. 576 КО Књажевац, која је у њиховом власништву од 1938. године. Зна се да је кућу трговац Порфировић 1882. године уписао у земљишне књиге, мада се претпоставља да је саграђена нешто раније, пре српско-турских ратова[96].

На разгледницама - панорамама Књажевца из1901. и након 1923. године кућа на броју 6, у Улици Иве Лоле Рибара заузима значајну и доминантну позицију, а заједно са осталим грађевинама у овој улици, њиховом архитектонском концепцијом и урбанистичком поставком, као и зеленилом и баштама у двориштима, може се закључити много о начину живота у варошици у XIX и почетком XX века.



Спратна зграда у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6, исечци панорама Књажевца из 1901. и након 1923. године

Кућа је масивног зиданог система, са зидовима дебљине једног метра, винским подрумом, приземљем и спратом, и засведеном масивном зиданом пешачком капијом од опеке за улазу у двориште. У основи је четвртастог облика, скоро истих дужина страна. Крактеристична је њена двострана оријентација - ка југу, односно улици, и према дворишту. Јужна фасадна раван налази се на регулационој линији и прати правац улице. Према улици су оријентисана три велика прозора у приземљу и пет на спрату, а ка дворишту су улазна врата у приземљу и четири

[96] На основу сведочења Владане Стојадиновић, власнице куће.

прозора на спрату. Прозори нису изворни, већ су мењани у току употребе куће, а на основу старих разгледница закључује се да су били лучно засведени.

У продужетку уличне фасаде налази се засведена зидана улазна капија која води у двориште. На фасади је остао сачуван зупчасти венац, карактеристичан за романтичарска стремљења у архитектури XIX века. У кућу се улазило са западне стране из дворишта, док је на источној страни приљубљена уз суседни објекат.

Двориште је атипично и не развија се као код већине грађевина из овог периода - по дубини у односу на улицу, већ паралелно са њом, што је условљено пружањем плаца. Услед изложености ка улици, на регулационој линији је постављена ограда и зеленило што обезбеђују довољну дозу приватности. Помоћни објекти изграђени су,, услед положаја и позиције плаца, паралелно са улицом, на међи са суседом.



Кућа породице Стојадиновић у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6 (документација ЗМК)

Током Другог светског рата у делу куће је била и кафана, а данас се користи као породична кућа за становање.



Кућа породице Стојадиновић у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

Грађанске куће у Улици Лоле Рибара бр. 9 и бр. 13, представљају приземне стамбене куће са пространим винским подрумом и приземљем са високим таваницама, које се користило за становање.



Куће у Улици Иве Лоле Рибара бр. 9-13 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

Кућа у **Улици Иве Лоле Рибара бр. 9**, на к.п. бр. 894/4, 894/3, 894/1 и 894/5 КО Кнажевац, је приземни објекат саграђен 1887. године, а 1933. године постала је власништво породице Бисић, када је купљена, а у чијем власништву је и данас[97].



Грађанска кућа у Улици Иве Лоле Рибара бр. 9 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

Улаз у кућу је наспрам улице, из дворишта, у коме су постојали помоћни објекти, који су се развијали у дубини парцеле. Оваквом концепцијом стварао се интимнији простор унутар

[97] Према објашњењу власника Зорана Илића

дворишта који је породица свакодневно користила. Грађевина је са карактеристичним високим приземљем и симетричном фасадном композицијом, која је наглашена централно постављеним пиластрима који уоквирују прозорски отвор. Кућа је постављена на регулационој линији ка Улици Иве Лоле Рибара, својом дужом страном, на којој се налази пет прозорских отвора.

Иако се на спољашњим фасадама не уочава сегментасти завршетак прозора, већ су они решени равно, у унутрашњости објекта се може видети овакав конструктивни систем са озиданим сегментастим завршетком.



Грађанска кућа у Улици Иве Лоле Рибара бр. 9 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

Прозори се налазе се на самој ивици фасадне равни и отварају у поље, а сачувани су у свом изворном облику, са аутетнтичним механизмима за затварање и кукама за фиксирање.

Главни улаз у кућу је из дворишта и налази се централно постављен у односу на подужну дворишну фасадну раван. Кроз главни улаз ступа се у ходник - предсобље, одакле се даље развија неколико просторија.

Улаз у подрум налази се са бочне стране куће, непосредно уз улазну капију. Подрум је делимично укопан у земљу (за неколико степеника), зидан је у масивном зиданом систему у комбинацији камена и опеке, са опеком зидним луковима и сводовима ослоњеним на зидове и зидане стубце. Подрум се налази испод целе површине куће, и има три мања прозора на уличној фасади.



Грађанска кућа у Улици Иве Лоле Рибара бр. 9, главни улаз (лево) улаз у подрум и приступ дворишту (десно) (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

Јединственост куће огледа се и у томе што је ентеријер у многоме остао сачуван. Поред оригиналног начина обраде подова (дрвени бродски под), зидова (малтерисани зидови кречним малтерима, папирне тапете...) и плафони (малтерисани кречним малтерима на дрвеној међуспратној конструкцији и подконструкцији од дрвених летвица), у кући се још увек налази велики број комада намештаја из ранијих периода (затворене витрине за књиге, ормари, креденци, столице и столови, кухињски апарати, па чак и прекидачи за светло, и др.).



Грађанска кућа у Улици Иве Лоле Рибара бр. 9, детаљи ентеријера (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

Поред главне куће на плацу се налази још неколико објеката постављених уз југоисточну ивицу парцеле, ка суседу, који се развија по дубини парцеле, у подужној форми. Први објекат представља приземну кућу, без подрума, издигнуту од тла за око 5о цм, са централно

постављеним улазом, у који се директно улази у централну просторију, а из ње у још две бочне собе. Обрада овог објекта је нешто другачија и може се закључити да је настала након изградње главне куће. Прозори су постављени унутар зидне масе, односно нису на спољашњој ивици и отварају се ка унутра. Прозори су оквирени малтерисаним профилисаним декоративним елементима, са наглашеним средишњим трапезом, који представља стилизовани кључни камен лука. Од декоративних елемената уочавају се пиластри на ивицама, профилисани кровни венац, као и завршно профилисано обрађен парапет испод прозора.



Објекти у дворишту у Улици Иве Лоле Рибара бр. 9 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

У наставку плаца налази се још једна приземна кућа, нешто мањих димензија, ширине и висине, једноставније фасадне обраде која указује на старији период градње, вероватно настала истовремено када и главна кућа. Прозори су четворокрилни двоструки са два већа и два мања крила, који се налазе на спољашњој ивици фасадне равни и отварају у поље, ка споља. Од декоративних елемената уочавају се пиластри уз прозоре. Даље се настављају још две помоћне просторије, вероватно шупа за дрва и клозет. На плацу се налази још једна кућа, вероватно из 80-тих година XX века, која нема историјске, нити архитектонске вредности. Позиционирана је у дубини плаца, паралелно са главном зградом.

Кућа у **Улици Иве Лоле Рибара бр. 13**, на к.п. бр. 892/1 КО Књажевац, је угаона зграда са сутереном и високим приземљем, саграђена 1890. године, о чему сведочи натпис на фасади. Кућа је у великој мери очувала габарит, али је скорашњим интерванцијама додата термоизолација, промењени су облик и величина прозора у приземљу, док су у сутерену, чини се, остали изворни.

На основу документације која се чува у Заводу за заштиту споменика културе Ниш, кућа је имала карактеристичне двокрилне прозоре постављене на самој ивици фасаде, са отварањем крила у поље[98].



Грађанска кућа у Улици Иве Лоле Рибара бр. 13 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

[98] Документација ЗЗСК Ниш, архитекта Милорад Војиновић, теренска истраживања Књажевца, 1972. године.

Улица Али Агићева

Кућа у **Улици Али Агићева бр. 2а**, на к.п. бр. 602 КО Књажевац, је приземна зграда са прозорима сегментасто завршеним и крилима која се отварају у поље, према улици. Иако је фасада претрпела одређене измене објекат је ипак композиционо остао сачуван, те представља један од примера скромнијих кућа, са двоводним кровом, које су се градиле у другој половини XIX века.



Грађанска кућа у Улици Али Агића бр. 2 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

Кућа у **Улици Али Агићева бр. 14**, на к.п. бр. 591/5 КО Књажевац, је приземна кућа помешаних елемената градње. Карактеристичан елемент је масивни, опеком зидани, засведени портал за кочије, који је посебно пажљиво обрађен. Засведени портал је додатно укашен профилисаним украсом, који прати облик портала, а изнад кога су формирана још два венца - мањи, подеони и доста масивнији подкровни венац, испод кога је изведен зупчасти фриз. Изглед засведеног портала за улаз у двориште и уграђени елементи имају утемељење у романтичарској епохи и стилу градње. Међутим, елементи на самој кући (правоугаони прозори и украси око њих, обрада пиластра и парапета, обрада простора између два венца) упућују на нешто новије архитектонске стилове (академизам). Не може се са сигурношћу тврдити период градње куће, али је могуће да је кућа грађена у ранијем периоду, а да је данашњи изглед добила нешто каснијим интервенцијама, у складу са новијим архтектонским стремљењима.



Грађанска кућа у Улици Али Агића бр.14 (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

Улица Јована Јовановића Змаја

Улица Јована Јовановића Змаја јесте једна од најстарије формираних улица у Књажевцу. Претпоставља се да је улазила у састав турске махале. Сачувано је неколико грађевина из деветнаестог века, међу којима се налазе и неке са карактеристичним елементима архитектуре тзв. "прелазног периода", после 1878. године.

Куће на броју 6 (к.п. бр. 1083 КО Књажевац) **и на броју 8** (к.п. бр. 1082 КО Књажевац) су скромније приземне грађевине. Прва, na broju 6 је грађена, вероватно, у бондручном систему, са четворокрилним двоструким равним правоугаоним прозорима, и са профилисаним кровним венцем. Других значајних обележја нема. Кућа на броју 8 је приземна, са високим приземљем и сутереном, односно подрумом. На уличној фасади налазе се четири прозора са сегментастим завршетком. Прозори су богато декорисани стубићима у осовини прозора и "чипком" између горњих и доњих крила. Око прозора виде се остаци малтерске пластике у виду профилисаних оквира који уоквирују прозор до једне трећине висине.

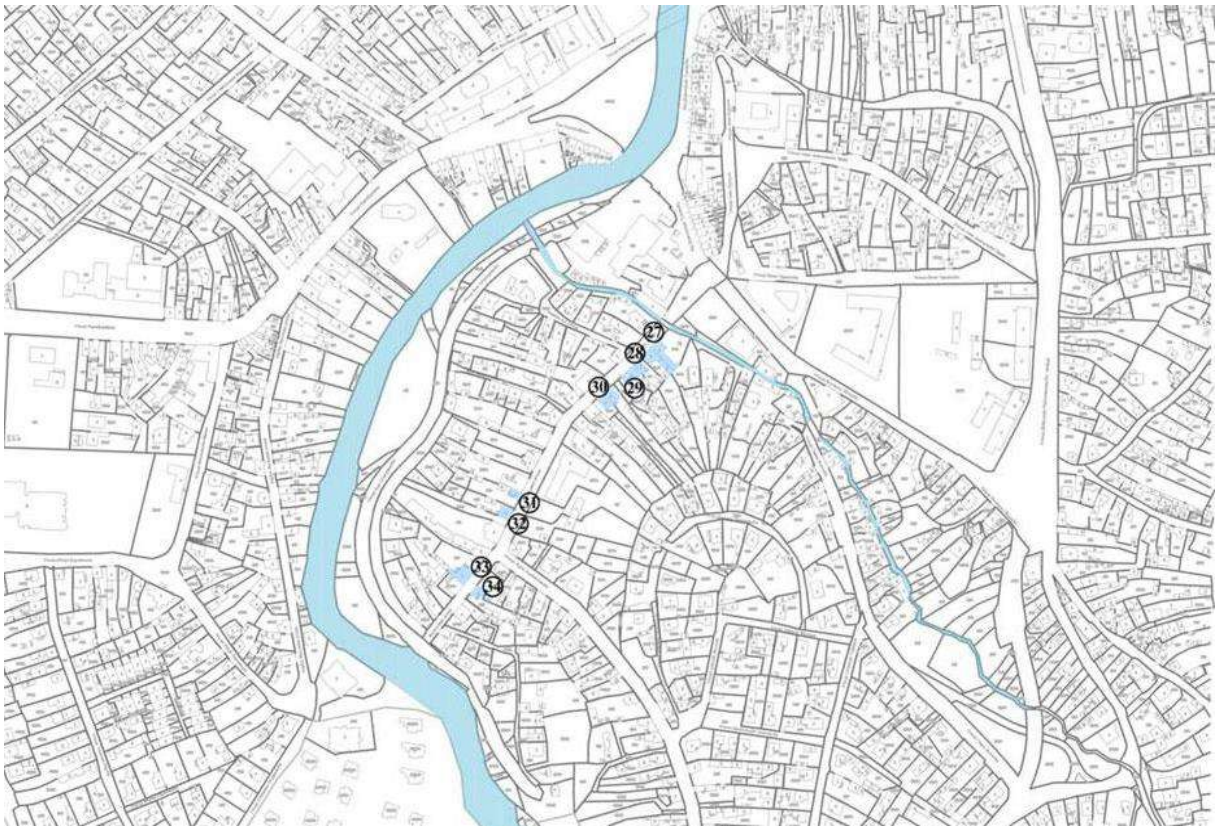
Кућа на броју 10 (к.п. бр. 1081 КО Књажевац) је мала приземна грађевина типичних карактеристика "моравске кућа" са луковима на трему.

Кућа на броју 16 (к.п. бр. 1075/1 КО Књажевац) је, иако је њен габарит остао исте величине, данас је скоро непрепознатљива. Услед уклањања декоративне архитектонске пластике са уличне фасадне равни и замене изворних прозора новим који својим изгледом, величином и позицијом деградирају вредности куће.



Грађанска кућа у Улици Јована Јовановића Змаја бр. 16 (ЗЗСК Ниш, 1972.)

Приземне стамбене куће масивне градње, најчешће са високом приземљем, са већ присутним али још недовољно вешто обрађеним фасадним детаљима у духу европског академизма XIX века.



Сачувано градитељско наслеђе - приватне зграде, представници друге групације кућа (ЗЗСК Ниш, обрада: И. Цветковић, 2019)

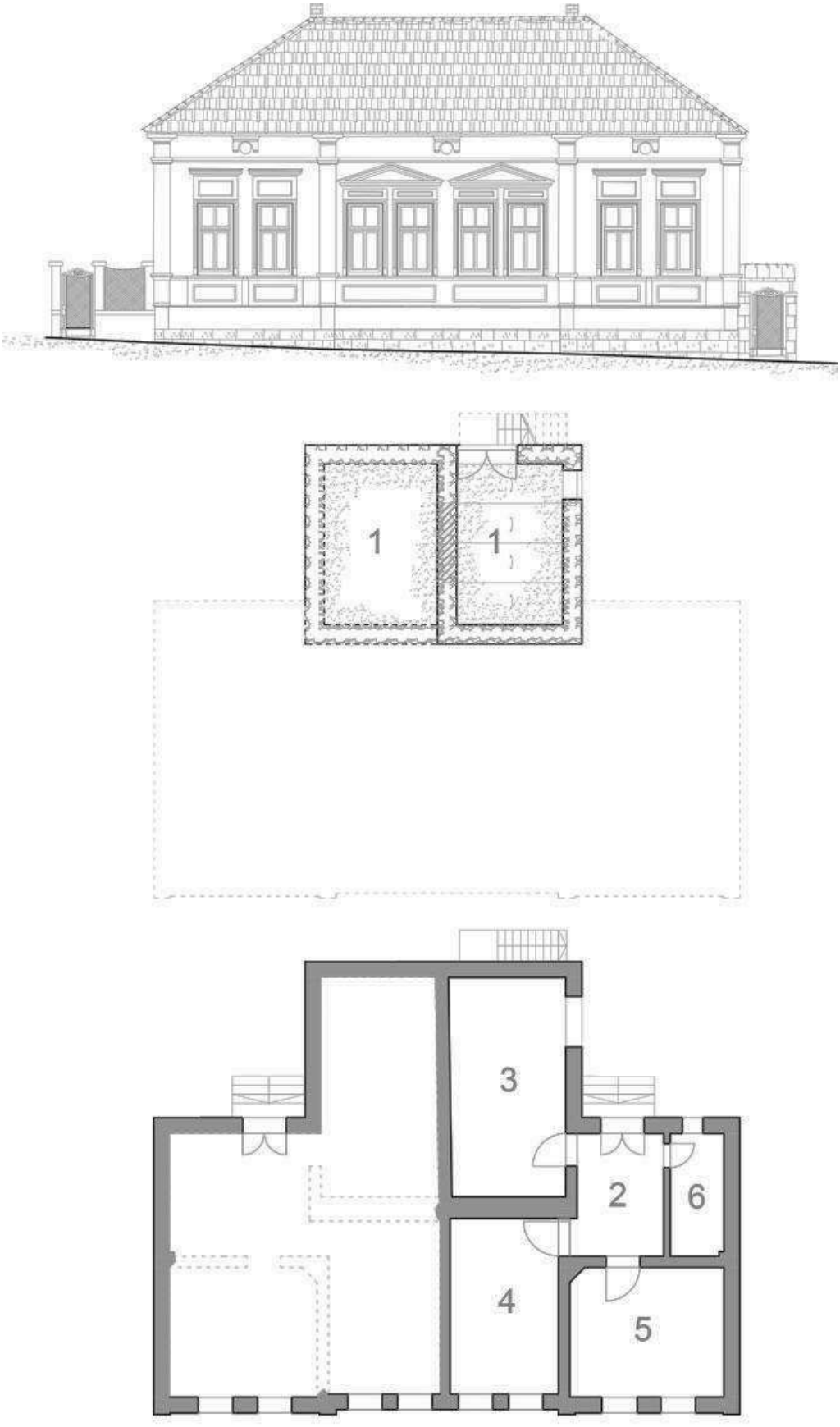
Другој групацији припадају приземне стамбене куће масивне градње, најчешће са високом приземљем, са већ присутним али још недовољно вешто обрађеним фасадним детаљима у духу европског академизма XIX века. То су углавном објекти настали око 1890. године са бибер црепом као кровним покривачем и дводелним прозорима са отварањем у поље.

Код кућа ове групације конструкција зидова је масивна, зидана од опеке, а у подрумима и од камена. За разлику од грађевина из прве групације, код кућа друге групације карактеристичне су металне капије јаке конструкције, често са иницијалима власника, уместо зиданих портала са дрвеним капијама. Фасадна композиција састоји се од кровних и подеоних венаца, симетрично постављених декоративних елемената насталих под утицајем академизма постављених око прозора и врата: Приземне куће у Његошевој улици бр. 17-19, 21, 23, 27-29, затим 22, 24, 28 и 43; Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 21; Кућа у Улици Али Агићева бр. 16, Кућа у Улици Ђуре Хорватовића бр. 52, и др.

Приземна двојна кућа у **Улици Његошева бр. 17-19**, на к.п. бр. 991/1 и 991/2 КО Књажевац, значајног је архитектонског склопа и композиције. Капије за улаз у двориште постављене су на регулационој линији са улицом Његошевом, са леве и десна стране главне фасаде, док се у кућу улазило из дворишног простора. У основи је у облику слова "Т", симетричног изгледа левог и десног дела куће. Највероватније је до деобе куће и плаца дошло приликом поделе наследства, на шта указује и број парцеле левог и десног дела парцеле к.п. бр. 991/1 и 991/2 КО Књажевац. Првобитно двориште било је уоквирено Његошевом улицом са северозападне, Чифлик потоком са северне и сокаком са источне стране. Поред главне куће на парцелама су изграђене помоћне зграде које се пружају у продужетку парцеле, ка сокаку, док је леви део плаца, ка чифлик потоку, у великој мери задржао зеленило. Додатна вредност комплекса је постојање бунара у североисточном углу плаца.



Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 17-19 (фотограметрија: А. Никшић, 2019.)



Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 17-19: 1. подрум, 2. улазни хол, 3. кухиња са трпезаријом, 4. спаваћа соба, 5. дечја соба, 6. купатило (цртежи: Л. Динић, Н. Петровић, Т. Петронијевић, 2019.)

Приликом истраживања 2019. године снимљено је постојеће стање десног дела куће. Подрумска просторија је малих димензија и налази се само испод дела куће. Подрумски зидови зидани су у комбинацији камена и опеке, док је међуспратна конструкција израђена у систему плитких "пруских" сводова, са металном шином између. У подруму се јасно уочава део зида који је накнадно зазидан, како би се преградио подрум. Десни део куће је, у унутрашњости, у потпуности адаптиран за савремене потребе, али је распоред просторија остао аутентичам, осим преградног зида у улазном холу, који је дозидан за потребе формрања тоалета. Столарија је на левом делу зграде остала аутентична, док је на десном замењена новом, по узору на постојећу. Прозори и главна улазна врата израђени су по узору на оригиналне, чиме је сачуван аутентичан изглед. Улична фасада је у веома лошем стању. Малтер је деградиран, рони се и отпада са зидова, те је на неким деловима видљива зидна маса од опеке. Власници десног дела зграде су бочну и дворишну фасадну раван санирали уз употребу термоизолационих материјала (камена вуна или стиропор), при чему је делимично нарушен изглед, иако су покушали да сачувају карактеристичне елементе. Такође, уклоњен је стари објекат који се налазио у продужетку главне зграде и започета је градња новог спратног објекта.

Кров је четвороводни, дрвене кровне конструкције типа двострука столица. Тавански простор није преграђиван, већ је јединствени простор, који је сачувао оригиналне елементе конструкције, почев од дрвене кровне и међуспратне конструкције и испуне земљом за формирање пода. Кровни покривач је фалцовани цреп, који је вероватно заменио оригинални бибер цреп, карактеристичан за период градње куће.

Главна фасада грађевине обрађена је прилично раскошно, са масивним профилисаним подеоним и кровним венцима, пиластрима на угловима, као и троугластим тимпанонима над прозорима у централном делу и равним профилисаним натпрозорницима на левом и десном делу. Завршна обрада, у нивоу сокле, је од камених квадера природног камена. У делу између кровног и подеоног венца смештена су четири кружна отвора за луфтирање таванског простора, уквирена плитком малтерском пластиком. Композиција обилује елементима академизма с краја XIX века.

Приземна кућа у **Улици Његошева бр. 23**, на к.п. бр. 989/1 КО Књажевац, са делимично укопаним подрумом - сутереном и високо одигнутим приземљем надовезује се на скромнију приземну кућу на броју 21. Главна фасадна раван излази директно на Његошеву улицу и налази се на регулационој линији. Са десне стране, у продужетку уличне фасаде налази се метална капија са посебним улазом за пешаке и аутомобиле.

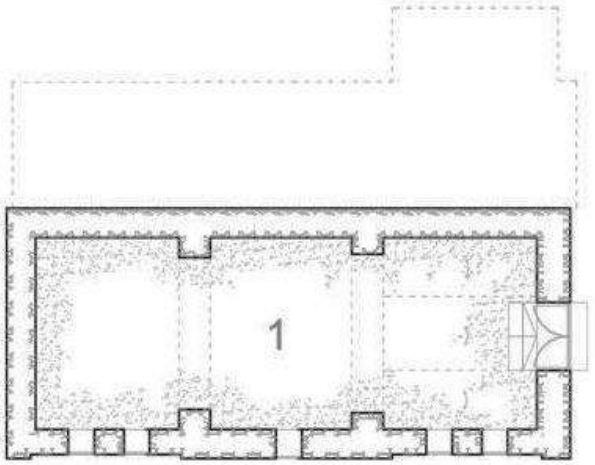


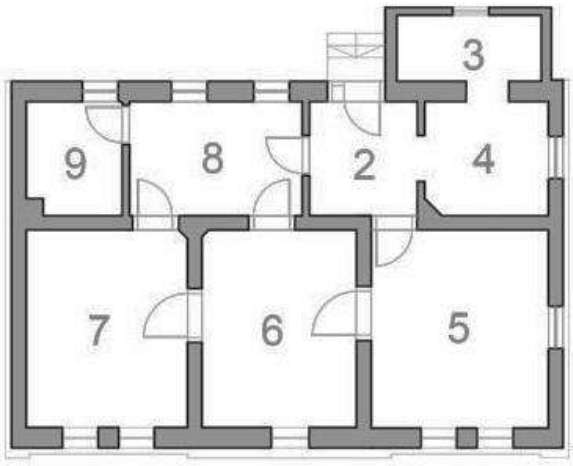
Грађанске куће у Улици Његошева бр. 21 и 23 (фотограметрија: А. Никшић, 2019.)

Приземље је високо одигнуто од тла, за око 1.5 метара од нивоа улице. Постоји разлика у висинама тла дворишта на југоисточној страни куће и коте улице, па је та денивелација искоришћена за позиционирање и изградњу пространог подрумског простора, који је вероватно служио и као вински подрум. Фасадна обрада у нивоу подрума, односно сокле је од камених квадера природног камена, са малим засведеним подрумским прозорима, док је остатак фасаде у малтеру.

Кров је троводни, са забатним зидом према суседу на броју 21. Кровне конструкције је дрвена, а тавански простор је адаптиран и користи се као стамбени. Кровни покривач је фалцовани цреп, који је вероватно заменио оригинални бибер цреп, карактеристичан за период градње куће.







Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 23: 1. подрум, 2. улазни хол, 3. кухиња 4. трпезарија, 5. дневна соба, 6. салон, 7. спаваћа соба, 8. предпростор, 9. купатило (цртежи: Л. Динић, Н. Петровић, Т. Петронијевић, 2019.)

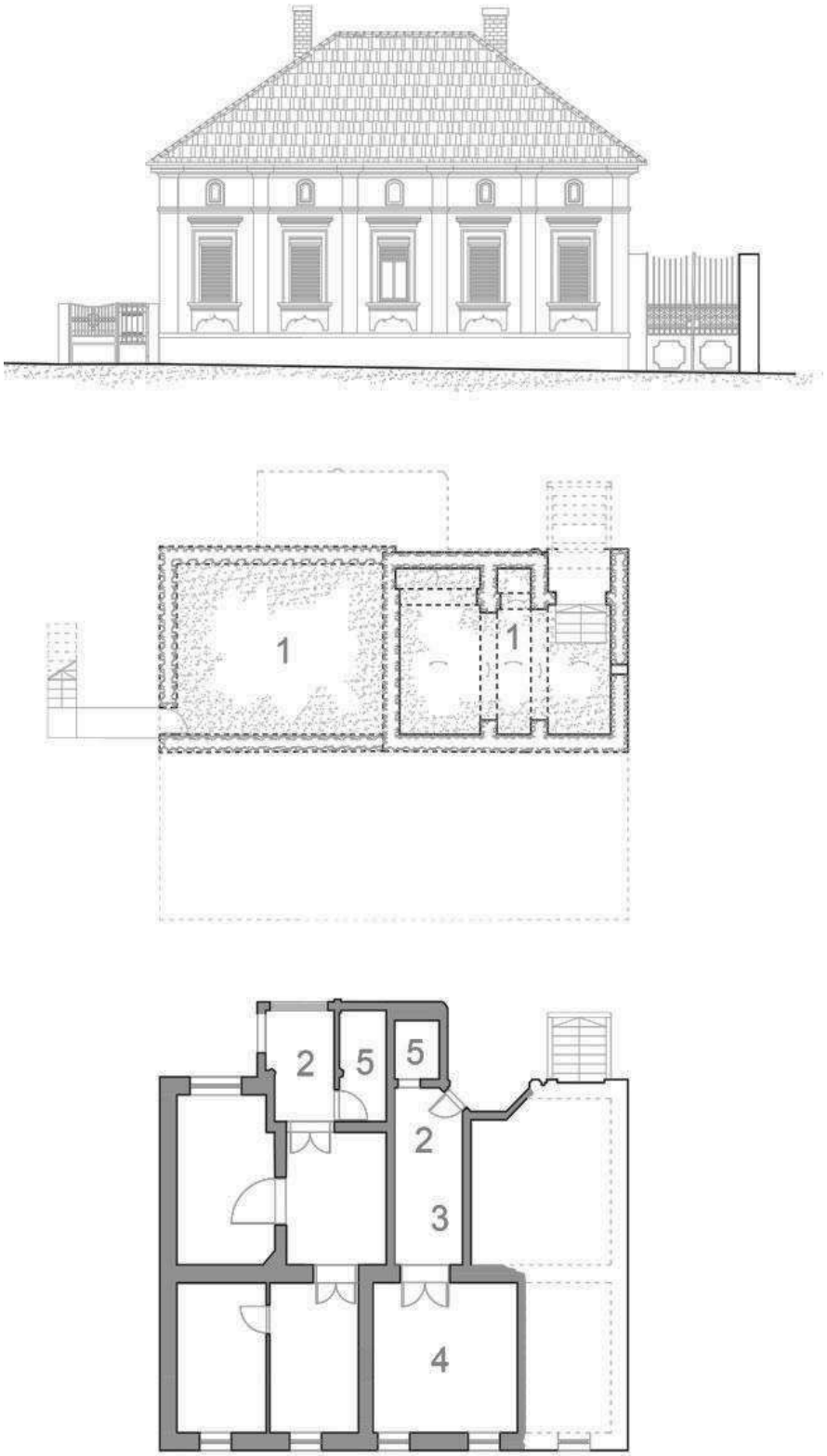
Кућа са високим приземљем и сутереном у **Улици Његошева бр. 27-29**, на к.п. бр. 986 и 985/1 КО Књажевац, још је један значајан пример стамбене зграде. Поред архитектонски складно изведене уличне фасадне равни са пет прозорских отвора и пиластрима у малтеру који деле фасаду на пет дела, декоративних елемената - равног профилисаног фриза над прозорима и геометријске обраде у форми чипке испод сваког од њих, кућу одликује раскошна обрада дворишне фасадне равни. Сокла куће обрађена је у вештачком камену. Главни улаз у зграду био је из дворишта, увучен у односу на фасадну раван и тиме заштићен од атмосферских утицаја, а посебно је био наглашен полукружним стубовима са капителима. У дворишту зграде се и даље налазе, мада у лошем стању делови скулптуре и жардињера које су красиле двориште.



Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 27- 29 (фотограметрија: А. Никшић, 2019.)

Кућа је данас подељена на три стамбене јединице, а двориште на четири засебне парцеле. Подрум се простире на половини површине куће у основи, али за разлику од претходне зграде (Његошева 23) није позициониран на предњој страни куће, ка улици, већ ка дворишту. Улаз у подрум десног дела куће налази се на подужној дворишној страни куће, надкривен металним поклопцем преко дела степенишног простора, а на фасадној равни засведен сегментастим луком. Зидови подрума су у комбинацији камена и опеке на које се ослања сводна међуспратна конструкција од опеке. Вероватно је улаз у леви део куће изграђен када је дошло до поделе некретнине, и он се налази на северној бочној страни куће, испод нивоа тла, коме се приступа преко степеништа удаљеног ог бочне фасадне равни за око 2,5 метара. Приземље куће је у великој мери преправљено, па се оригинални распоред просторија не сагледава, али су

прозори задржали своје првобитне позиције. Кров је четвороводни, а кровни покривач фалцовани цреп.



Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 27-29: 1. подрум, 2. улазни хол, 3. кухиња 4. дневна соба, 5. купатило (цртежи: Л. Динић, Н. Петровић, Т. Петронијевић, 2019.)

кућу на броју 22, на к.п. бр. 1398 КО Књажевац, са лепо обрађеним прозорима
кућу на броју 24, на к.п. бр. 1399 КО Књажевац, са лепо обрађеним прозорима и зупчастим таласастим фризом испод венца

Кућа са високим приземљем и подрумом у **Улици Његошева бр. 28**, на к.п. бр. 1403 КО Књажевац, представља још једну вредну грађевину у овој стамбеној улици. Главни елемент обраде фасадних равни је зупчасти фриз позициониран испод главног - кровног венца, на свим фасадним равнима куће, а не само на главној - уличној фасади. Кров је четвороводни, а кровни покривач је фалцовани цреп, који је вероватно заменио оригинални бибер цреп.

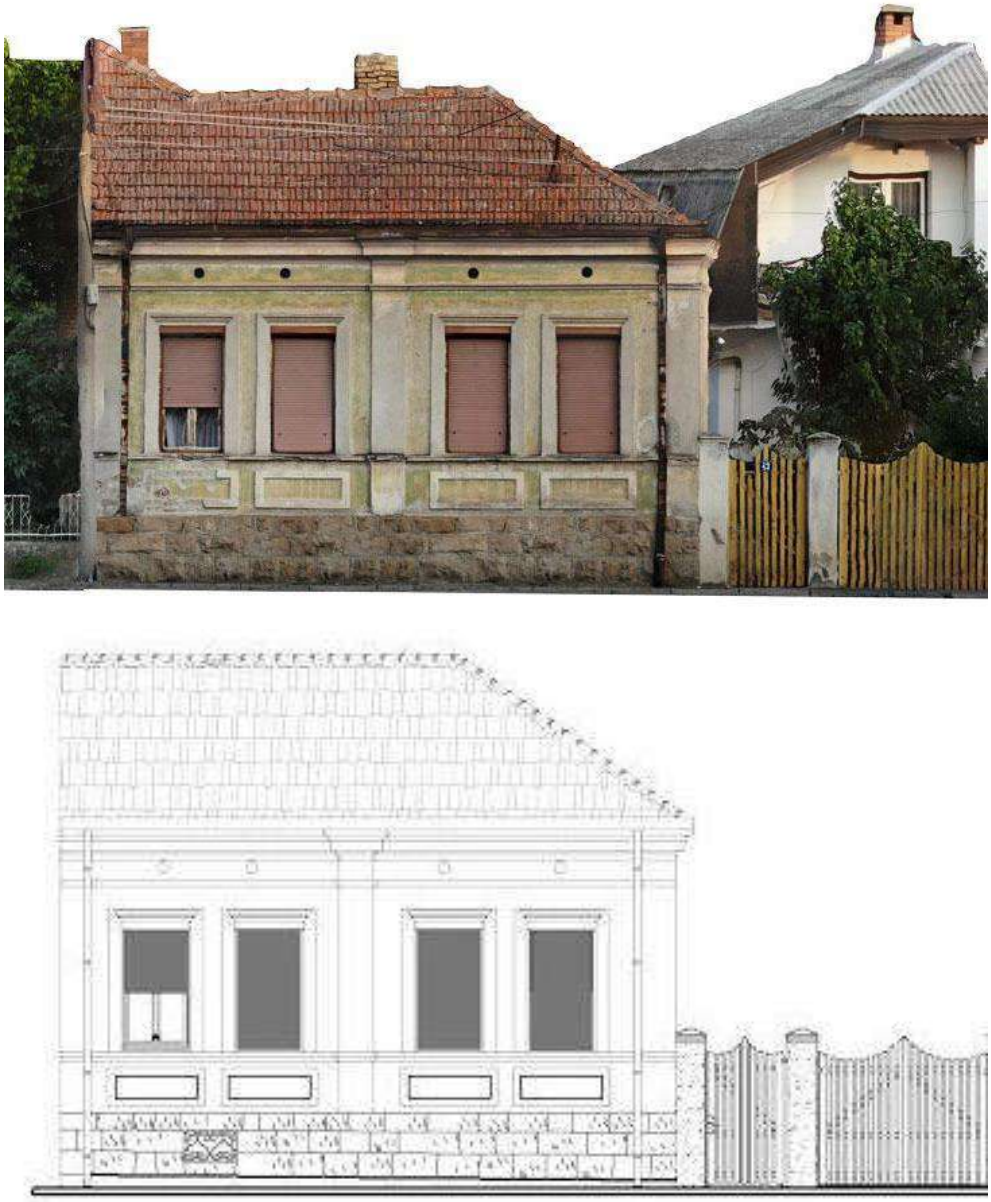
Током 2019. године сви детаљи обраде фасаде уклоњени су са објекта и започета је обнова фасаде. Такође, масивна улазна капија је срушена. На жалост, планирана обнова није започета на адекватан начин и вероватно не подразумева враћање карактеристичних споменичких елемената.

У тренутку рекогносцирања (август-септембар 2019. године) власници куће нису били присутни, па није извршено снимање зграде.

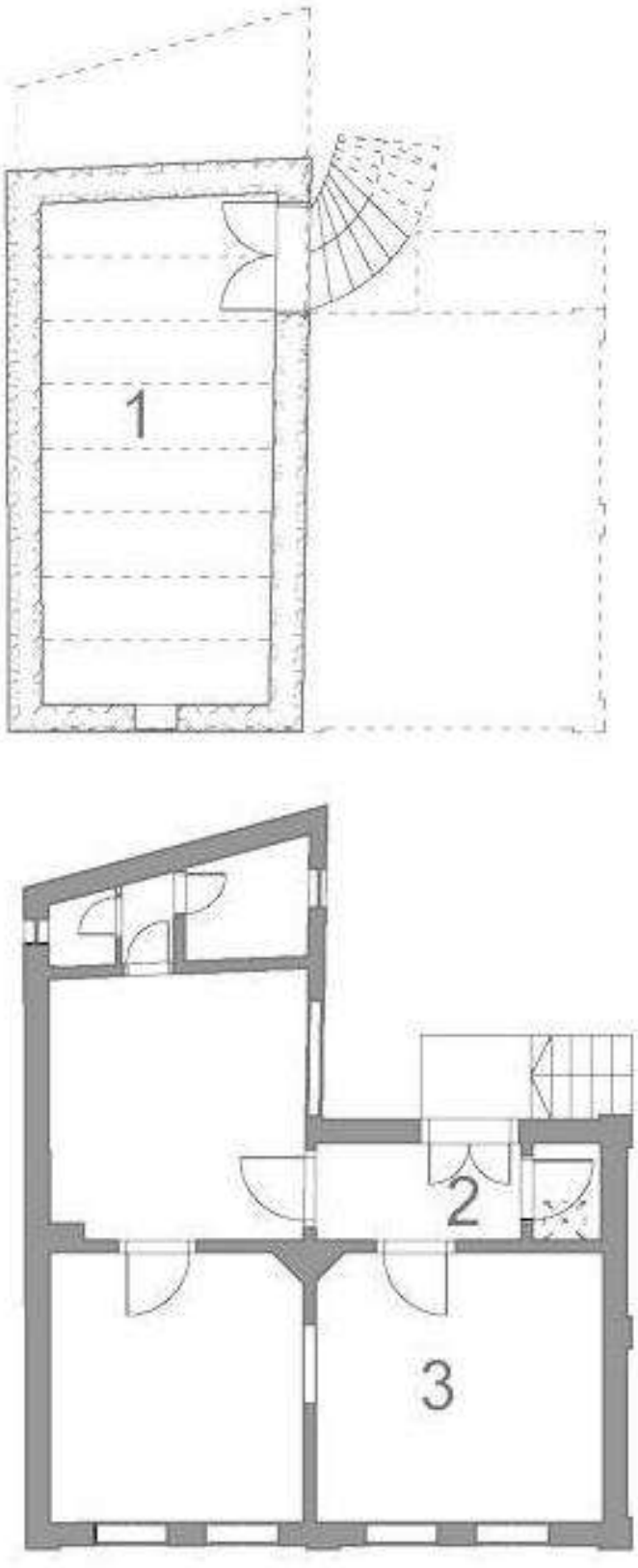


Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 28 (ЗЗСК Ниш, 1972.)

У **кући на броју 43 у Његошевој улици**, на к.п. бр. 1339 КО Књажевац, 1930- тих година налазила се кафана коју је држао Стеван Лазаревић Чутка, солунац, социјал-демократа и комуниста. Он је уредио парк средорек и изградио крчму, са простором за играње, кугланом, клацкалицама и љуљашкама, са кабинама за пресвлачење. Место Средорек са налазило на десној обали Сврљишког Тимока, омеђено њиме и водом из Цветкове воденице. Парк је први пут отворен 1932. године, а престаје са радом 1941. године јер је власник ухапшен, а касније и убијен од стране припадника Љотићевог српског добровољачког корпуса, када се 1944. године побегавши из затвора враћао кући.



Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 43, улична фасадна раван (цртежи: Л. Динић, Н. Петровић, Т. Петронијевић, Д. Стојановић, И. Цветковић, орто-фото: А. Никшић 2019.)



Грађанска кућа у Улици Његошева бр. 43, основа подрума и приземља (цртежи: цртежи: Л. Динић, Н. Петровић, Т. Петронијевић, Д. Стојановић, И. Цветковић, 2019.)

Књажевац у српско – турским ратовима од 1876. до 1878. године

Први и Други српско-турски рат (1876-1878) вођени су са циљем да се области у којима живе Срби припоје Кнежевини Србији и да се тако оствари ослобођење и уједињене српског народа на Балкану. Избијањем ратног сукоба између Србије и Турске 1876-1878. године, српска војска је била поражена, па су и раније ослобођени крајеви (1830. и 1833. године) били поново окупирани, када и Књажевац, на кратко, поново окупирају Турци. Први сукоб између Турака и Срба одиграо се 6. јуна 1876. године код села Велики Извор, у близини Зајечара, али су главне битке вођене на Тресибаби, где је после 1833. године, код Грамаде, постављена граница.[99] Преко 90 процената читаве градитељске и урбане структуре - кућа, домова, јавних грађевина, било је спаљено и опљачкано. Учињени су страшни ратни злочини, причињена огромна материјална штета. Једва да је педесетак кућа преживело пожар.

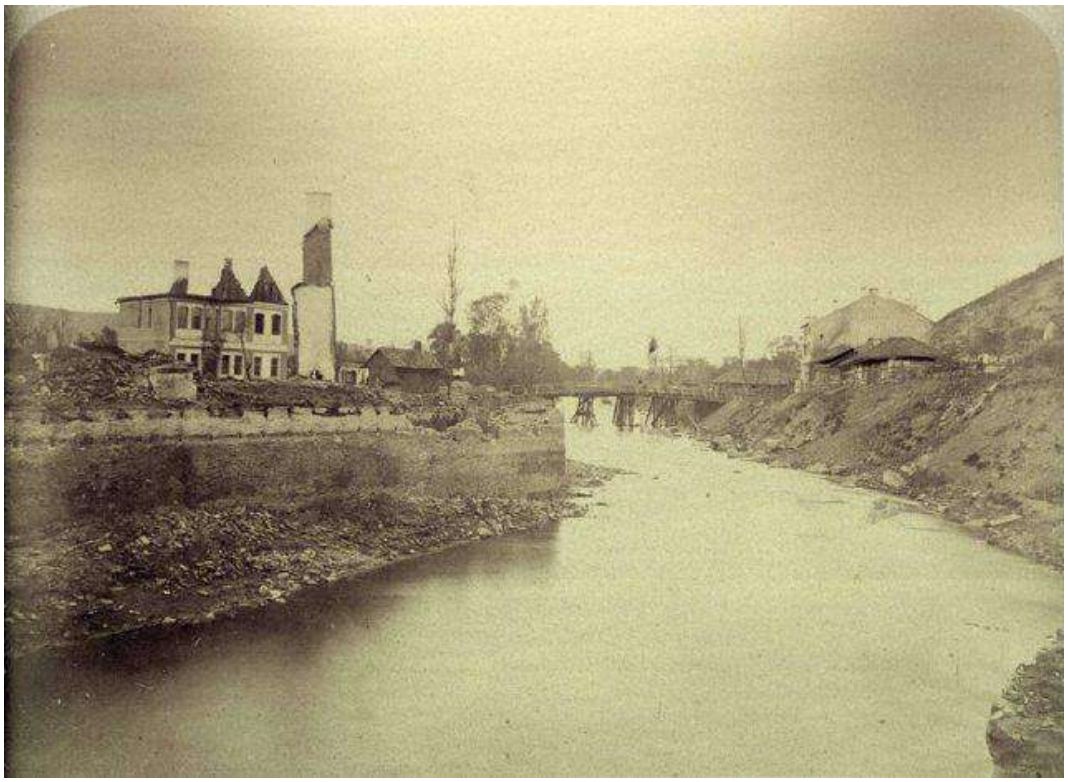


Порушена варош 1876. године, Иван Громан (поглед ка цркви из Улице Васе Чарапића???)

У рату са Турцима Књажевац је готово до темеља спаљен и порушен, што представља прву озбиљну промену визуелног идентитета града.

[99] Б. Стојадиновић (1999): *Књажевац у хиљаду појмова - завичајни лексикон*, Књажевац, стр. 228.

Штета учињена књажевачком округу износила је више од једне трећине укупне штете учињене Србији. [100]



Порушена варош 1876. године, Иван Громан (поглед на ????)



Порушена варош 1876. године, Иван Громан

[100] исто

Турци су за само три дана похарали и попалили читаву варош и за собом оставили пустош.[101]
Током Првог српско-турског рата 1876. године, руски фотограф Иван В. Громан забележио је бројне сцене са бојишта и пределе кроз које је пролазио, у албуму под називом "Призори из Србије". Тада су настале и документарне фотографије Књажевца, на којима су представљени призори ратних разарања вароши.[102]
Победом Русије, Санстефанским миром 19. фебруара 1979. године и Берлинским конгресом исте године, Србија је повратила старе територије и добила нишки, пиротски, врањански и топлички округ.
Након српско-турских ратова и великог уништења грађевинског фонда, варошица се брзо обнавља. Граде се путеви и мостови, нове и квалитетније куће, пословне зграде, јавне грађевине и обнављају цркве и манастири. Град се почео ширити у правцу унакрсних друмова - дуж пута за Зајечар, сокобањског и бољевачког друма, а после изградње железничке пруге, град се почео ширити од језера ка прузи[103].
Неколико година касније, 1883. године, на простору Тимочке крајне избија Тимочка буна. Буна је била потпомогнута деловањем Народне радикалне странке, и изражавала је незадовољство тешким животним приликама под владавином краља Милана Обреновића[104]. Ова дешавања су успорила развој Књажевца и околине.

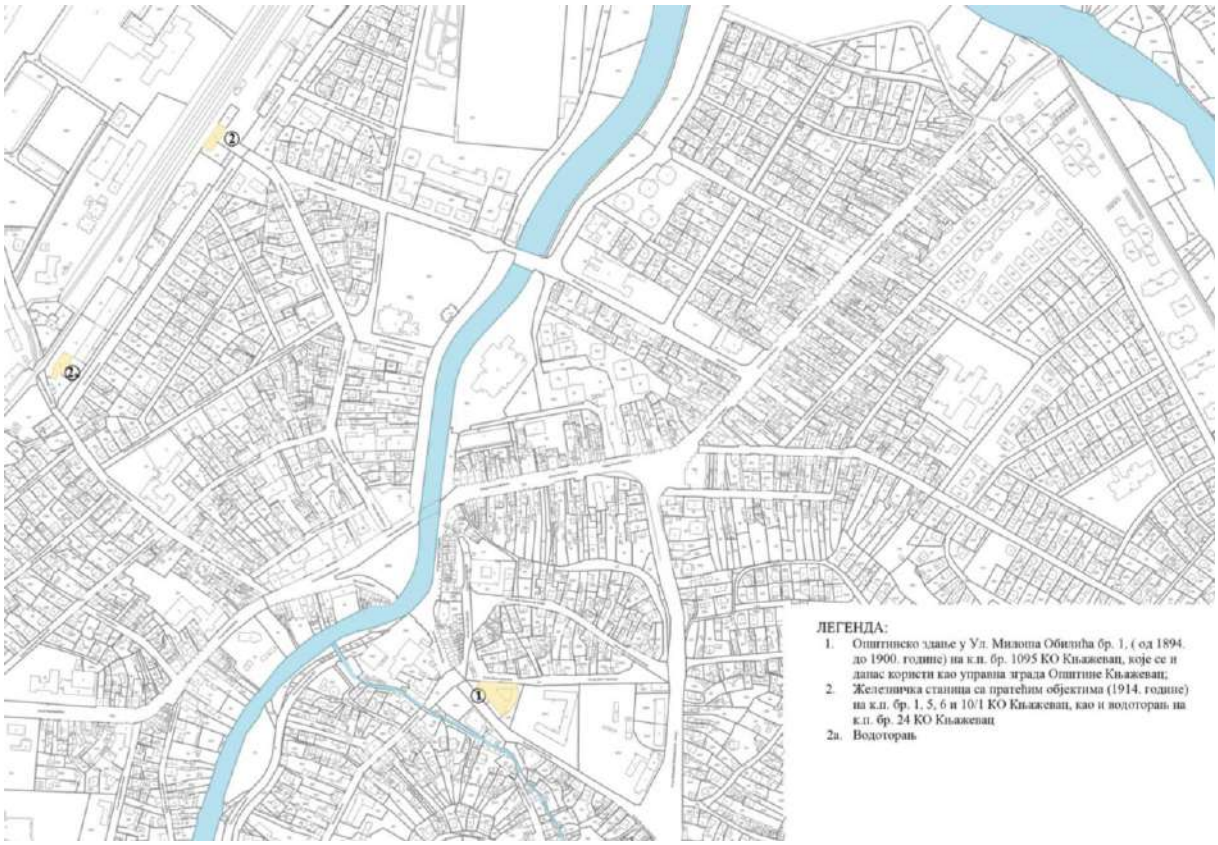
[101] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић (2013): *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, стр.148
[102] исто, стр. 145
[103] П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд
[104] Мицић-Милошевић, М. (2013-2014): *Сима Жикић - хроничар свога времена*, каталог изложбе, Завичајни музеј Књажевац

Градитељско наслеђе с почетка XX века до Првог светског рата - јавне грађевине

Радовима на реконструкцији града, који је тешко настрадао у српско-турским ратовима, претходила је израда регулационог плана при Министарству Србије, који је 1889. године урадио зајечарски инжењер Моша Димић[105].

План је израђен за насеље од 5000 становника, и њиме су просечене данашње трасе улица у центру, трг је уобличен, утврђене су грађевинске парцеле, одређен је однос улица и објеката кроз вертикалну регулацију, створени су услови да унутар објеката дође до подвајања функција на пословно приземље и стамбени простор на спрату.

Варошица се брзо обнавља и гради, подижу се куће од квалитетнијег материјала по плановима нарученим код Министарства грађевина у Београду, и наставља се градња значајних јавних објеката.



графички прилог - сачувано градитељско наслеђе с почетка XX века до Првог светског рата - јавне грађевине (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

[105] Мицић-Милошевић, М. (2013-2014): *Сима Жикић - хроничар свога времена*, каталог изложбе, Завичајни музеј Књажевац

У овом периоду изграђено је:

1. **Општинско здање у Ул. Милоша Обилића бр. 1,** (од 1894. до 1900. године) на к.п. бр. 1095 КО Књажевац, које се и данас користи као управна зграда Општине Књажевац.
2. **Железничка станица** са пратећим објектима (1914. године) на к.п. бр. 1, 5, 6 и 10/1 КО Књажевац, као и **водоторањ** на к.п. бр. 24 КО Књажевац.

1. Општинско здање, у Ул. Милоша Обилића бр. 1, на к.п. бр. 1095 КО Књажевац, грађено је од 1894. до 1900. године, као наменска зграда, на месту старијег објекта. Представља типично решење за објекте јавне намене у Краљевини Србији, с краја XIX века.



Општинско здање у Књажевцу (фотодокументација Завичајног музеја Књажевац)

Позициониран је у подножју брда на коме се налазила Гургусовачка кула, са карактеристичном архитектонском концепцијом јавних грађевина овог типа.



Чиновнички стан, Општинско здање и пошта у Књажевцу (фотодокументација Завичајног музеја Књажевац)



Општинско здање у Књажевцу (из документације ЗЗСК Ниш, 1972. године)

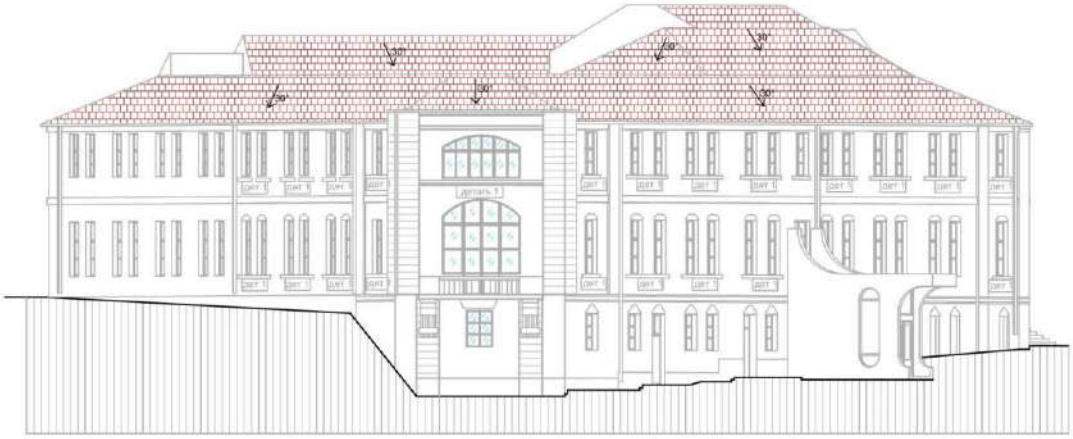


Општинско здање и простор на коме се налазила стара пошта (фотографија: Саша Милутиновић, 2019.)

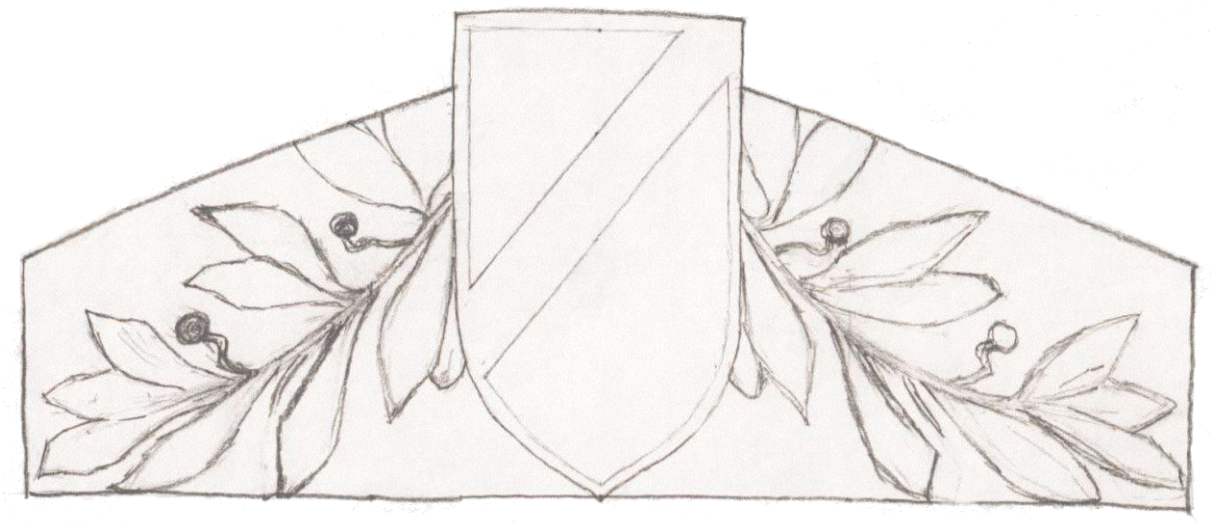


Општинско здање у Књажевцу, основе приземља и спрата (цртеж: Н. Иванковић, В. Драгићевић, 2018.)





Општинско здање у Књажевцу, фаседе (цртеж: Н. Иванковић, В. Драгићевић, 2018.)



Детаљ фасадне пластике на Општинском здању у Књажевцу (из документације ЗЗСК Ниш, 1972. године)

Све до Другог светског рата зграда је имала само један спрат. Након рата објекат је надзидан и извршена су потребна проширења. У другој половини XX века, ради функционалности простора, дограђене су услужне и канцеларијске просторије у задњем делу зграде. Деведесетих година XX века зграда је поново адаптирана и отворен је бочни прилаз за особе са инвалидитетом.

У овој згради било је смештено Среско начелство, затим је ту био Општински суд, а данас се у њој налази Скупштина општине Књажевац.[106]

Објекат је више пута дограђиван и преправљан, тако да је изгубио до свог првобитног архитектонског склопа. Остали су делимично очувани фасадни детаљи, од којих је најкарактеристичнији надпрозорни орнамент, са представом штита у осовини и маслиновим гранчицама са стране.

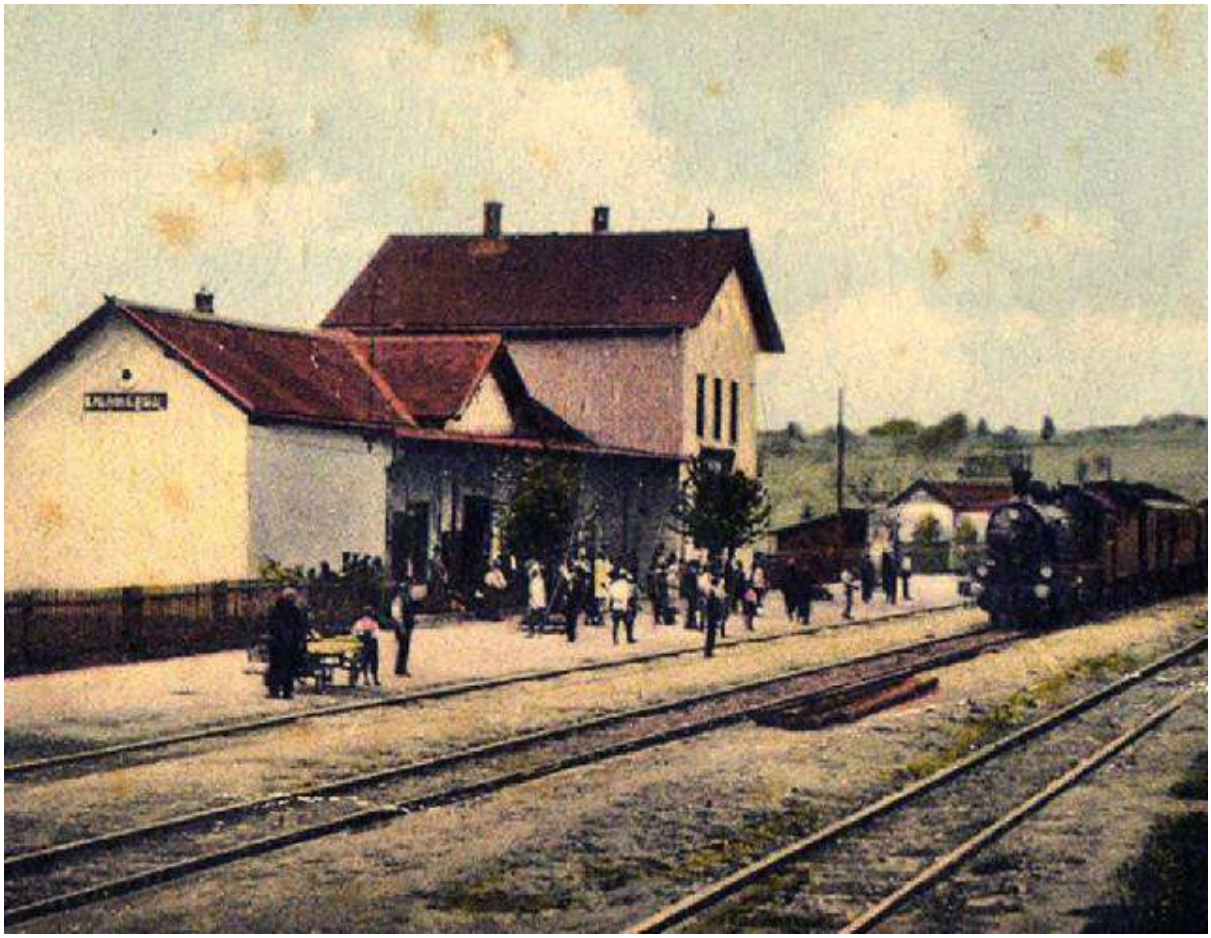
Заузима угаони положај, са засеченом угаоном фасадом која је усмерена ка градском језгру и два тракта са канцеларијама, постављена под једнаким углом, у односу на угаону фасаду, при чему је југозападна фасадна раван паралелна са улицом Милоша Обилића, а северозападна прати правац пружања Улице Васе Чарапића.

[106] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић (2013): *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац

2. Железничка станица са пратећим објектима (1914. године) на к.п. бр. 1, 5, 6 и 10/1 КО Књажевац, као и **водоторањ** на к.п. бр. 24 КО Књажевац.

Пруга Књажевац–Зајечар почела је да се гради 1909. године, а је завршена је 1914, и исте године је изграђена зграда железничке станице у Књажевцу. Први воз из Зајечара стигао је у Књажевац 1. фебруара 1915. године.

Деоница Књажевац–Ниш, дуга 65,9 km, грађена је од 1911. године, а завршена је после Првог светског рата. Први воз из Ниша дошао је на књажевачку станицу 15. августа 1922. године.





Зграда Железничке станице 1922. године и данас (http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/zeleznica/)



Зграда Железничке станице 2019. године (ЗЗСК Ниш)

Деоница која спаја Књажевац са Нишем, а нарочито део од Књажевца ка Сврљигу, изузетно је инжењерски захтевна, пролази кроз 36 тунела и преко више десетина мостова.

Железничке мостове од армираног бетона на прузи Ниш-Књажевац пројектовао је Милутин Миланковић.



Железнички мост приликом изградње 1921. године, изглед железничког моста данас (http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/zeleznica/)

Значајна грађевина за функционисање железнице је водоторањ, који се налази југозападно од главне железничке станице, на око 300m удаљености од ње. Зграда је и даље сачувана, иако није у употреби већ дужи временски период.



Изглед водоторња 2019. године (ЗЗСК Ниш)

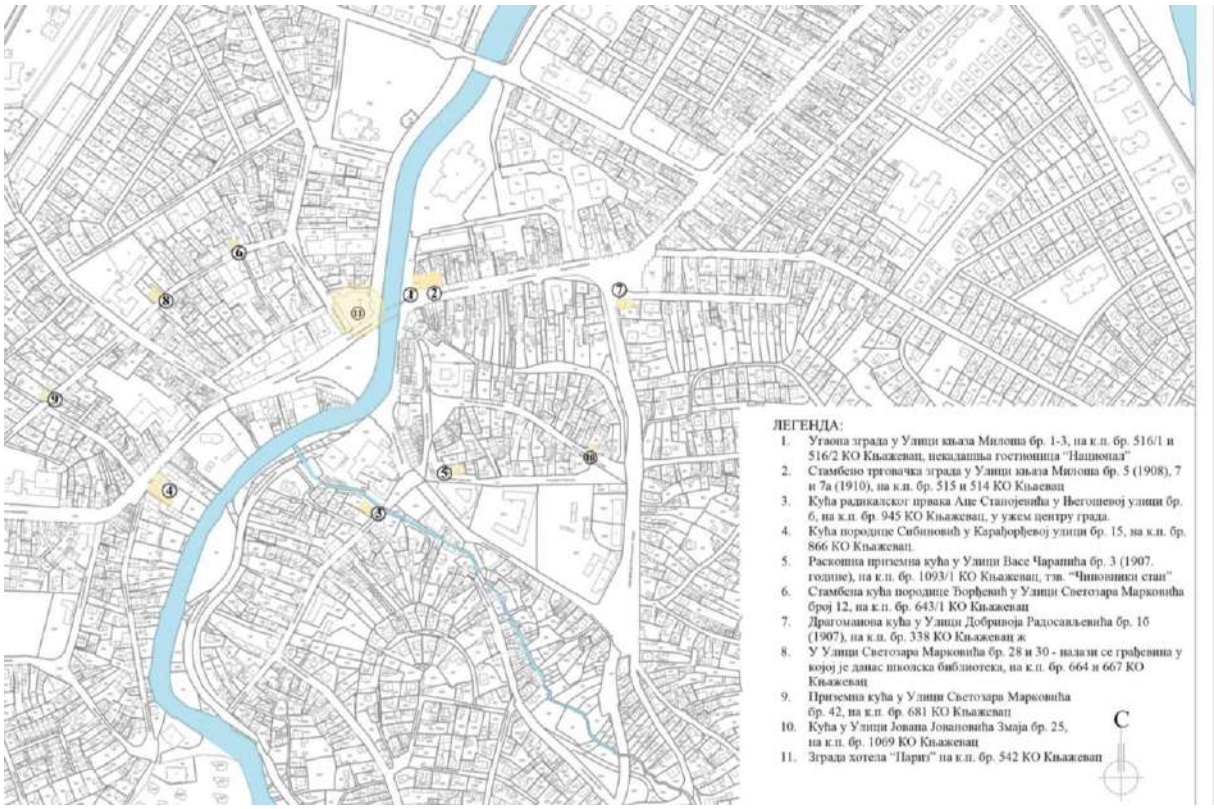
У Другом светском рату уништене су бројне деонице пруге, али су обновљене одмах по завршетку, 1944. године, уз помоћ војске и омладинских радних бригада.

У Књажевцу је постојала и пруга уског колосека Вина–Књажевац, тзв. „угљарска пруга“, коју су за потребе превоза руде и рудара рудника „Добра срећа“, изградили Аустријанци у време Првог светског рата. После Другог светског рата дрвени вагони замењени су металним. Воз је ишао брзином од 10 km/h, па је путовање трајало 90 минута. Када је 1972. затворен рудник, пруга је срушена, а грађа продата као старо гвожђе.[107]

[107] http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/zeleznica/

Градитељско наслеђе с краја XIX века до Првог светског рата - приватне куће

Пуно података о изгледу и урбанистичој поставци вароши пружа нам неколико фотографија панорама Књажевца. Посебно је значајна панорама из 1901. године где се јасно распознају црква Св. Ђорђа, Окружно здање, зграда угоститељског објекта "Централ" (касније "Ђердап"), док је у првом плану данашња Улица Иве Лоле Рибара, са неколико грађевина које су и даље очуване у свом изворном облику.



графички прилог - сачувано градитељско наслеђе с краја XIX века до Првог светског рата - приватни стамбени или стамбено-пословни објекти (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)



Панорама Књажевца из 1901. године, разгледница (документација ЗМК)

За овај период карактеристичне су зграде масивне градње са већ изиференцираним елементима градске архитектуре на прелазу из XIX у XX век, за које је карактеристичан удвојени лук у малтеру изнад прозорских отвора[108].



Примери прозорских оквира кроз временски период од око пола века (фотодокументација ЗЗСК Ниш, 2019)

За овај период градње карактеристични су, управо, специфично обрађени фасадни елементи - удвојени лук у малтеру и/или широки преломљени лук у малтеру изнад прозорских отвора.

Карактеристични представници грађевина настајалих на прелазу векова, па све до 1914. године су:

1. **Угаона зграда у Улици књаза Милоша бр. 1-3,** на к.п. бр. 516/1 и 516/2 КО Књажевац, некадашња гостионица **“Национал”**
2. **Стамбено трговачка зграда у Улици књаза Милоша бр. 5 (1908), 7 и 7а (1910),** на к.п. бр. 515 и 514 КО Књаевац

[108] Из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш, Валоризација градитељског наслеђа старе чаршије у Књажевцу, архитекта Александар Радовић

3. Кућа радикалског првака **Аце Станојевића** у Његошевој улици бр. 6, на к.п. бр. 945 КО Књажевац, у ужем центру града.
4. **Кућа породице Сибиновић** у Карађорђевој улици бр. 15, на к.п. бр. 866 КО Књажевац.
5. **Раскошна приземна кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3** (1907. године), на к.п. бр. 1093/1 КО Књажевац, тзв. "Чиновници стан"
6. Стамбена **кућа породице Ђорђевић** у Улици Светозара Марковића број 12, на к.п. бр. 643/1 КО Књажевац
7. **Драгоманова кућа у Улици Добривоја Радосављевића бр. 1б (1907)**, на к.п. бр. 338 КО Књажевац
8. **Зграда у Улици књаза Милоша бр. 102**
9. У **Улици Светозара Марковића бр. 28 и 30** - налази се грађевина у којој је **данас школска библиотека**, на к.п. бр. 664 и 667 КО Књажевац
10. **Приземна кућа у Улици Светозара Марковића бр. 42,** на к.п. бр. 681 КО Књажевац
11. **Кућа у Улици Јована Јовановића Змаја бр. 25,** на к.п. бр. 1069 КО Књажевац
12. **Зграда хотела "Париз"** налазила се у самом центру вароши, на месту некадашње Робне куће "Београд" на к.п. бр. 542 КО Књажевац

1.Типични представник ове групације грађевина представља **угаона зграда у Улици кнеза Милоша бр. 1-3,** на к.п. бр. 516/1 и 516/2 КО Књажевац, некадашња **гостионица "Национал".** Гостионица је подигнута крајем XIX века, на почетку Доње чаршије, уз данашњи бетонски мост. Зграда је била и у власништву чувене трговачке породице Божиновић. Драгољуб Божиновић је свој трговачки локал преуредио у кафану Национал, а њен значај огледа се и у томе што се сматра првим градским биоскопом, с обзиром да су овде још 1912. године организоване пројекције немих филмова. Породица Божиновић је давала простор у закуп, па већ 1916. године кафаном је газдовао Сретен Марковић Пушкар, а затим и други. Радила је као кафана до 1948. године, када је национализована[109].



Зграда "Национал", у Улици кнеза Милоша бр. 1-3 (фотодокументација ЗЗСК Ниш, 1972)

[109] Б. Стојадиновић, *Књажевачки кафански живот између два светска рата*, Књажевац, 2012.

Данас се у њој налази чувена чаршијска посластичара “Променада”. У поткровљу зграде је започета адаптација простора, додате су баџе на кровним равнима, како би се обезбедило осветљење таванских просторија.

Карактеристична је фасадна обрада грађевине са богатом декорацијом, која се огледа у елементима удвојених лукова у малтеру над прозорима, шембранама око прозора и обрађеним елементима испод прозора, као и постојањем подеоних и главног кровног венца. Прозори су израђени од профилисаних дрвених елемената, удвојени, са отварањем у поље.





Зграде “Национал” и “Централ” (“Ђердап”) разгледнице (фотодокументација ЗМК) и изглед објеката данас (Саша Милутиновић, 2019)

2. Стамбено трговачка зграда у Улици кнеза Милоша на бр. 5 (1908), 7 и 7а (1910), на к.п. бр. 515 и 514 КО Књажевац



Зграда у Улици кнеза Милоша бр. 5 (фотодокументација ЗЗСК Ниш, 1972)

3. Музеј града Књажевца налази се у Његошевој улици бр. 6, на к.п. бр. 945 КО Књажевац, у ужем центру града, у кући радикалског првака **Аце Станојевића**[110] (1852-1947), једног од оснивача Народне радикалне странке (1881) и противник режима Милана Обреновића. Био је један од иницијатора Тимочке буне 1883. године, због чега је био оптужен и осуђен на смрт, али се спасао бекством у Бугарску.

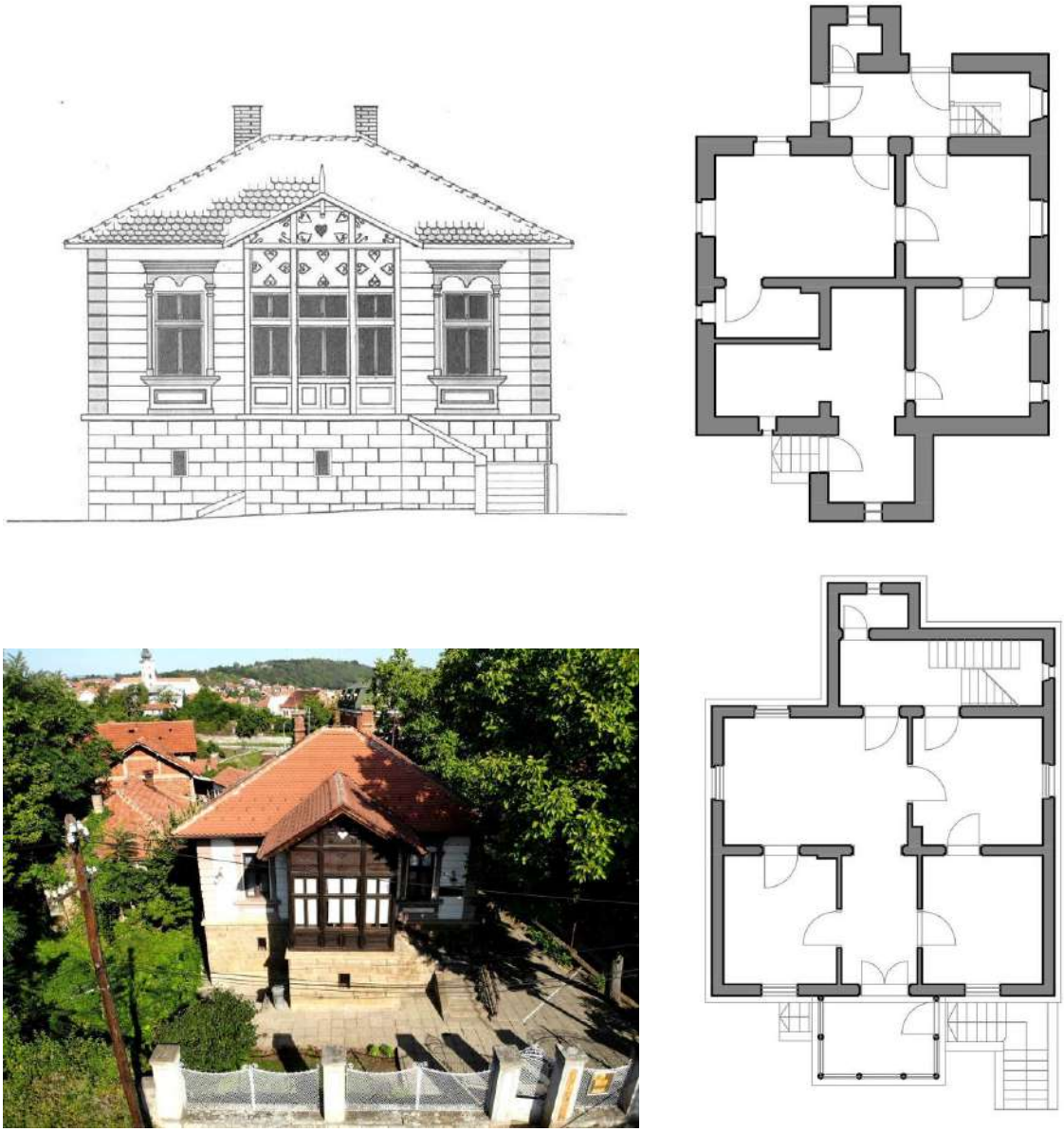
Због историјских и архитектонских вредности најзначајнија у Његошевој улици је кућа радикалског првака Аце Станојевића (1852-1947), уз Николу Пашића, једног од оснивача Народне радикалне странке (1881). Грађена је од 1903. до 1912. године према плановима грађевинског предузетника Јована Фоглера из Беча. Данас је у њој смештена поставка Завичајног музеја Књажевца која реконструише и дочарава ентеријер градске куће са краја 19. и почетка 20. века, тј. време у којем је живео и радио Алекса Аца Станојевић.

Кућа је постављена у унутрашњости дворишта као слободностојећи објекат, са оградом и предбаштом према улици, помоћним објектима и зеленом површином у дубини дворишта. За разлику од већине кућа у Његошевој улици које се налазе на регулационој линији, ова је повучена од регулационе линије, што је једна од карактеристика вила на које се пројектант угледао приликом градње. Састоји се од сутерена и високог приземља којима се приступало са главне фасаде засебним улазима и заједничким вратима из дворишта. Приземљу се приступало главним спољним степеништем кроз застакљен и богато украшен дрвени трем, док се у сутерен улазило кроз бочни улаз лево испод степеништа у односу на фронт куће. Централно постављени ходник води у собе са леве и десне стране (радну собу и трпезарију) и право у дневни боравак, односно салон за пријем, окренут ка унутрашњем дворишту. Из салона за пријем и трпезарије омогућена је комуникација са спаваћом собом. Ходник од салона води у задњи део куће где се налази дрвено степениште ка тавану и „подруму“, коришћеном као помоћни простор са кухињом, оставом и просторијама за послугу. Улаз са задње стране омогућавао је несметано кретање и циркулацију из дворишта.

Кућа је украшена богатом симетричном фасадном пластиком. Према архитектонско-ликовним елементима сврстава се у специфичан тип варошке виле са почетка XX века. Дрвени трем украшавају срцолики и орнаменти локалне варијанте сецесијске архитектуре.

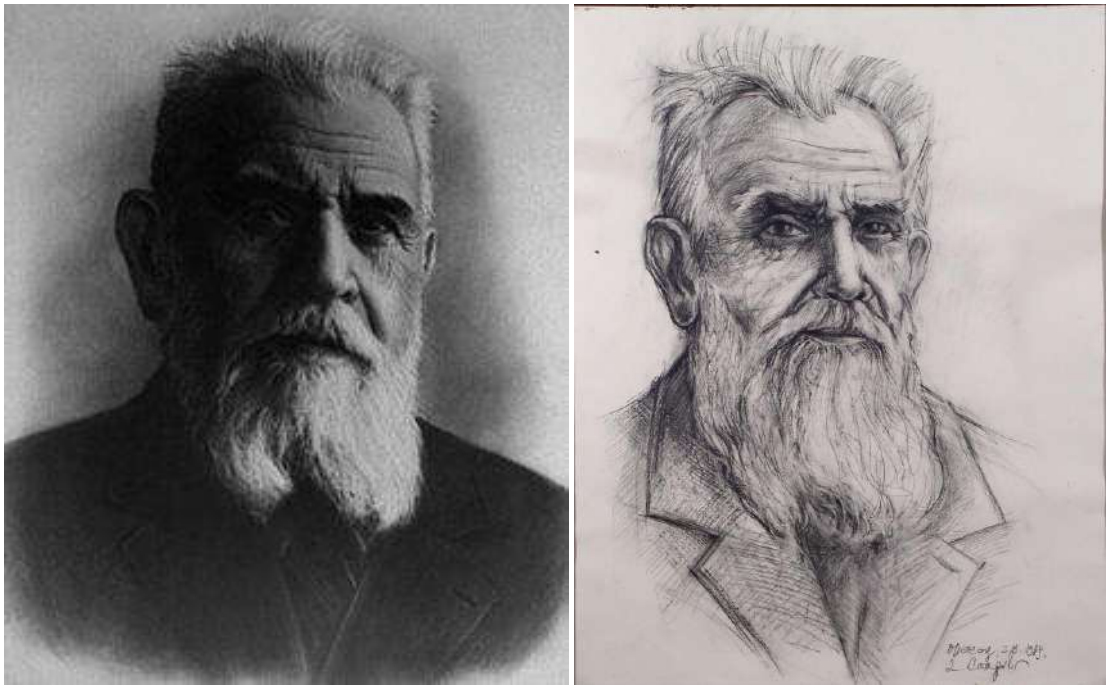
[110] Кућа радикалског првака Аце Станојевића - споменик културе (СК 203) на основу решења Скупштине општине Књажевац бр. 633-1/84-1 од 29.03.1985.год.

Утврђена је за непокретно културно добро – споменик културе – 1983. године. Конзерваторско-рестаураторски радови, као и адаптација за потребе музејске поставке спроведени су у току 1987. и 1988. године. Бројни примерци затеченог оригиналног материјала, архивска грађа и лични предмети Аце Станојевића, као и материјал који је добијен на поклон од старих књажевачких породица или појединаца, чине значајан фонд Завичајног музеја изложен у овом простору.



Кућа Аце Станојевића у Његошевој бр. 6 (цртеж: ЗЗСК Ниш, М. Војиновић, фото: Бобан Радивојевић, 2019.)

Бројни примерци затеченог оригиналног материјала, архивска грађа и лични предмети Аце Станојевића, као и материјал који је добијен на поклон од старих књажевачких породица или појединаца, чине значајан фонд Завичајног музеја.

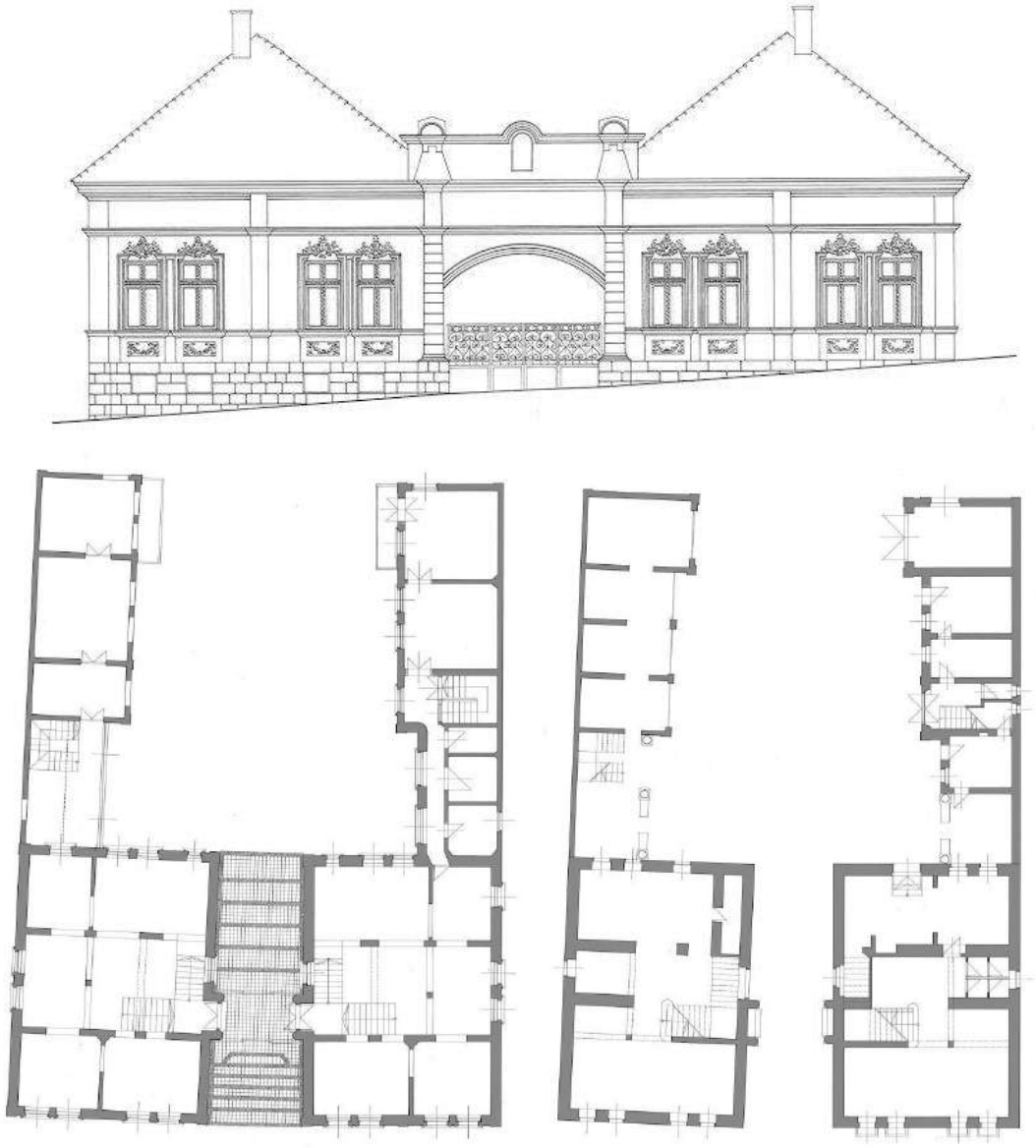


Алекса Аца Станојевић (фотографија ЗМК, цртеж Драгослав Сандић, Санди, 1989.)

Алекса Аца Станојевић (1852 – 1947) рођен у Књажевцу. Био је штампар, рентијер и политичар. Као утицајна политичка личност играо је важну улогу у друштвено-политичком животу Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Основао је Народну Радикалну странку 1881. године, са својим кумом Николом Пашићем. Шездесетогодишњу политичку каријеру започео је као посланик Народне скупштине 1880. године и биран је у више мандата. Више пута је биран за председника Српске Народне скупштине (1903 – 1905, 1906), а био је и члан српског посланства Народне скупштине које је довело краља Петра I из Женеве јуна 1903. године.[111] После смрти Николе Пашића 1926. године, изабран је за председника странке. Умро је 1947. године и сахрањен је у Књажевцу уз највеће државне почасти.

[111] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић (2013): *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, стр. 121

4. Зграда Завичајног музеја Књажевац налази се у Карађорђевој улици бр. 15, на к.п. бр. 866 КО Књажевац, у склопу цеентралног градског језгра у некадашњој **кући породице Сибиновић**[112]. Подигнута је као двојна породична стамбна зграда у власништву породице Сибиновић, некадашњих власника Тимочких рудника угља. Леви део зграде градио је Стеван М. Сибиновић, власник рудника "Добра срећа" у селу Вина, у периоду од 1903. до 1906. године. Десни део куће завршен је 1931. године, а градио га је Велимир Сибиновић, Стеванов син. Двојна породична кућа, коришћена је за становање и потребе породице Сибиновић до завршетка Другог светског рата.



Кућа Сибиновића, Завичајни музеј у Карађорђевој бр. 15 (ЗЗСК Ниш, цртеж: Сима Гушић, 1988)

[112] Две зграде у Ул. Карађорђева бр. 15 - споменик културе (СК 233) на основу одлуке Скупштине општине Књажевац бр. 633 – 1/1 – 84 – 03 од 25. марта 1986. године

Након рата, у њој ће најпре бити смештена ОЗНА, затим седиште КНОЈ-а, и одељење болнице[113]. Коришћена је и у друге намене, за музичко-издавачко предузеће Нота и др, да би на крају 1975. године десно крило било додељено Завичајном музеју Књажевац, а потом 1980. године и лево крило, односно цела зграда са двориштем.

Две куће на броју 15 у Карађорђевој улици чине симетричну и складну целину, а развијају се по дубини парцеле, у дужини од преко 25 метара. Земљиште на коме су изграђене зграде димезија је око 25x50 метара. Налази се у склопу централног градског језгра, а оријентисано је и у нагибу ка југоистоку, односно реци.

Саме зграде својим габаритом излазе директно на регулацону линију улице Карађорђеве, а нагиб тла у оба правца омогућава стварање сутеренског простора. Десни тракт куће се састоји од сутерена који је у односу на коту улице укопан, али се у односу на нивелету тла у дну дворишта налази на коти терена, па се јавља сутерен у нивоу приземља и приземље у нивоу спрата. Сутерен и приземље објекта заузимају исту површину у основи, са сличним распоредом просторија. Новијим интервенцијама, по дубини парцеле дограђен је тракт на западном делу комплекса, па се и овде сада јавља сутерен у нивоу приземља.

Фасадна пластика, нарочито на главној уличној фасадној равни, одликује се богатством са профилисаним венцима, пиластрима и украсима око прозора, са рељефним декорацијама уз употребу мотива флоралног карактера, али и са истицањем елемената који носе сиболику рударства, нарочито изнад прозора (по два укрштена чекића). На уличној фасади простор између подеоног и подкровног венца украшен је фигурама анђела. Сачувана је и оригинална дрвена резбарија на прозорима стара као и украсни прозорски оквири.

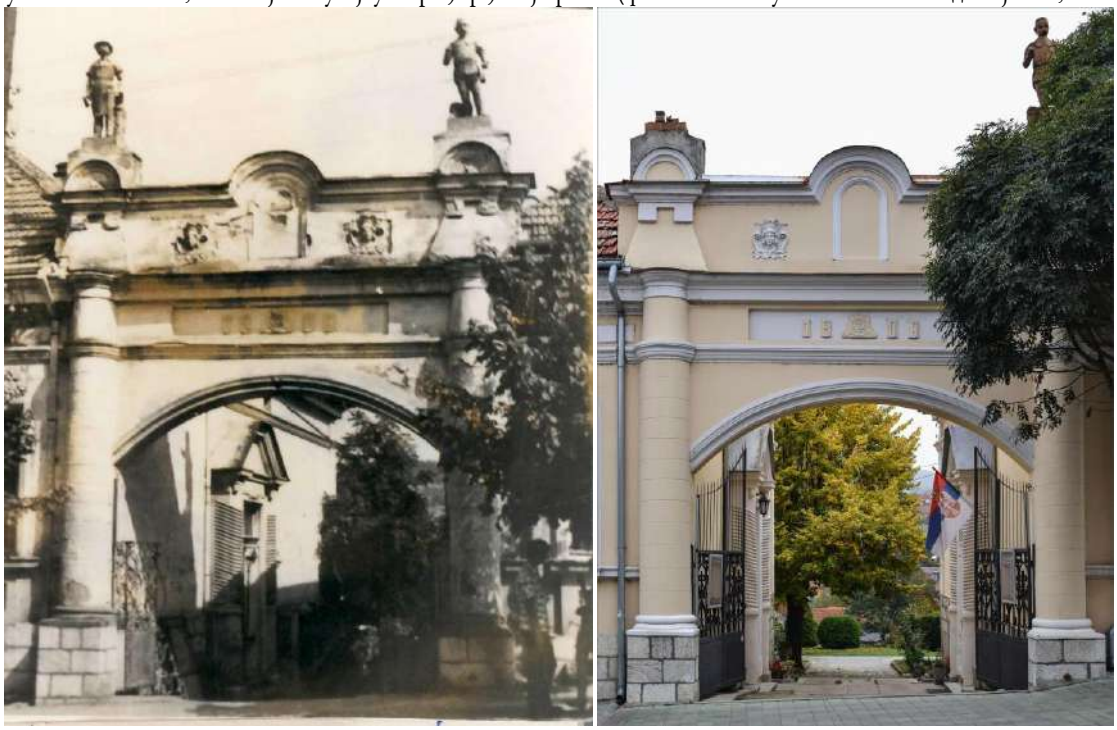


Кућа Сибиновића, детаљи на уличној фасади (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

[113] Б. Стојадиновић, *Књажевац у хиљаду појмова - завичајни лексикон*, Књажевац, 1999



Кућа Сибиновића, Завичајни музеј у Карађорђевој бр. 15 (фото: С. Милутиновић и Б. Радивојевић, 2019)



Улазна капија у кућу Сибиновића у Карађорђевој бр. 15 (архивска фотографија и С. Милутиновић)

Главна улична фасадна раван представља најраскошније обрађену фасаду куће, са богатом орнаменталном обрадом, са симболима рударства. Два независна објекта повезана су у јединствену архитектонску целину капијом са луком и атиком изнад њега, на којој су биле постављене две мушке фигуре - ковач и сељак, рађене обе у керамици (теракоти). Данас једна од фигура недостаје, а срушена је током Другог светског рата. Тиме је у целини наглашена улазна партија у пасаж, са кога се улазило лево и десно у куће, и напред у двориште. Сами улази у обе зграде интересантно су наглашени, са оквирима од тордираних стубова и тимпанонима у зиданој пластици, завршно одрађени малтером.



Куће Сибиновића у Карађорђевој бр. 15, изглед из дворишта (ЗЗСК Ниш, 1972.)



Куће Сибиновића у Карађорђевој бр. 15, изглед улазних врата из пасажа (ЗЗСК Ниш, 1972.)



Породица Сибиновић (фотографија ЗМК)

Породица Сибиновић важила је за једну од најутицајнијих и најбогатијих породица у Књажевцу. Њено економско јачање и друштвени статус потичу од Стевана М. Сибиновића предузимача – ковача (отуд је и једна од фигура на прочељу куће управо фигура ковача, данас позната само са фотографија) који је сав свој иметак уложио у рудник каменог угља Добра срећа (због чега је друга фигура рудара од печене земље). Имао је супругу Зорку и двојицу синова: Драгомира Дракчета и Велимира Вељу Сибиновића. Након смрти Стеве Сибиновића, Дракче преузима руковођење рудником, док Вељa води друге послове у граду и околини. Одмах након рата кућа и двориште са пратећим помоћним зградама продати су Општини, а чланови породице су отишли и никада се више нису вратили у Књажевац. Драгомир Сибиновић био је и први власник аутомобила у Књажевцу, модела линколн из 1926. и пакард из 1930. године.

5. Раскошна приземна кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3 (1907. године), на к.п. бр. 1093/1 КО Књажевац, тзв. "Чиновници стан"

Налази се у близини градског центра, на узвишици изнад Општинског здања, ка тзв. "Гургусовачкој кули". Подигнута је као индивидуална породична стамбена зграда ондашњег председника општине Димитрија Павловића, у периоду између 1907. године до почетка Првог светског рата. На жалост, није познато име архитекте који је пројектовао ову кућу.



Положај кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3 у односу на Општинско здање (фотографија - фото "Звезда")

Представља приземни објекат, са подрумом и таванским простором. Због пада терена ка западу, односно центру града, западна фасадна раван има видљиве две пуне етаже, при чему је у подруму смештен угоститељски објекат, испред кога се налази равна, пространа и озелењена башта кафане. Подрумски простор је пространи и заузима западни део испод приземља, а засведен је плитким сводовима у опеци. Кућа је у габариту складних димензија 14,5x10,5m у основи, што је дало могућност потпуно правилног и складног одређивања пропорција приликом решавања фасадног обликовања. Кућа има складну симетричност, која се завршава правилним четвороводним кровом, оригинално покривеним бибер црпом. Осим

одговарајућих пропорција, архитектонска вредност грађевине огледа се у складном распореду отвора на фасадама, са прозорима и вратима од дрвета, изузетне декоративне обраде, као и фасадне пластике у духу касније ренесансе, са елементима блиским сецесији.[114]



Кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3, главни улаз, са југа (ЗЗСК Ниш, фотографије, 1972. и фотограметрија, А. Никшић, 2019)



Кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3, западна и јужна фасадна раван (ЗЗСК Ниш, 1972. и И.Цветковић, 2019)

Распоред просторија у приземљу груписан је око централно постављеног ходника, у који се приступало са јужне стране, директно са улице, преко неколико степеника. [115] Поред главног (јужног) улаза, приземљу се приступа са истока, из дворишта, одакле постоји и улаз који води

[114] Из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш, Регистратор - Рекогносцирање Књажевца, 1972. године, руководилац истраживања, Милорад Војиновић, архитекта - конзерватор

[115] Из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш, Предлог да се грађанска кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3 погласи за непокретно културно добро, бр. 485/1 од 10.6. 1982. године, Милорад Војиновић, архитекта - конзерватор

у подрумске просторије. Главни улаз у подрум је са запада, преко заравњеног платоа - летње баште.



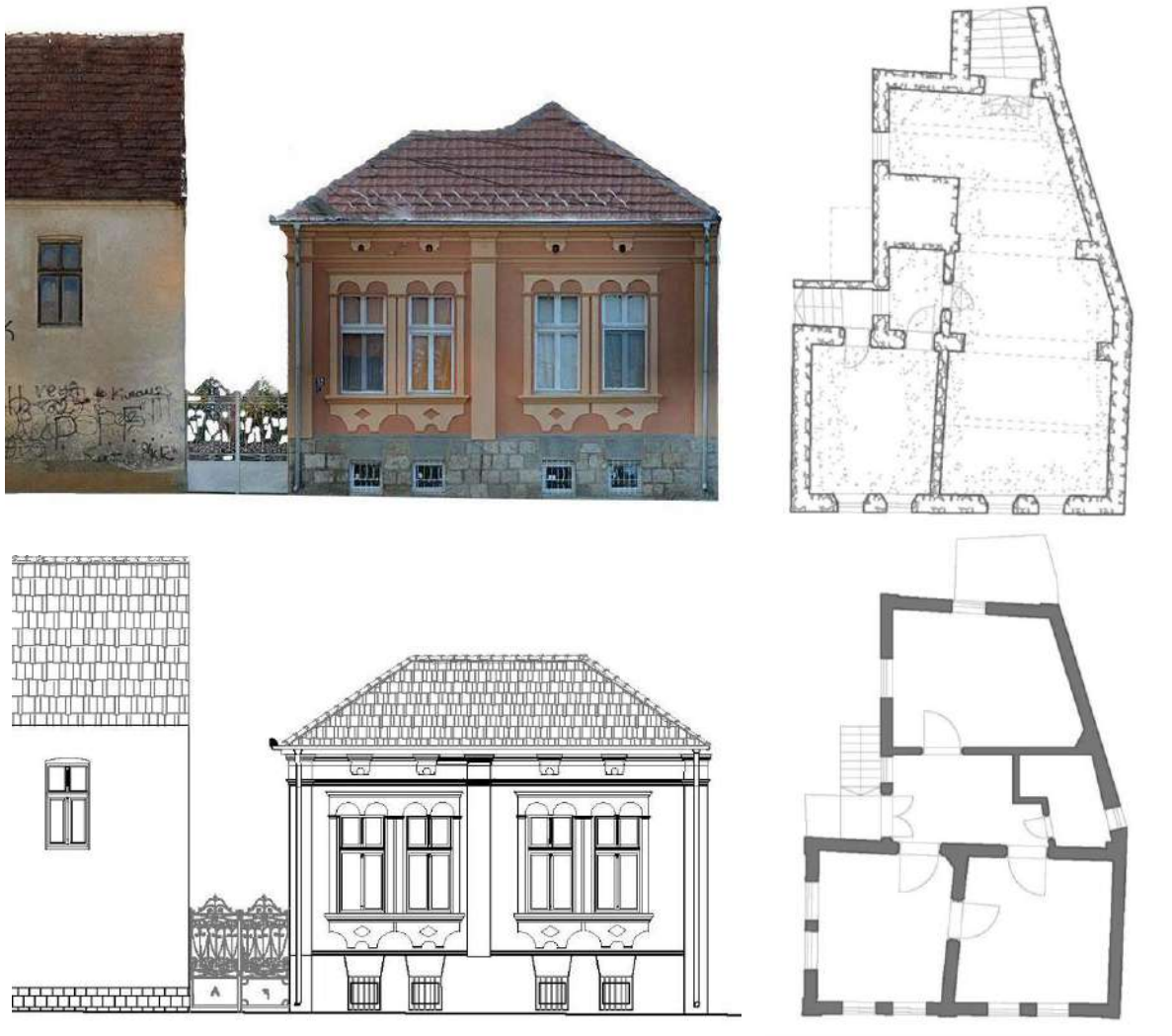
Кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3, западна фасадна раван (ЗЗСК Ниш, И.Цветковић, 2019)



Кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3, (фотограметрија, А.Никшић, 2019)

6. Стамбена кућа породице Ђорђевић у Улици Светозара Марковића број 12, на к.п. бр. 643/1 КО Књажевац, грађена у периоду од 1892. до 1903. године, као приватни стамбени објекат за Антонија Ђорђевића, трговца из Књажевца.

Извођач и пројектант ове куће био је Јосиф Гранжан[116], предузимач из Ниша, познат и као извођач радова на изградњи најстарије хидроцентрале у Србији, на реци Ђетињи код Ужица и на прузи Ниш-Књажевац.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 12 (ЗЗСК Ниш, цртежи: Лазар Динић, Нена Петровић, Тања Петронијевић, фотограметрија: Александар Никшић, 2019.)

Кућа се састоји од делимично укопаног подрума и приземља, при чему је подрум изворно служио као вински подрум, док је приземље било намењено становању. Подруму се приступа преко два улаза - један са запада, степеништем које је смештено испод терасе главног улаза у

[116] на основу усменог казивања власнице куће

кућу, и један са севера, преко масивних двокрилних дрвених врата и степеница. Преко северног улаза приступало се директно у просторију у којој су се налазиле бачве за вино, док се преко мањег, западног улаза приступало двема просторијама - предпростору са двоја врата, који је претворен у малу радионицу/лабораторију и собу просторија 412x330cm. Подрумске просторије, с обзиром да су делимично укопане, осветљене су природним светлом, прозорима оријентисаним ка Улици Светозара Марковића, постављеним у нивоу улице.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 12, подрумске просторије (ЗЗСК Ниш, фотографије: И. Цветковић, 2019.)

Кућа се налази на регулационој линији ка улици, а на истоку на међи са суседом, али је слободностојећа. Куће у Улици Светозара Марковића позициониране се у на регулационој линији ка улици, својом једном фасадом, мањих димензија, док се већи део куће развија по дубини парцеле. Углавном су грађене на међи са суседом на истоку, а улаз у двориште је обезбеђен преко капије на западној страни куће, на којој се налази и главни улаз у кућу из дворишног простора. Капија за улаз у двориште је метална и раскошно обрађена, са иницијалима имена власника "А" и "Ђ" уписаним у поља капије.

Приземље зграде одигнуто је од коте терена за осам степеника, у висини од око 130cm. Преко степеништа и надкривене терасе улазило се у предпростор - централни ходник дужине 630cm, који је каснијим интервенцијама преграђен, како би се добио простор за купатило. Просторија лево од ходника се користи као дневна соба, а куриозитет представљају оригинални комади намештаја који су и даље у употреби, бројни часописи с почетка XX века и обимна породична документација (фотографије, преписке, имовинска и друга документација).



Детаљи ентеријера куће у Улици Светозара Марковића бр. 12 (ЗЗСК Ниш, фотографије: И. Цветковић, 2019.)

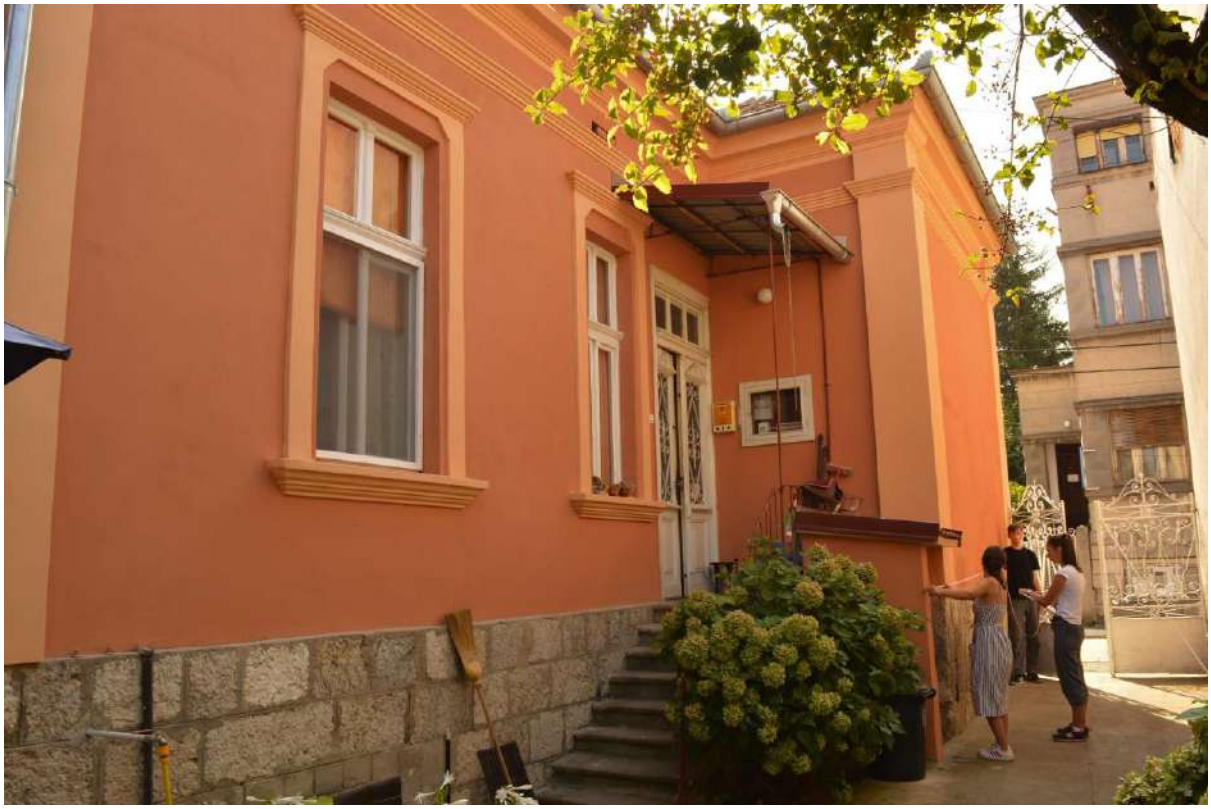
На десној страни, оријентисане ка улици, налазе се још две просторије, приближно истих димензија. Једна се користи као спаваћа, а друга као кухиња са трпезаријом. Поред везе са ходником, ове просторије су и међусобно повезане вратима.

Кућа је сведеног архитектонског израза, разуђене основе и са раскошније обрађеном главном фасадом. Декорација око прозора има све елементе овог архитектонског стила, на првом месту карактеристичан удвојени лук у малтеру изнад прозорских отвора.



Улица Светозара Марковића бр. 10, 12 и 14 (Б. Радивојевић, 2019.)





Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 12, улична и дворишна фасада (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019.)

7. Драгоманова кућа у Улици Добривоја Радосављевића бр. 1б (1907), на к.п. бр. 338 КО Књажевац.



Драгоманова кућа на почетку "Провалије", поглед са северозапада (Б. Радивојевић, 2019)

Кућу, на самом почетку улице која се пење уз „провалију", подигао је 1907. драгоман из Дејановца Вељко Николић. Николић се обогатио почетком 20. века, водећи печалбаре на рад у Влашку. Из Влашке је донео и пројекат за изградњу куће.



Драгоманова кућа на почетку "Провалије", поглед са севера и северозападни угао (Б. Радивојевић, 2019)

Кућа је имала бурну историју. У време Првог светског рата у њој је била смештена бугарска банка, после рата Књажевачка трговинско-индустријска банка Светислава Митића. Богати трговци, браћа Пера и Сава Милосављевић, кућу купују 1927. Убрзо су банкротирали, па кућа одлази на добош.

У кући је тридесетих било седиште Среског начелства, током Другог светског рата Жандармеријска станица, а педесетих седиште Општинског суда, данас је у приватном власништву.

9. У **Улици Светозара Марковића бр. 28 и 30** - налази се грађевина у којој је **данас школска библиотека**, на к.п. бр. 664 и 667 КО Књажевац. Кућа се састоји од подрума и приземља у које се приступало из дворишта. Приземље се састоји од три просторије - централно постављеног предсобља и по једна просторија са обе стране. Кућа нема много декорације, али се издвајају дводимензионални псеудо сецесионистички елементи изнад прозора.



Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 28, зграда библиотеке (Б. Радивојевић, 2019)

10. Приземна кућа у Улици Светозара Марковића бр. 42, на к.п. бр. 681 КО Књажевац



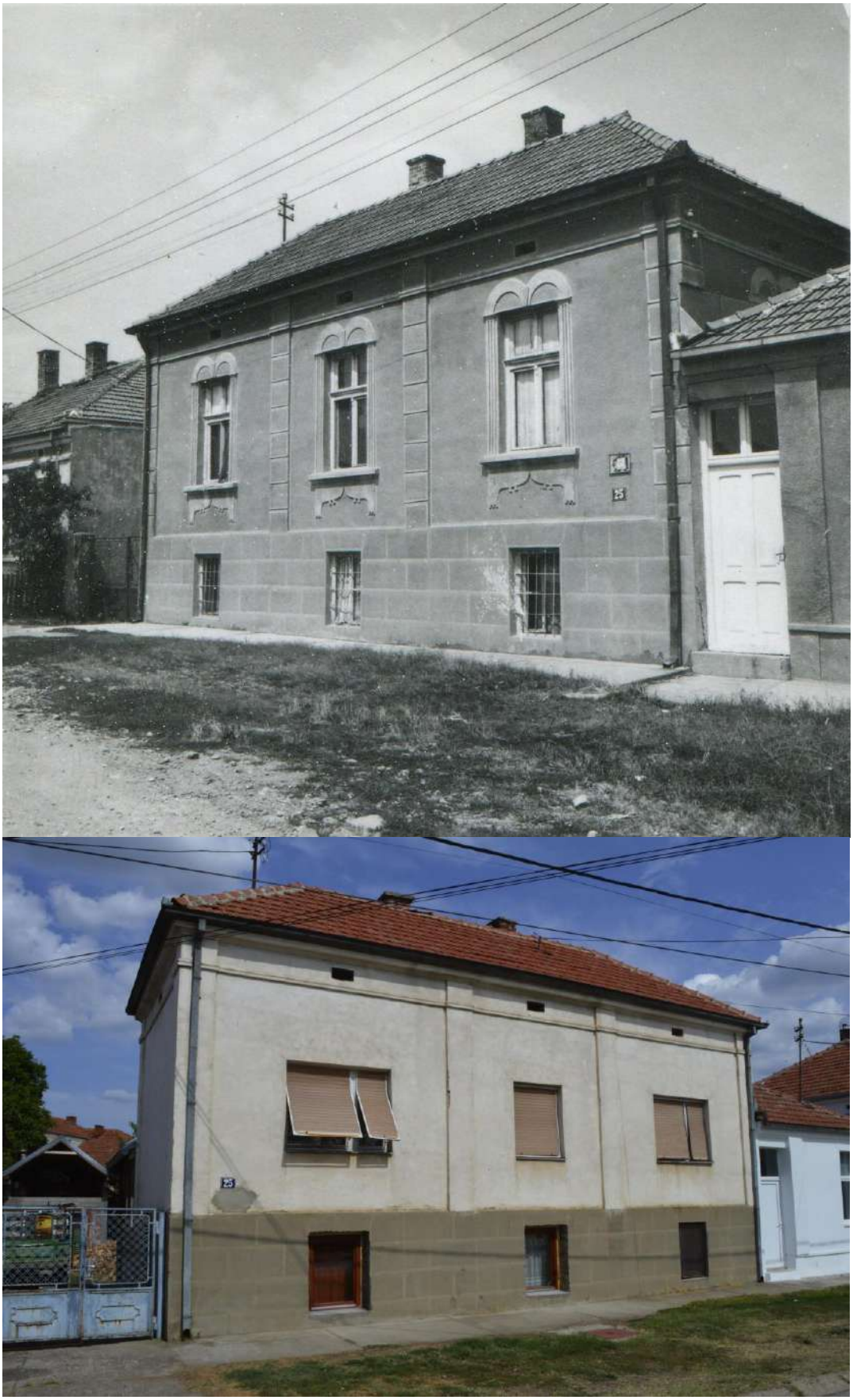
Кућа у Улици Светозара Марковића бр. 42 (ЗЗСК Ниш, И.Цветковић, 2019)

11. Кућа у Улици Јована Јовановића Змаја бр. 25, на к.п. бр. 1069 КО Књажевац





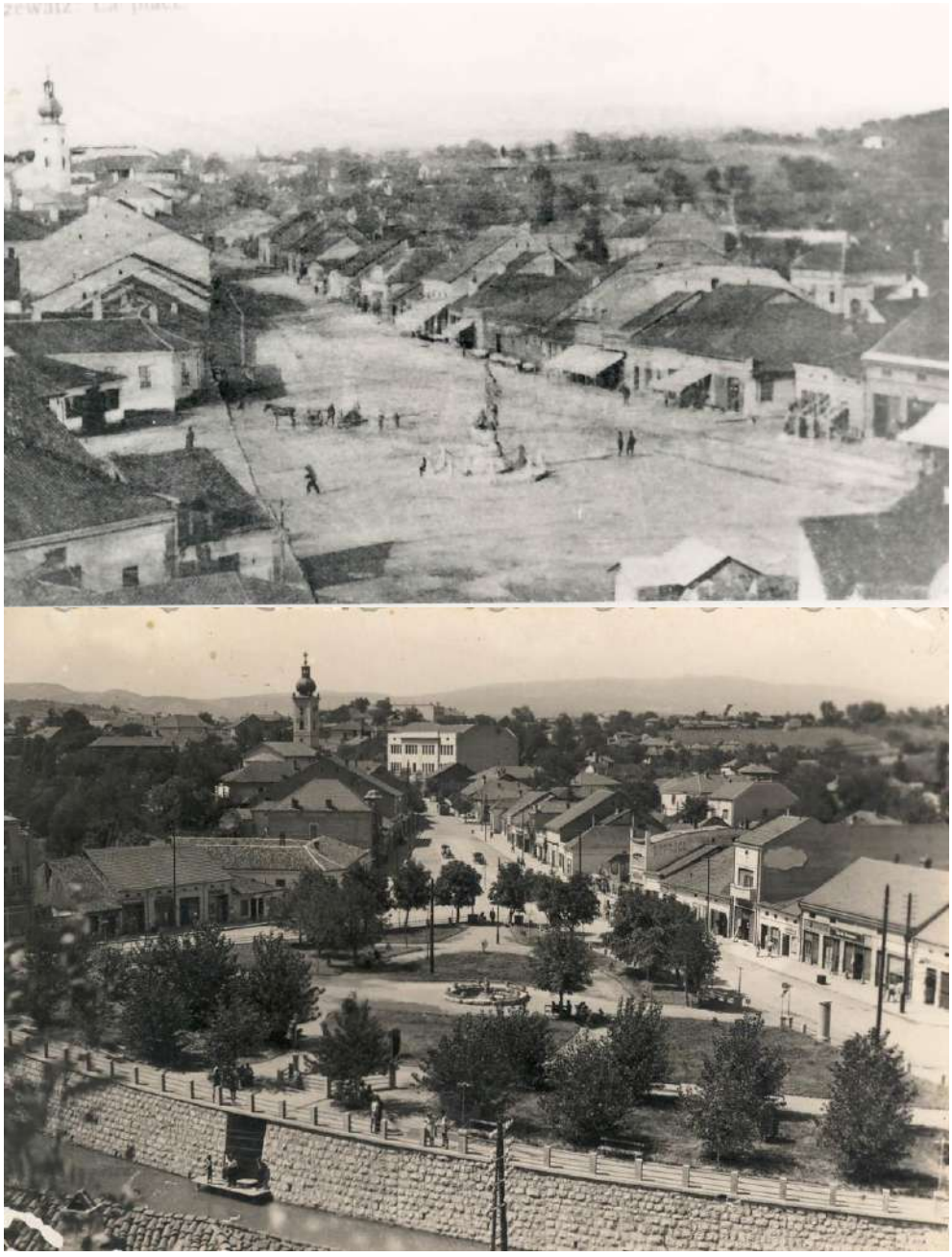
Низ кућа у Улици Јована Јовановића Змаја, бр. 25-27, (ЗЗСК Ниш, 1972. и И.Цветковић, 2019)



Кућа у Улици Јована Јовановића Змаја, бр. 25 (ЗЗСК Ниш, 1972. и И.Цветковић, 2019)

12 Зграда хотела "Париз" налазила се у самом центру вароши, око Трга краља Петра (Трг ослобођења), на месту некадашње Робне куће "Београд" на к.п. бр. 542 КО Књажевац.

Повећање броја становника и прилике у земљи утицале су на развој трговине и угоститељства и отварање великог броја кафана. Највећи број угоститељских радњи био је лоциран у центру вароши, око Трга краља Петра[117], који је представљао књажевачки пословно трговачки центар са зеленом пијацом.[118]



Централни градски трг, поглед са Окружног зданија (фотодокументација ЗМК)

[117] Данас Трг ослобођења

[118] Б. Стојадиновић, *Књажевачки кафански живот између два светска рата*, Књажевац, 2012.

Први градски парк формиран је 1876. године у данашњем центру града[119], на простору спомен парка. Првих деценија XX века у самом центру вароши се налазила зелена, па и марвена пијаца. Ту се продавала роба на мало, углавном храна из околних села.



Главни трг у Књажевцу (архивска фотографија)

Поред трговачке делатности, на простору данашњег Трга ослобођења, развијају се и угоститељске делатности. Најзначајнији угоститељски објекат на тргу и у Књажевцу свакако је био хотел "Париз", али поред њега на тргу су егзистирале кафане "Србија", "Касина", "Мала касина", "Сарајево", "Баја", "Таково" и друге.

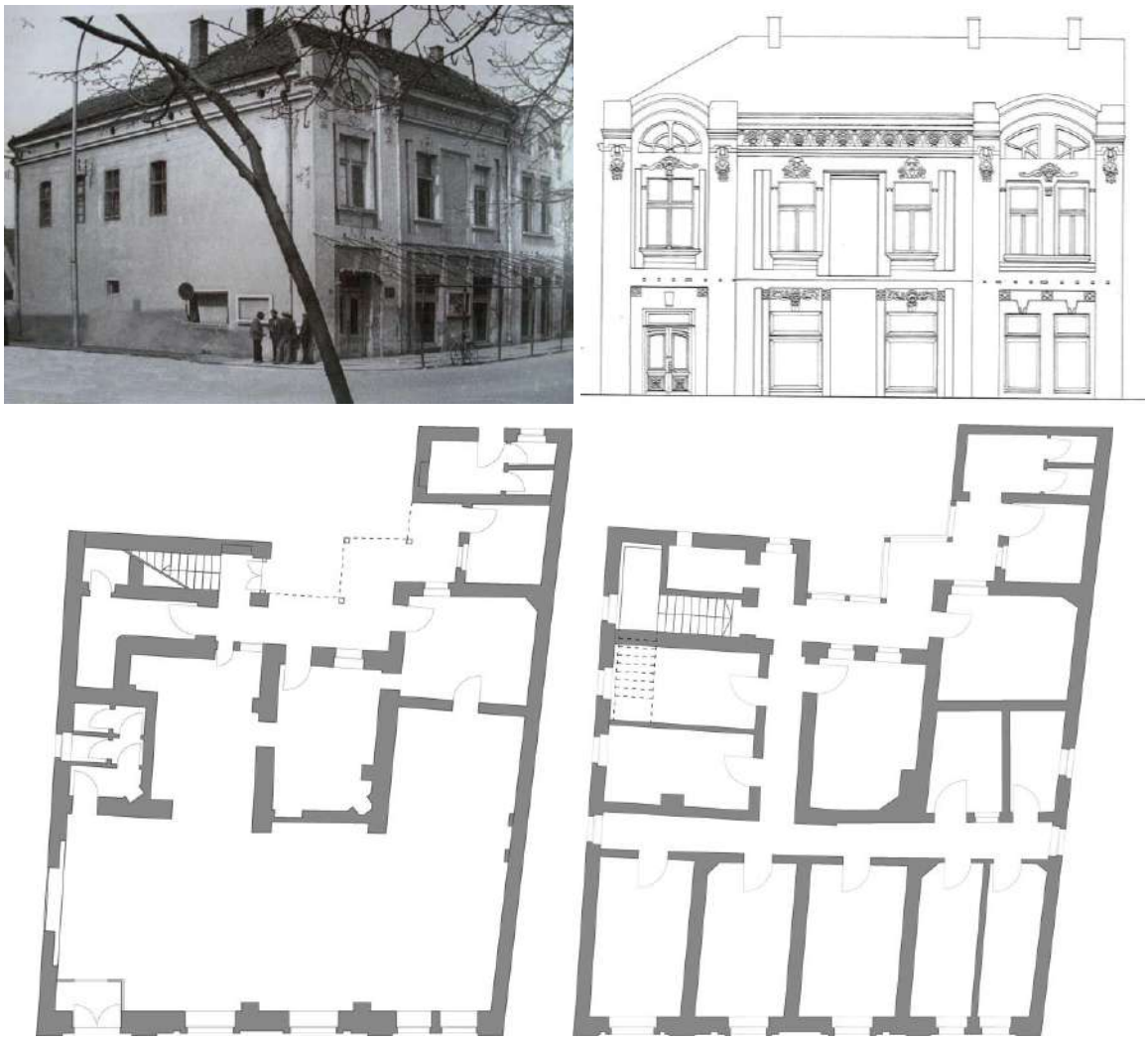
[119] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић (2013): *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, стр 139





Централни градски трг, поглед из Карађорђеве улице (фотографије - фото "Звезда")

Центром вароши доминирала је зграда хотела **“Париз”**, у власништву Драгољуба Љубе Божиновића, трговца, члана Народне радикалне странке и народног посланика, а затим и његовог млађег рођака индустријалца Љубе Божиновића. На његовом месту првобитно се налазила магацинска зграда, коју је власник 1910. године у потпуности реновирао, изградивши две кафанске сале у приземљу и осам соба за ноћење на спрату, а према нацртима Јована Пешића, цртача Министарства грађевина из 1908. године за Драгољуба Божиновића.



Хотел Париз у Књажевцу (цртежи: ЗЗСК Ниш, фотографија: ЗМК)

Ова грађевина остаће забележена као једина у Књажевцу са фасадним платном у потпуности решеним у стилу сецесије. Посебност грађевине огледа се у декоративним пластичним орнаментима, нарочито груписаним око прозорских и других отвора и улаза. На основу поређења цртежа и сачуваних фотографија хотела “Париз” може се констатовати да фасада објекта ипак није до краја реализована према инцијалном нацрту за преправку зграде.



Хотел Париз у Књажевцу током рушења (фотографије: ЗЗСК Ниш,1977. године)

Приликом посете Књажевцу, 1911. године, чувени светски архитекта, сликар и путописац ***Ле Корбизије*** одсео је управо у хотелу Париз. Чест гост хотела је такође био и Никола Пашић, када је долазио на састанке са књажевачким радикалима. У сали хотела одржаване су забаве, плесови и други јавни скупови. Пред почетак Другог светског рата у Паризу су се окупљали чланови Југословенске радикалне заједнице. После Другог светског рата хотел Париз је једно време радио као самостални угоститељски објекат, а касније у оквиру угоститељског предузећа Бели Тимок. Срушен је 1977. године да би се ослободила локација за изградњу Робне куће Београд која је отворена 1978. године[120].



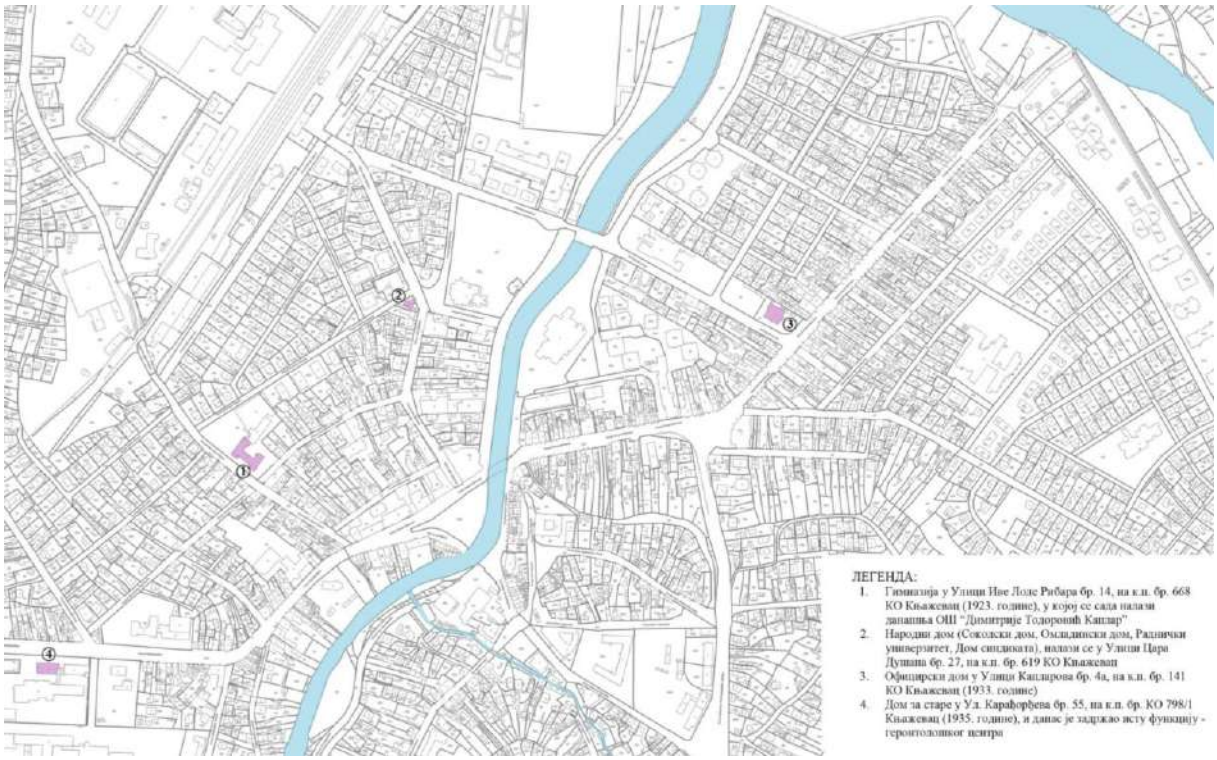
Камени мост - поглед ка хотелу Париз, односно Робној кући Београд у изградњи

[120] Б. Стојадиновић, *Књажевачки кафански живот између два светска рата*, Књажевац, 2012.

Период између два светска рата - јавне зграде

У време Балканских ратова односно у Великом рату развој варошице бива заустављен, да би у међуратном периоду, нарочито након изградње и пуштања у рад железнице, доживела нагли урбанистички развој. Након ратова, у околини Књажевца се уместо некадашњих малих занатских радњи отварају индустријски погони што даје нови подстрек развоју града.

Преко Тимока изграђени су мостови, а реком су пловили чамци. У Његошевој улици, на месту бетонског моста подигнутог 1969. године, код некадашње "Цветкове воденице", постојао је дрвени мост још почетком XIX века.



графички прилог - сачувано градитељско наслеђе међуратног периода - јавне граевине (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

На данашњем Тргу Димитрија Туцовића старији дрвени мост, замењен је „гвозденим мостом" који је настао је у радионици Војислава Васића 1933. године, а данас служи као пешачки мост.[121]

[121] http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/mostovi/



Некадашњи дрвени, данас гвоздени пешачки мост на Тргу Димитрија Туцовића (преузето са: http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/mostovi/)



"Камени мост" у центру вароши (преузето са: http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/mostovi/)

Најстарији и најлепши књажевачки мост, такозвани „камени мост", налази се у центру вароши и спаја улицу Књаза Милоша и Трг ослобођења. Изградио га је 1913. године инжењер Боривоје Раденковић, на месту дотадашњег дрвеног моста. Распон моста је 30 m, а у време подизања био је то први и највећи мост од армираног бетона у Србији.

До електрификације половином двадесетих година 20. века, красила га је ограда са фењерима који су осветљавали варош. Мост је реконструисан и проширен 1985. године.

У Капларовој улици, налази се бетонски мост сагрђен 1974, такозвани „Бели мост". Пре Првог светског рата ту је био дрвени, а од 1936. гвоздени мост, направљен у радионици Војислава Васића.

На важној саобраћајници, на путу ка Зајечару, преко Трговишког Тимока увек је постојао мост, који је у више наврата грађен и рушен. Дрвени мост из 1851. године замењен је 1913. гвозденим. Порушила га је српска војска при повлачењу у Првом светском рату. Већ 1918. изграђен је дрвени, а 1933. гвоздени мост, који је 1941. срушила Југословенска војска. После

рата поново је саграђен дрвени мост, да би садашњи бетонски мост код „Југопетрола“ био подигнут је 1958. године.[122]



Изградња и уређење Кеја на Тимоку, 1933. године (фотографија Општина Књажевац)

Након ратова, у околини Књажевца се отварају индустријски погони уместо некадашњих малих занатских радњи. Кеј на Тимоку је уређен 1933. године, изграђени су тротоари, а затим посађени и улични дрвореди, постављена је калдрма, која је 1938. године замењена гранитном коцком.

Такође, изграђена је, и почела са радом Гимназија 1923. године у новој школској згради у којој се сада налази данашња ОШ Каплар.[123]

Књажевац је до почетка Другог светсог рата имао градског инжењера, који се старао о томе да се приликом изградње града поштују параметри постављени урбанистичким планом. У овом периоду уређена је обала Тимока, изграђена су шеталишта и паркови попут градског корзоа и Средорека, уређена је водоводна мрежа и постављене су јавне чесме. Књажевац је обиловао уређеним парковским површинама, местима за рекреацију и дружење, низом мостова преко Тимока, а реком су пловили чамци. Овакав изглед градиња на истоку Србије навео је случајне

[122] http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/mostovi/

[123] Шакабента Ивановић, Д, *125 година Гимназије у Књажевцу,* прво издање, Бор, 1996.

пролазнике и путописце да Књажевац назову "Мала Венација" или "Мали Париз"[124]. Оно што је Књажевац издвајало од других малих градова у Србији јесу управо бројни мостови, сачуване историјске амбијенталне целине, и градња бројних јавних и приватних здања попут Народног и Официрског дома, Виле Цветковић на Цервиновом брду (касније "Цервинова вила")[125], бројних дућана и занатских радњи које су се низале дуж Трга ослобођења и улицама кнеза Милоша, Карађорђевој и Димитрија Туцовића.

Центар се као средиште урбанистичке и просторне композиције вароши спонтано развијао, а затим је у планској регулацији и препознат као Трг (данас Трг Ослобођења), троугласте форме. На тргу је у складу са оновременским економским значајем била смештена пијаца.

Значајни објекти јавне немене подигнути у периоду између два рата су:

1. **Гимназија у Улици Иве Лоле Рибара бр. 14**, на к.п. бр. 668 КО Књажевац (1923. године), у којој се сада налази данашња ОШ "Димитрије Тодоровић Каплар"
2. **Народни дом** (Соколски дом, Омладински дом, Раднички универзитет, Дом синдиката), налази се у Улици Цара Душана бр. 27, на к.п. бр. 619 КО Књажевац
3. **Официрски дом** у Улици Капларова бр. 4а, на к.п. бр. 141 КО Књажевац (1933. године)
4. **Дом за старе** у Ул. Карађорђева бр. 55, на к.п. бр. КО 798/1 Књажевац (1935. године), и данас је задржао исту функцију - геронтолошког центра

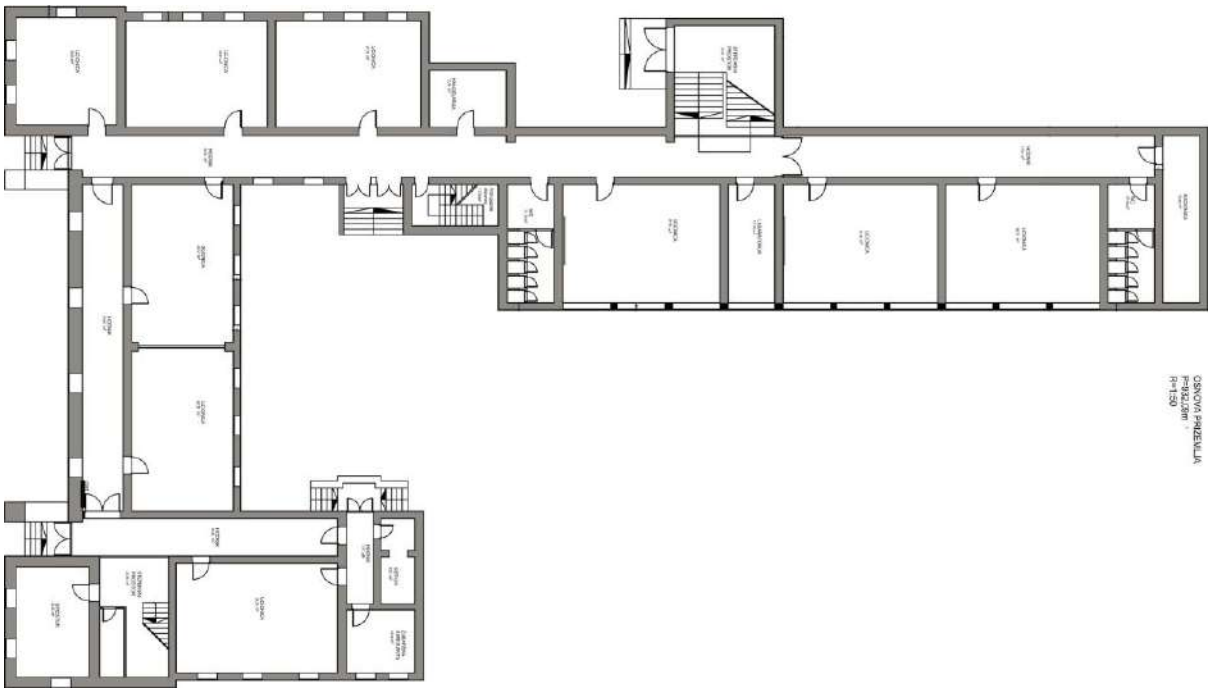
[124] Живковић, *Под сенком Мицора*, каталог изложбе, Књажевац, 1997.

[125] Вила пољопривредно-прехрамбеног газдинства Цервин - споменик културе (СК 230) на основу одлуке Извршног савета Скупштине општине Књажевац бр. 633 – 1/ 84 – 03 од 31. јануара 1986. године

1. Гимназија у Улици Иве Лоле Рибара бр. 14, на к.п. бр. 668 КО Књажевац, подигнута је 1923. године. Изградња садашње зграде школе започета је још 1910. године, за потребе рада основне школе, али је по завршетку градње (1923), уступљена тадашњој Гимназији. У овој згради се данас налази ОШ "Димитрије Тодоровић Каплар".



Некадашња зграда Гимназије, 1923. године (фотографија ЗМК)



Основа приземља (техничка документација у власништву школе)



Основа првог спрата (техничка документација у власништву школе)



ОШ “Димитрије Тодоровић Каплар” (фотографија ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

2. Народни дом (Соколски дом, Омладински дом, Раднички универзитет, Дом синдиката), налази се у Улици Цара Душана бр. 27, на к.п. бр. 619 КО Књажевац. Идеја о подизању „опште народне куће“, зграде у којој ће место наћи многа варошка културна, занатска и друга удружења, потекла је од Књажевачке омладине још пре Првог светског рата. Прикупљана су средства за изградњу, али су услед разних друштвено-историјских догађања трошена за друге намене. Управа фонда за подизање Народног дома формирана је 1931. године. Фондом је управљао председник Трговачког удружења Бошко Бошковић. У акцију су се укључила многа друштва: Женска подружина, Соколско друштво „Душан Силни“, Трговачко удружење, Књажевачка омладина, Удружење Тимочана и Крајинаца, Народна одбрана, Црвени крст, Певачко друштво „Краљ Стефан Дечански“, Ловачко удружење, па председник општине књажевачке Илија Павловић и бројни грађани. Камен темељац положен је 1933. године, у оквиру прослављања стогодишњице ослобођења вароши од Турака, а отворен је отворен 1935. године. Прилог за изградњу дао је и краљ Александар I Карађорђевић.



Зграда Народног дома (фотографија Фото “Звезда”)

У међуратном периоду био је културни центар вароши и у њему се одвијао богат друштвени и културни живот. У приземљу је имао 4 канцеларије, салу са 300 места и галеријом, бину са две

гардеробе. На спрату је радила Женска занатска школа. У Народном дому раде Аматерско позориште и Соколско друштво, које овде има и своју читаоницу. Током Другог светског рата, Дом је претворен у касарну за бугарске војнике.[126]

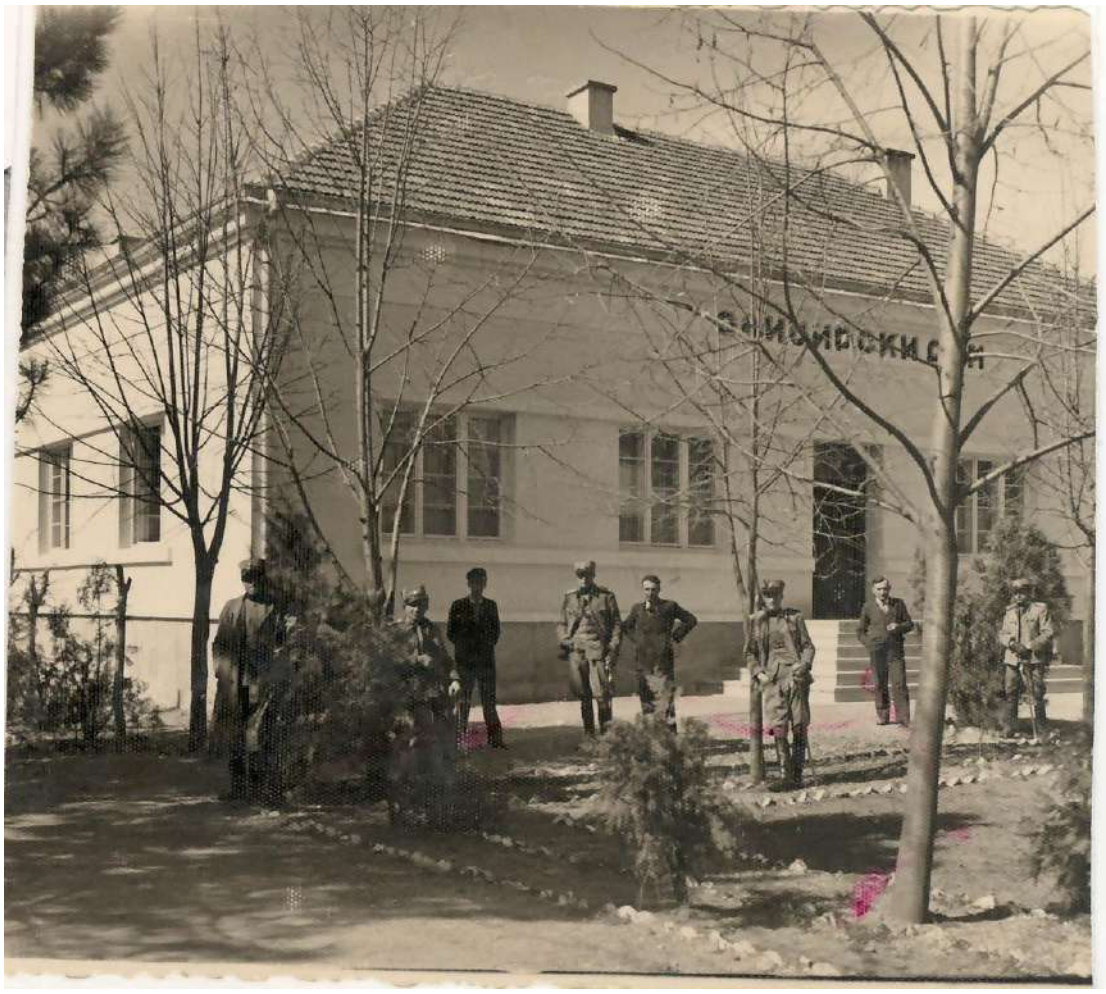


Зграда Народног дома (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

После рата, објекат користила омладина, Књажевачко аматерско позориште, омладинска и градска библиотека. Шездесетих и седамдесетих година у зграду се смештају Раднички универзитет, „Нота“ и Музичка школа. Од 1979. године седиште је редакције „Књажевачких новина“, касније Јавног информативног предузећа „Књажевац“. Локална радио-телевизија је у њој радила до јула 2009. године. Зграда је данас у власништву Општинског већа Савеза самосталних синдиката Србије.

[126] http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/narodni-dom/

3. Официрски дом у Улици Капларова бр. 4а, на к.п. бр. 141 КО Књажевац, подигнут је 1936. године, за потребе официрске читаонице. Зграда је саграђена у дворишту тадашњег болничког комплекса, од грађе порушеног Окружног зданија. Изградњом је руководио предузимач Јован Рончевић. [127] Официрски дом је имао мензу, кафану и велику башту, која је брзо постала место окупљања у Књажевцу.



Зграда Официрског дома (ЗМК, фотографија из 1936. године)



Зграда Официрског дома (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

[127] В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић, *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, 2013.

4. Дом за старе - Задужбина Николе Спасића у Ул. Карађорђева бр. 55, на к.п. бр. КО 798/1 Књажевац (1935. године), и данас је задржао исту функцију геронтолошког центра. Из средстава задужбине Николе Спасића, која је основана после његове смтри, су подигнуте болнице у Београду, Љубовији, Крупњу и Куманову, а у Књажевцу - сиротињски дом.



Сиротињски дом и дом за старе - Задужбина Николе Спасића (ЗМК)

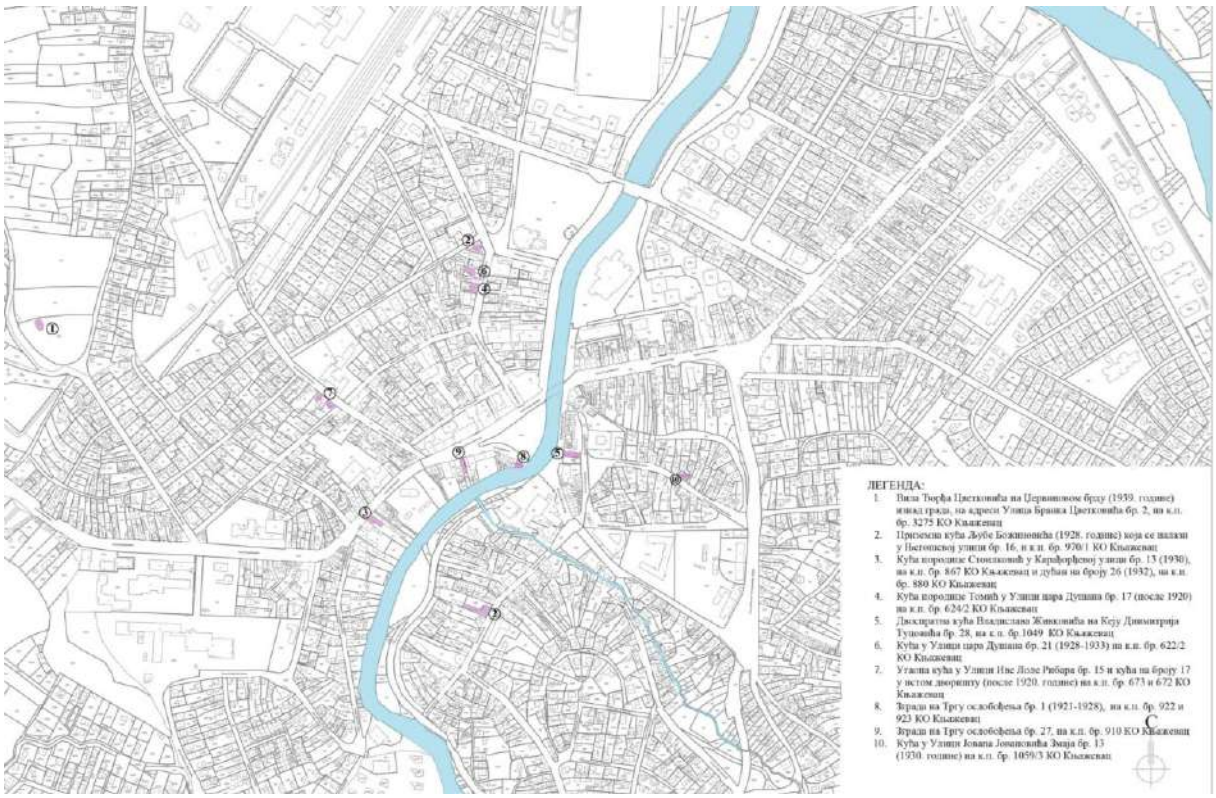
Задужбина Николе Спасића основана је после његове смрти, на основу својеручно написаног тестамента од 9. фебруара 1912. године. Званично почела са радом 30. априла 1920. године. Никола Спасић је у тестаменту завештао је своју непокретну и покретну имовину ради оснивања задужбине под својим именом за остваривање општих привредних циљева, и наложио својој Задужбини:

- да купи највеће звоно за Цркву Светог Саве, када буде подигнута и поклони га као његов дар;
- да подигну једну болницу у Београду за коју врсту болести рекну санитети и када буде готова има се предати Општини београдској.
- да подигну две болнице у унутрашњости где је најпотребније као и један дом за сироте и изнемогле српске грађане, који је подигнут у Књажевцу.
- да одржавају Храм Светог Трифуна на Топчидерском гробљу који је за живота подигао.

Никола Спасић (1838. - 1916.) српски велетрговац, добротвор и велики задужбинар, пореклом из Лесковца. Био је председник Београдске берзе, Саобраћајне банке и члан Управног одбора Народне банке Краљевине Србије. Одликован је Таковском крстом 4. реда и Орденом Светог Саве 3. реда. На почетку Првог светског рата супруга Нака предлаже Николи да помогне унесрећеним српским војницима, и тако је Никола Спасић основао своју прву задужбину, при чему је своје имање предао као прилог Српском народном инвалидском фонду Свети Ђорђе.

Период између два светска рата - приватне зграде

У овом периоду граде се куће масивне градње са специфично обрађеним фасадним елементима, **најчешће троделним прозорима и жљебастим црепом као кровним покривачем**. На грађевинама овог периода грађених са елементима еклектичног стила распознају се узори европског академизма XIX века. Изражајност објекта огледа се у прозорским парапетима, угаоним пиластрима, профилисаним венцима, стилизованим биљним елементима са псеудо сецесионистичким мотивима. На одређеним објектима могу се запазити и архитектонски елементи - кубе, еркер и сл.



графички прилог - сачувано градитељско наслеђе међуратног периода - јавне граевине (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)

Карактеристични и значајни приватни објекти међуратног периода су:

1. **Вила Ђорђа Цветковића на Цервиновом брду** (1939. године) изнад града, на адреси Улица Бранка Цветковића бр. 2, на к.п. бр. 3275 КО Књажевац
2. **Приземна кућа Љубе Божиновића** (1928. године) која се налази у Његошевој улици бр. 16, н к.п. бр. 970/1 КО Књажевац

3. **Кућа породице Стоилковић у Карађорђевој улици бр. 13** (1930), на к.п. бр. 867 КО Књажевац и **дућан на броју 26** (1932), на к.п. бр. 880 КО Књажевац
4. **Кућа породице Томић у Улици цара Душана бр. 17** (после 1920) на к.п. бр. 624/2 КО Књажевац
5. **Двоспратна кућа Владислава Живковића на Кеју Диимитрија Туцовића бр. 28**, на к.п. бр.1049 КО Књажевац
6. **Кућа у Улици цара Душана бр. 21** (1928-1933) на к.п. бр. 622/2 КО Књажевац
7. **Угаона кућа у Улици Иве Лоле Рибара бр. 15 и кућа на броју 17 у истом дворишту** (после 1920. године) на к.п. бр. 673 и 672 КО Књажевац
8. **Зграда на Тргу ослобођења бр. 1** (1921-1928), на к.п. бр. 922 и 923 КО Књажевац
9. **Зграда на Тргу ослобођења бр. 27,** на к.п. бр. 910 КО Књажевац
10. **Кућа у Улици Јована Јовановића Змаја бр. 13** (1930. године) на к.п. бр. 1059/3 КО Књажевац

1. Вила Ђорђа Цветковића на Цервиновом брду изнад града, на адреси Улица Бранка Цветковића бр. 2, на к.п. бр. 3275 КО Књажевац, изграђена је 1939. године по угледу на виле у бањи Карлове Вари у Чешкој. Грађевину је саградио књажевачки и београдски кафеџија и хотелијер Ђорђе Цветковић, који је био је власник и чувене београдске кафане „Коларац", и један од пионира српске кинематографије.

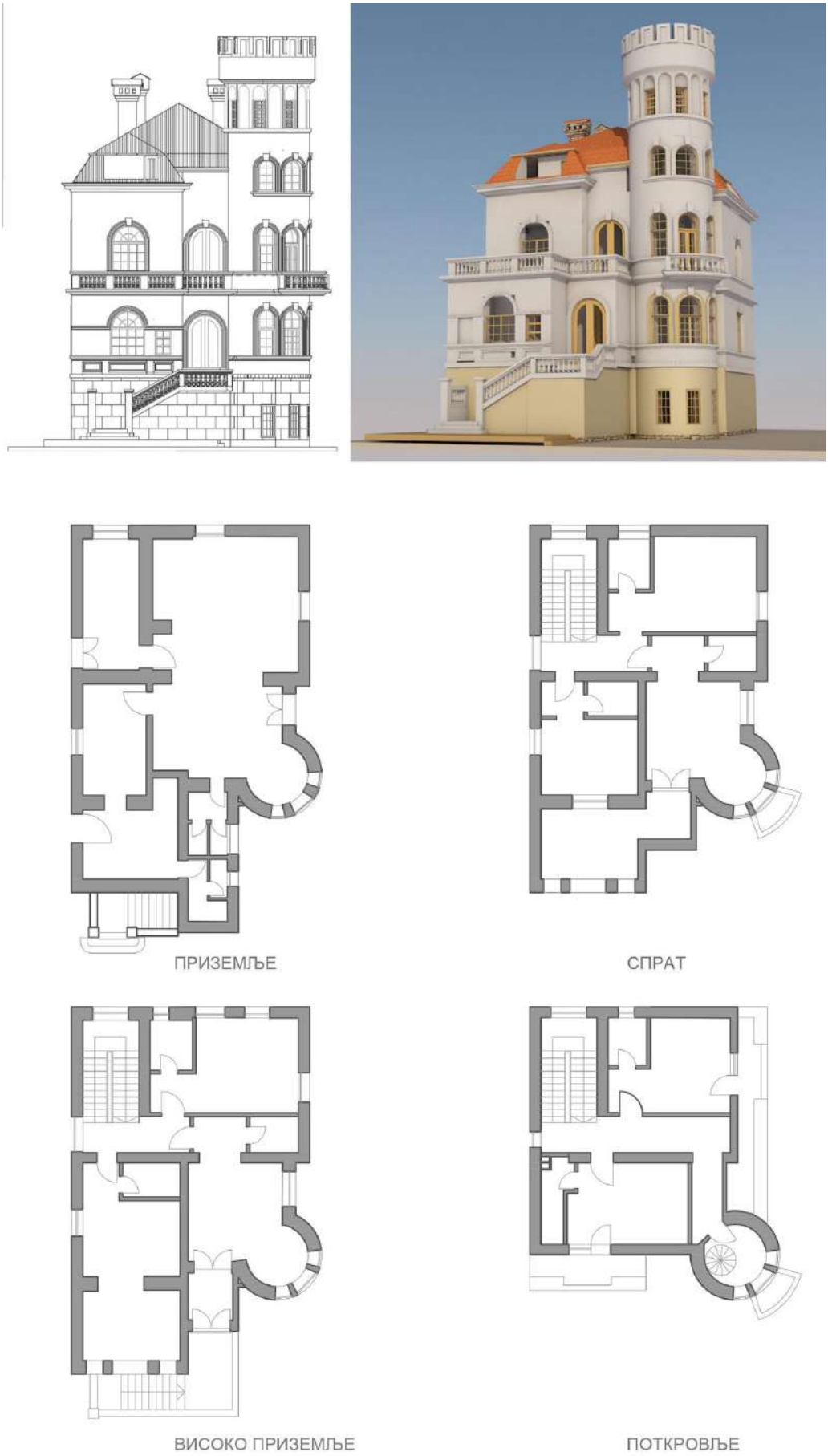
Раскошна грађевина, са приземљем, два спрата и видиковцем, била је изнутра опремљена најлуксузнијим намештајем, који је једним делом допремљен из Чешке.



Вила Ђорђа Цветковића - вила Цервин (ЗЗСК Ниш, Б. Радивојевић, 2019)



Вила Ђорђа Цветковића - вила Цервин (фото "Звезда")



Вила Ђорђа Цветковића (техничка документација и 3д модел, биро “Цветковић”)

Подигнута је као вила на виноградима и имању у власништву породице Цветковић, тридесетих година, са стилским карактеристикама везаним за извесна романтична обележја. Дуго времена је била је у власништву ПИК-а „Червин“ чији се погодни налазе у непосредној близини. Састоји се из сутерена, приземља и спрата, док тавански простор зграде покрива мансрдни кров. Основа је приближно квадратног облика, а угао зграде у односу на источну и јужну страну наглашен је масом истакнутом по вертикали у виду куле, што даје згради у свему једно особено обележје. На овај начин зграда код посматрача побуђује заиста и извесне романтичарске асоцијације, што у свему доприноси њеној амбијенталној вредности тим пре што представља у исто време и један вид просторне доминанте у односу на читав град. Налази се у веома запуштеном стању.



Ђорђе Цветковић (1872–1959) је рођен у Књажевцу, у трговачкој породици. После завршене велике матуре, одлази у Београд где брзо постаје успешан пословни човек. Од 1911. држао је кафану и биоскоп „Коларац“ у Београду а успешно се бавио и трговином. Сматра се једним од пионира српске кинематографије. Снимио је неколико филмова документарне садржине: „Свечани дочек српске победоносне војске са српско-бугарског бојишта“ (1913), „Прва ратна слика из српско-бугарског рата“ (1913), „Врбица у Београду“ (1914) и „Свечани долазак и заклетва регрута из Нове Србије у Доњем граду“ (1914). У центру Београда изградио је велелепну петоспратницу, издавао станове и убирао ренту. У Књажевцу је 1939. подигао вилу, познату као вила „Цветковић“ и Червинова вила. Сарађивао је са Вајфертом на увозу и

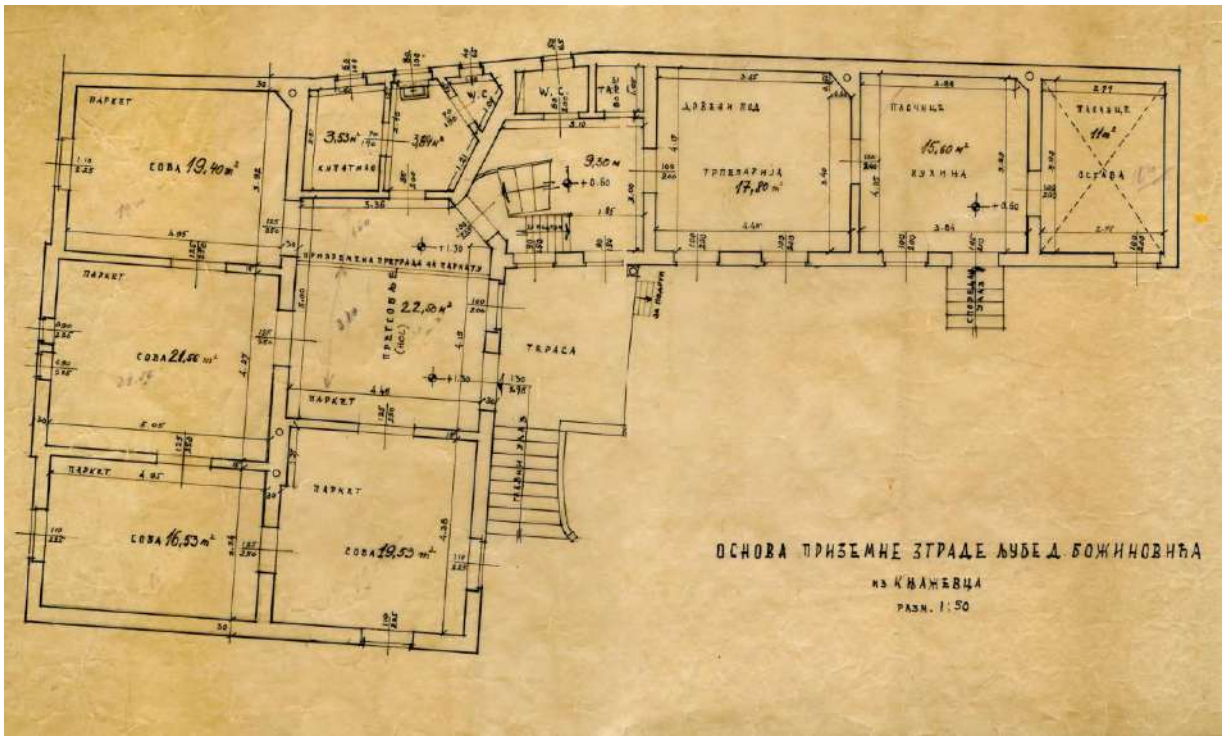
дистрибуцији пива широм Србије. У Књажевцу и центру Београда имао је некретнине, земљу и објекте велике вредности, а остаће упамћен и по свом аутомобилу Линколн КТ из 1932. године израђеном у свега тридесетак примерака.

После Другог светског рата вратио се у Књажевац, где је до смрти живео у потпуној анонимности. Цветковић је волео уметност и помагао је сиромашним сликарима. Био је пријатељ сликара Моше Пијаде, коме је пре Другог светског рата слао пакете у затвор. Пијаде је, поставши после рата високи државни и партијски функционер, узвратио помоћ свом остарелом мецени, шаљући му лекове у Књажевац. Вероватно захваљујући овом пријатељству, Цветковићу после Другог светског није одузета сва имовина – остао му је један стан у Београду и вила у Књажевцу.

2. Приземна кућа Љубе Божиновића која се налази у Његошевој улици бр. 16, на к.п. бр. 970/1 КО Књажевац, сачувана у непромењеном облику. Изградња куће завршена је 1928. године.

Кућа се састоји од подрума и високог приземља, које се развија у облику неправилног слова "Г" и прати облик парцеле. У делу који је окренут улици налазе се четири собе, предсобље и купатило, док се у делу који се даље развија у дубини дворишта налазе трпезарија и кухиња са оставом.[128] Преко главног улаза улазило се у пространо предсобље које је повезано са собама и санитарним блоком, а преко неколико степеника и са кухињским блоком у дубини парцеле. Овде се налази и комуникација са подрумским просторијама. Куриозитет куће јесте да оригинални пројекат садржи два тоалета и купатила пројектована у склопу куће.

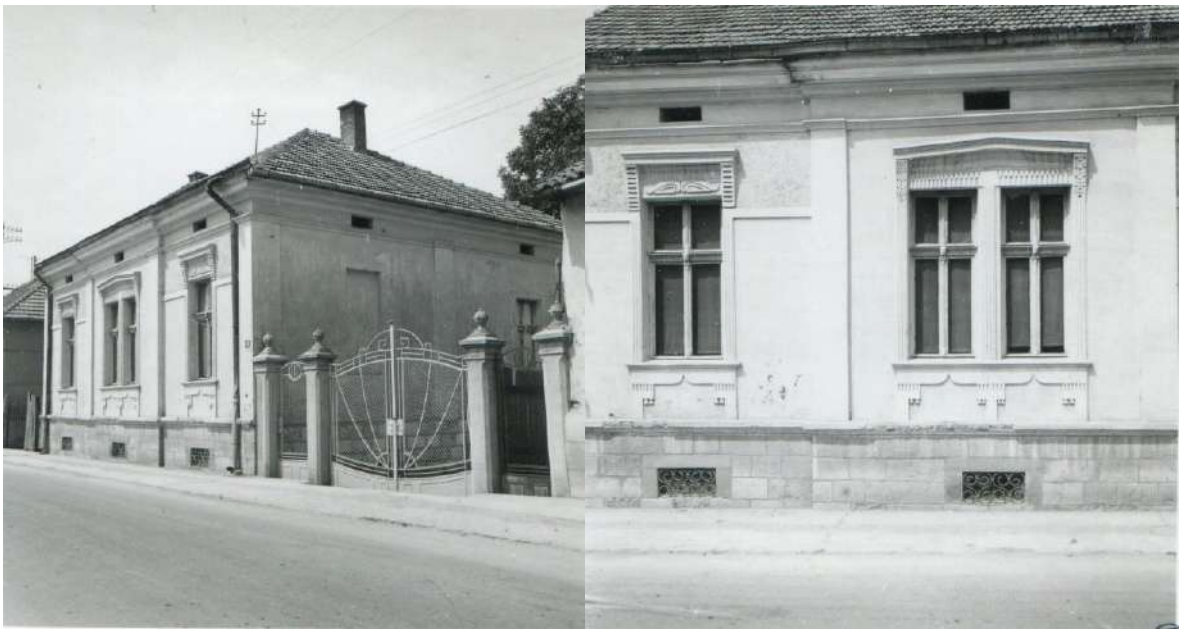
Поред главног улаза у кућу, из дворишта, са великом терасом испред, која је одигнута од коте терена за девет степеника, у дубини парцеле постоји још један улаз, којим се директно приступало у кухињу, па је имао и функцију економског улаза.



Кућа Љубе Божиновића у Његошевој улици на броју 16 (оригинална пројектна документација, из приватне архиве породице Божиновић)

[128] Оригинални пројекат за изградњу куће имали смо прилике да прегледамо и дигитализујемо током реализације теренских истраживања 2019. године. Пројекат је уступила власница кућа Иванка

Специфична је фасадна обрада куће масивним кровним и мањим подеоним венцем и украсима изнад прозорских отвора у облику профилисаних архитравних греда, које придржавају мале декорисане конзоле изведене у малтеру, и орнаментом у облику стилизованих крила.



Кућа Љубе Божиновића у Његошевој улици на броју 16 (ЗЗСК Ниш, 1972.)



Кућа Љубе Божиновића у Његошевој улици на броју 16 (фотограметрија, А. Никшић, 2019)



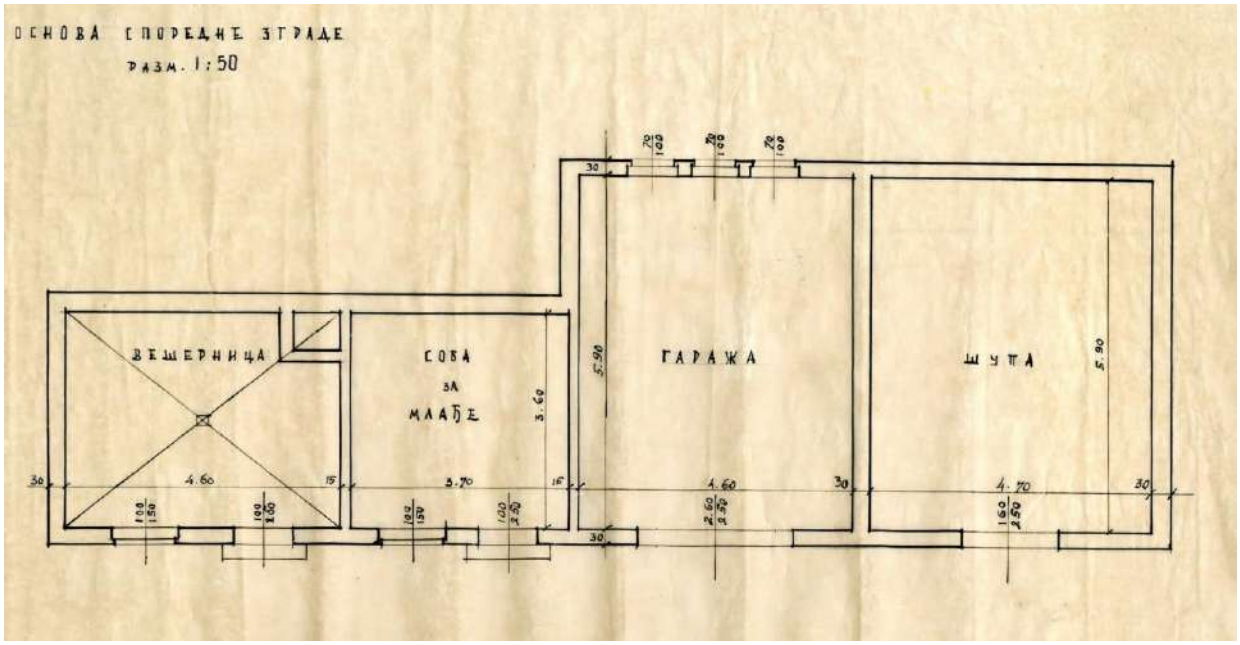


Кућа Љубе Божиновића у Његошевој улици на броју 16 (цртеж: обрада И. Цветковић, 2019)



Кућа Љубе Божиновића у Његошевој улици на броју 16 (фотографија, И. Цветковић, 2019)

Поред главне зграде у дну парцеле изграђена је и споредна зграда, која поред помоћних просторија (гараже, шупе, вешернице) има и собу за млађе.



Споредна зграда у Његошевој улици на броју 16 (оригинална пројектна документација, из приватне архиве породице Божиновић)



Љуба Божиновић (1890 – 1981)

Љуба Божиновић (1890 – 1981) индустријалац, трговац и млинар из Књажевца. Био је братанац Љубе Божиновића, једног од организатора Тимочке буне. Између два рата је биран за народног посланика и сенатора, а углед је изгубио приступивши ЈРЗ странци, која је формирана као државна странка, под патронатом Милана Стојадиновића.

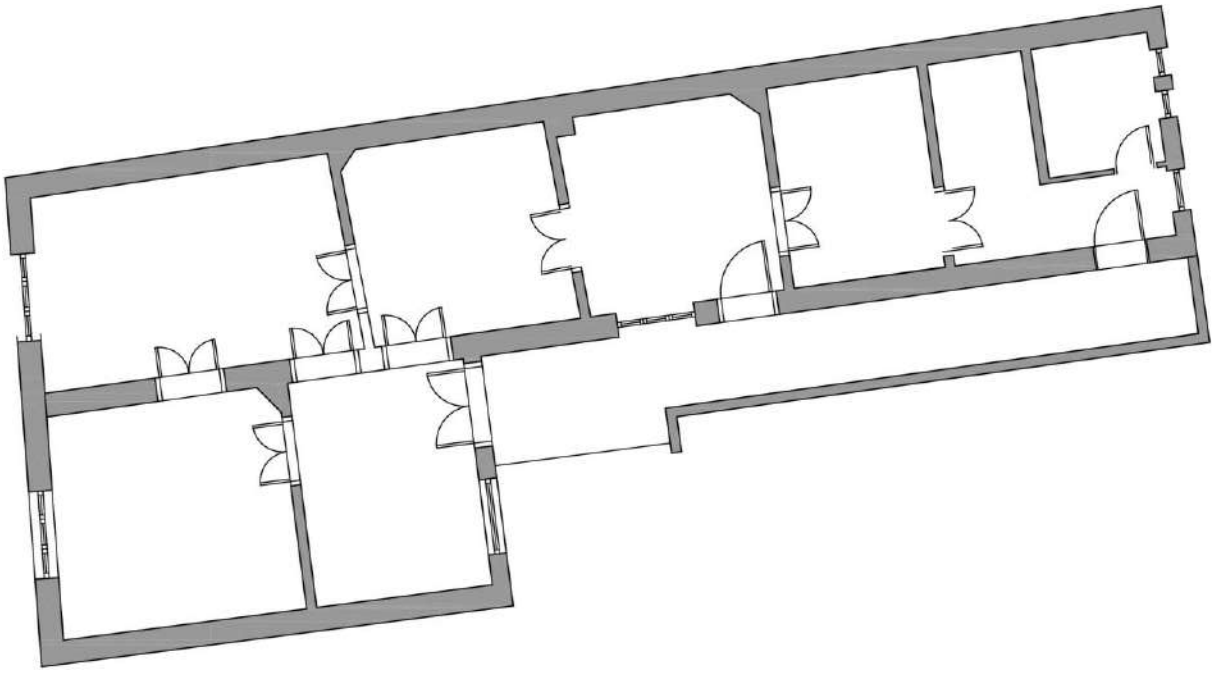


Портрет Љубе Божиновића (1856 – 1883), аутора Милисава Марковића, 1896.

Љубомир Љуба Божиновић (1856 – 1883), трговац из Књажевца, био је један од организатора и непосредни учесник у Тимочкој буни као интендант побуњеничке народне војске. Организовао је напад на гарнизон стајаће војске у Зајечару и водио преговоре о његовој предаји. Одлуком Преког суда од 14. новембра 1883. године осуђен је на смрт и стрељан на Краљевици у Зајечару. Његов потрет, рад књажевачког сликара Милисава Марковића, изложен је у Музеју града у кући Аце Станојевића.

3. Кућа породице Стоилковић у Карађорђевој улици бр. 13, на к.п. бр. 867 КО Књажевац **и дућан на броју 26,** на к.п. бр. 880 КО Књажевац. Кућа се граничи са комплексом кућа породице Сибиновић, са којима су у сродству. Саграђена је 1915. године, а градио је Драгутин Стоилковић, прадеда Братислава Стоилковића, данашњег власника куће. Драгутин је убрзо након изградње куће саградио и дућан преко пута, са складним и великим порталом.

Кућа се састоји од сутерена у дубини дворишта и приземља. С обзиром да је нагиб терена парцеле у паду ка југоистоку, односно од улице ка Тимоку, градитељи куће су искористили ову погодност и формирали објекат у два нивоа, при чему је главна фасадна раван куће, према улици, скромних димензија, ширине фасадног фронта око 890cm. Кућа је у овом делу приземна, издигнута од коте тротоара за 93cm, односно 143cm, на другој страни куће, пошто је и Карађорђева улица у паду према североистоку. Укупна висина до врха венца главне фасаде куће је 5.37, односно 5.87 метара. Кућа се развија по дубини парцеле и формира облик неправилног слова "L".

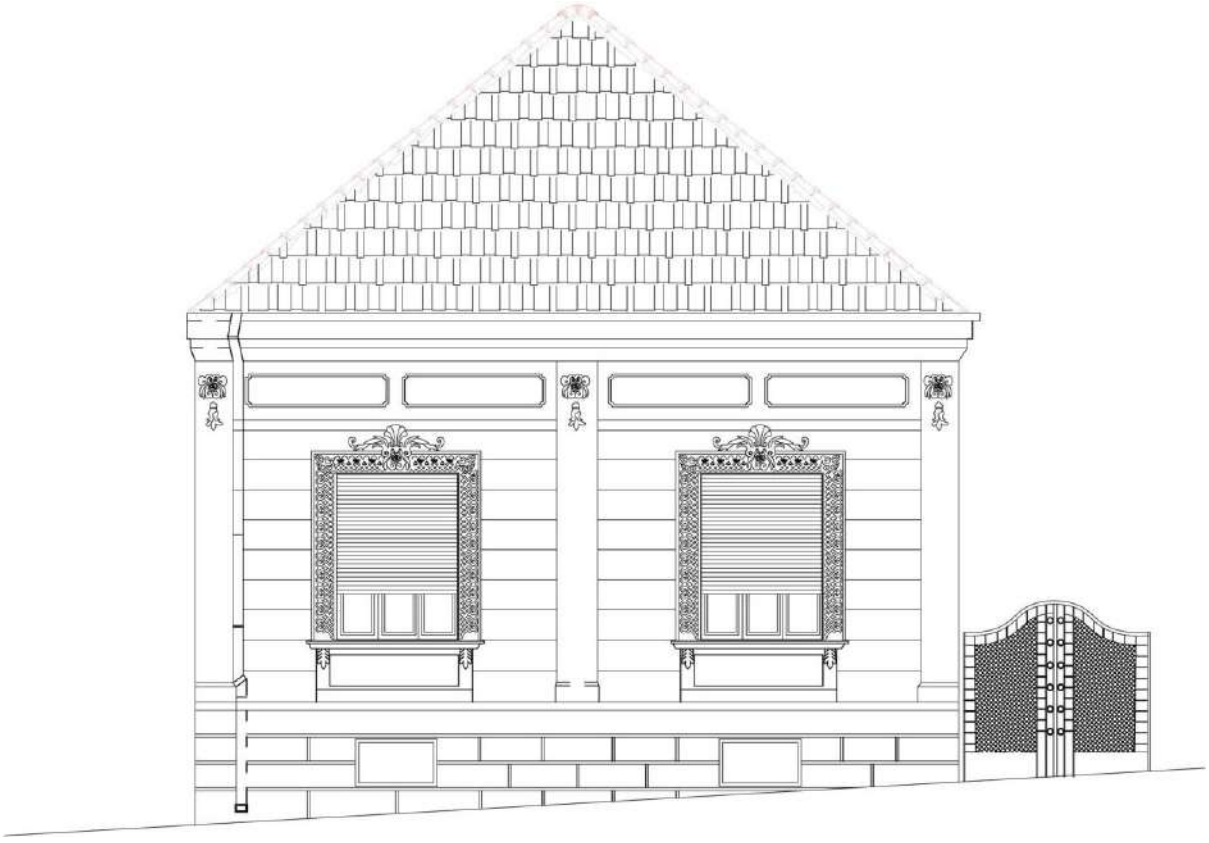


Основа спрата куће у Карађорђевој бр. 13 (ЗЗСК Ниш, цртеж: Н. Петровић, Т. Петронијевић, 2019)

По дубини парцеле кућа се простире у дужини од скоро 24 метара и састоји од сутерена које је у односу на улицу укопано, али се у односу на терен у дну дворишта налази на коти терена. Сутерен и приземље објекта заузимају исту површину у основи, са сличним распоредом просторија. У сутерену су смештене магацинске и подрумске просторије, затим летња кухиња

и мали апартман, док су на спрату распоређене просторије за становање. Функционална организација спрата је са свим елементима салонског типа намењеног становању. Главни улаз је са југоистока, лево од степеништа и преко њега се улазило у салон - предсобље. Из предсобља је масивним, двокрилним вратима омогућен приступ трима просторијама које окружују предсобље, а које су такође међусобно повезане. Даље се просторије надовезују једна на другу у подужном, југоисточном тракту и излазе на терасу која се простире целом дужином тог тракта. Последња у низу просторија је каснијим интерванцијама преграђена, како би се обезбедио простор за купатило и кухињски блок.

Иако је главна фасадна раван малих димензија, у односу на остатак објекта, представља најраскошније обрађену фасаду куће.



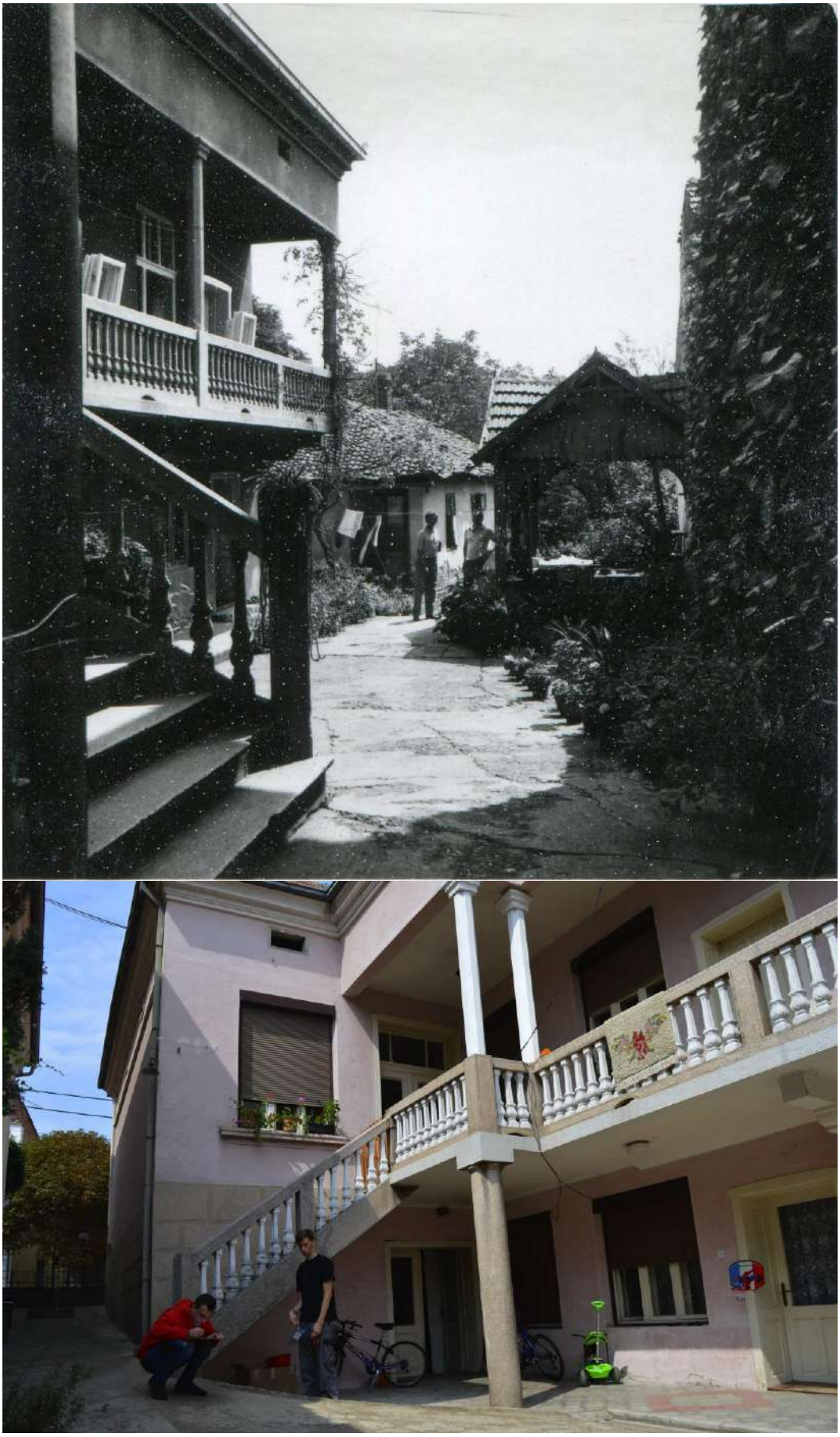
Улична фасада куће у Карађорђевој бр. 13 (ЗЗСК Ниш, цртеж: Н. Петровић, 2019)

Завршна обрада је израђена у вештачком камену, са шембранама око прозора изузетних естетских карактеристика, са комбинацијом флоралних и геометријских мотива. Уочљиви су подеони венац једноставног облика и масивни подкровни венац украшен фризом са флоралним мотивима. Парапети су такође обрађени у комбинацији геометријских оквира, са

мотивима налик акантусовом лишћу у угловима. Читава фасадна раван подељена ја на два поља и уоквирена пиластрима, од истог материјала, на чијим горњим деловима се налазе цветне композиције. Оваква обрада фасадних равни представља једну од ретких кућа у Књажевцу које имају пуне елементе сецесијске декорације.



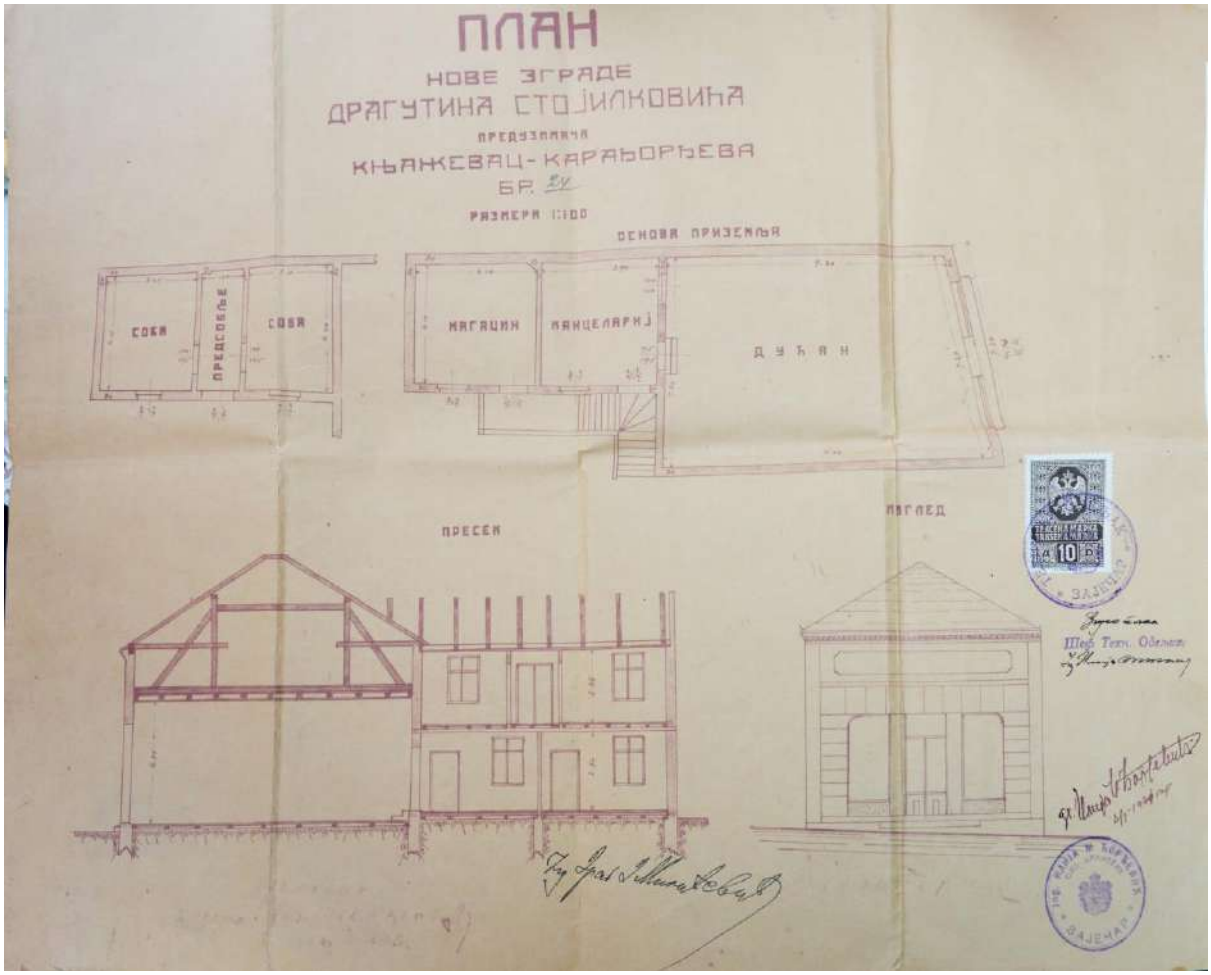
Улична фасада куће у Карађорђевој бр. 13 (ЗЗСК Ниш, 2019)



Дворишни изглед куће у Карађорђевој бр. 13 (ЗЗСК Ниш, документација из 1972. и 2019.)

Кућа је за време Другог светског рата од 1941. године коришћена као немачки штаб, а затим су је користили и Бугари. Након Другог светског рата кућа није била национализована, али дућан јесте. Реституцијом је враћен породици, 2018. године.

Дућан у Улици Карађорђева бр. 24 на к.п. бр. КО Књажевац, саграђена је 1932. године

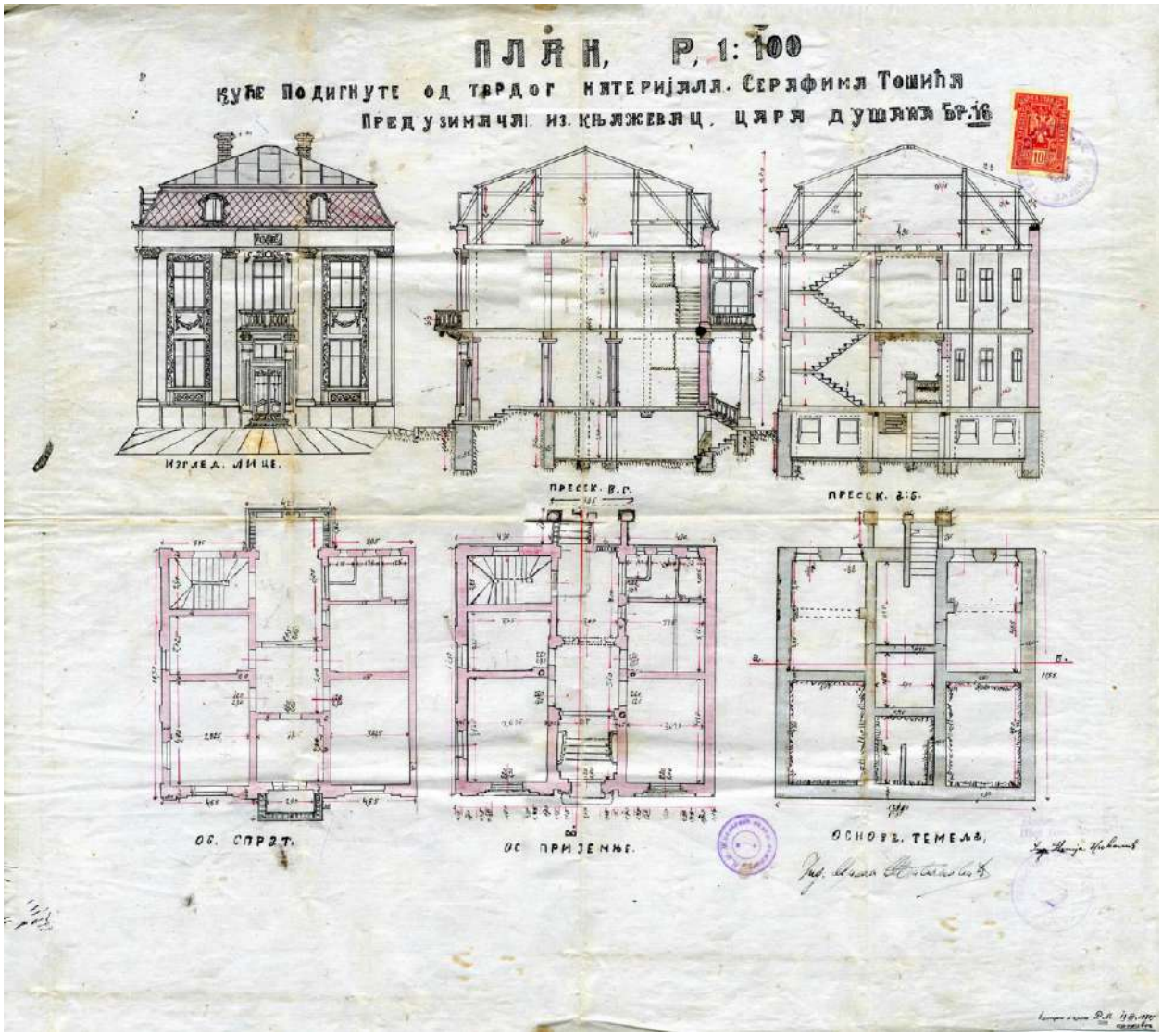


Локал породице Стоилковић у Карађорђевој бр. 24 (оригинална пројектна документација (основе, пресек и изглед), из породична архиве)

Зграда на броју 24. Карађорђеве улице састоји се од дућана, оријентисаног ка улици, са великим стакленим порталима, великом светлом висином и таванским простором изнад, док се према дворишту, у приземљу налазе још две просторије - канцеларија и магацин, као и степениште којим се приступало спрату. Спратним просторијама приступало се са југозападне стране, преко терасе у предсобље, које је централно постављено. Лево и десно налази се по једна просторија, које су служиле становању.

4. Кућа породице Томић у Улици цара Душана бр. 17, на к.п. бр. 624/2 КО Књажевац. Изграђена је после 1920. године, а састоји се од подрума, приземља, спрата и таванског простора испод мансардног крова.

Главни улаз у кућу налази се централно постављен на главној уличној фасадној равни и приступало му се директно из Улице цара Душана. Преко масивних двокрилних дрвених врата, уоквирених полу стубовима и додтно наглашеним балконом на спрату, приступа се ходнику који се протеже целом дужином куће, до дворишног простора на супротном крају куће. Други улаз у кућу обезбеђен је из дворишног простора, преко четири степеника надкривена пространом, застакљеном верандом на спрату.



Спратна зграда у Улици цара Душана на броју 17 (оригинална пројектна документација, из приватне архиве)

Из ходника се приступа по двема собама са леве и десне стране, степеништу које даље води на спрат и тоалету. Функционалана шема у основи приземља, скоро у потпуности је поновљена и на спрату, са изменом у делу веранде окренуте ка дворишту и терасе ка улици.

Завршна обрада фасадних равни је вештачки камен, са шембранама око прозора изузетних естетских карактеристика, са комбинацијом флоралних и геометријских мотива. Карактеристични елемент куће је масивни подкровни венац украшеног фриза са геометријским мотивима. Парапети су украшени флоралним представама и мотивима налик акантусовом лишћу у угловима.

Главна фасадна раван састоји се од три поља уоквирена пиластрима, од истог материјала, на чијим горњим деловима се налазе представе композитних капитела са волутама и флоралне декорације. У простору испод подкровног венца, у центру главне фасадне равни налазе се иницијали власника зграде - "СДТ", Серафим Д. Томић.

Поткровље са мансардним кровом има по две полукружне баџе са сваке стране.



Спратна зграда у Улици цара Душана бр. 17, главни изглед (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019)



Спратна зграда у Улици цара Душана бр. 17, дворишни изглед (ЗЗСК Ниш, И. Цветковић, 2019) акварел, 1989. године (породична документација, из приватне архиве)

5. Двоспратна кућа Владислава Живковића на Кеју Диимитрија Туцовића бр. 28, на к.п. бр.1049 КО Књажевац.

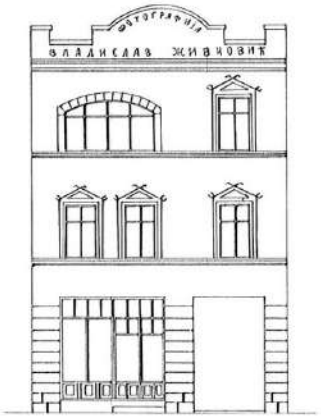
У доњем низу Старе чаршије издваја се двоспратна грађевина, кућа Владислава Живковића, пројектована вероватно у периоду између два светска рата, судећи по начину обраде.

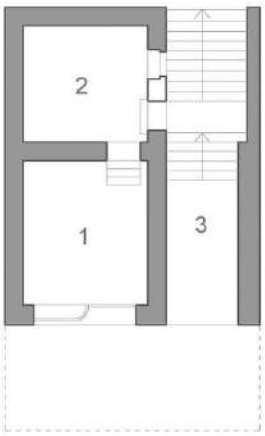
Састоји се од фотографске радње са помоћним просторијама смештеним у приземљу у директној комуникацији са улицом - кејом. На првом и другом спрату налазе се станови са три собе и улазним ходником, којима се приступало преко спољашњег пасажа са степеништем. Сам пасаж је монументалног изгледа и великих димензија, па се у једном делу протеже кроз два спрата. Јединственост комплекса огледа се у постојању фотографског атеља, који је предвиђен на нивоу другог спрата, у дубини парцеле. Пасажу се приступа преко металне капије са испуном у комбинацији декоративно обликованих елемената у виду флоралних мотива и иницијала имена власника, и испуне металном мрежом, карактеристичне за почетак XX века. На нивоу који је у равни са Улицом Јована Курсуле пројектована је кафана са кујном, са прилазом из те улице.



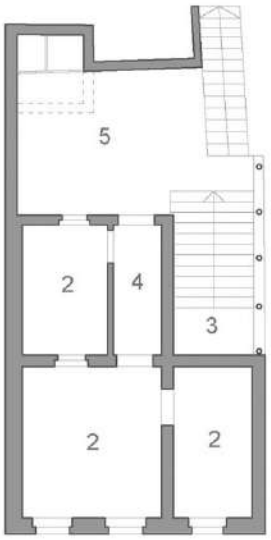
Зграда Владислава Живковића на кеју Димитрија Туцовића (фотографија ЗМК)

План имања Владислава Живковића
у Књажевцу.

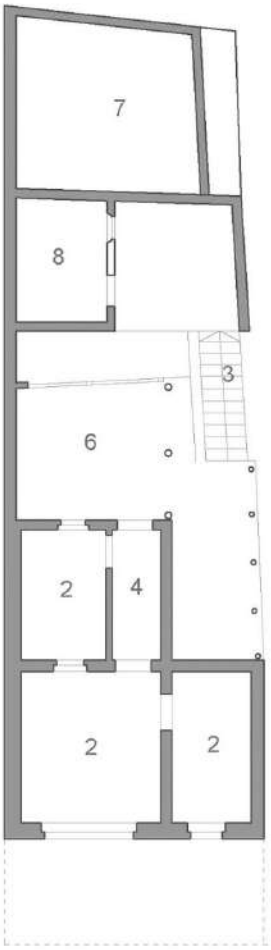




ПРИЗЕМЉЕ



ПРВИ СПРАТ



ДРУГИ СПРАТ

ЛЕГЕНДА:

1. ФОТОГРАФСКА РАДЊА
2. СОБА
3. ПАСАЖ СА СТЕПЕНИШТЕМ
4. ПРЕДСОБЉЕ
5. УНУТРАШЊЕ ДВОРИШТЕ
6. ФОТОГРАФСКИ АТЕЉЕ
7. КАФАНА
8. КУЈНА

Ђ. В. Јушићамбар
Окружни Грађ. инж.
у Зајечару.



Зграда Владислава Живковића, главна фасадна раван и прилазно степениште из Улице Јована Курсуле (фотографија ЗЗСК Ниш)



Зграда Владислава Живковића улазна капија са иницијалима првобитног власника (фотографија ЗЗСК Ниш)

Период након Другог светског рата

После Другог светског рата на подручју општине образован је Заглавски срез са седиштем у Књажевцу у чији је састав поред Књажевца ушло 85 насеља обједињених у 52 народних одбора. Године 1950. долази до нове територијалне промене, основан је Срез Тимочки са седиштем у Књажевцу са 85 насеља. Затим се 1955. године укида Срез Тимочки а образовано је седам општина: Књажевац, Кална Минићево, Валевац, Вина, Жуковац и Подвис. Нова подела спроведена је 1959. године и образоване су три општине: Књажевац са 58 насеља, минићево са 19 и Кална са 14 насеља. Последња територијална промена спроведена је 1965, када су укинуте општине Кална и Минићево. Књажевац је постао центар општине, Кална и Минићево су прикључени у састав општине.

Општина Књажевац налази се региону Зајечар, на граници према нишком региону. Обухвата површину од 1202 км2 на којој је, по попису из 1981. године, живело 48.789 становника распоређених у 86 насеља, а по попису из 2011 године 30.491 становника. Густина насељености је мала и износи 25 становник на км 2 што је ниже од просека региона. На 1 км2 је 1948. године живео 51 становник, док је 2002. године овај број 31 становник.

Број запослених радника у периоду од 1948 до 2012. године кретао се према следећим подацима:

1948. године: 2.500, 1961. године 5.423, 1971. године 8.097, 1985. године 14.156, 1991. године 15.349, 2002. године 9.844 и 2012. године 5.584.

Највећа запосленост остварена је у периоду интезивног развоја привреде Књажевца и околине од 1971. године до 1991. године, а крајем 70 тих година двадесетог века општина Књажевац је била међу најразвијенијим индустријско-аграрним подручијима у СР Србији.

У Књажевцу су оформљене **три привредно индустријске зоне**. **Прва** поред бивше "Брикетнице" где се налазе погони "Црвина" и "РГП"-а. **Друга** између железничке пруге и Каличинског пута, где се налазе погони "Бранке Динић", "Леде", "Црвина" и "Тигра" (у ликвидацији). **Трећа** између пута за Зајечар и десне обале Белог Тимока где се налазе погонони "ИМТ"-а, "Тине" и "РГП"-а, индустријска кланица и др.

Зона складишта формирана је између улице Спасоја Милкића и железничке пруге, а **зона сервиса** налази се узводно од града према путу за Ниш

*

Након ***првог регулационог плана из 1889. године***, који је израдио инћењер Моша Динић из Зајечара, први следећи ***генерални урбанистички план***, чији су аутори Саша Седлар и Нада Вуксан, урађен је ***1953. године***. Овај урбанистички план, иако не обухвата периферију града, већ је сконцентрисан на само градско језгро, дао је перспективу развоја за наредне три деценије. Наменски су одвојени простори за изградњу стамбених јединица и за формирање индустријских садржаја[129]. У овом периоду од **друштвених објеката** изграђени су зелена затворена пијаца, биоскоп Тимок, док су Дом синдиката, Дом за васпитање младежи, осмогодишња школа, винарски подрум, део Фабрике коже дограђени. Изграђено је и неколико стамбених зграда - код стадиона, у Његошевој и на Тргу ослобођења. Град је почео да се шири према железничкој станици и према Трговишком Тимоку[130].

Завод за урбанизам у Бору, на челу са архитектом Ненадом Спасићем, кориговао је претходни **план 1972**. **године** и дао перспективу развоја до 2000. године. Овим планом утврђене су зоне градње, гравитациона подручја, градска зона и грађевински рејони. У периоду од 1965-1990. године град је доживео велики обим изградње повезан са интензивним развојем индустрије, али и других привредних и непривредних активности у граду. Са уређењем саобраћајне мреже започело се 1969. године, док је водоводна и канализациона мрежа реализована 1976. године.

Највећи интезитет градње испољен је у централном градском језгру где су подигнути значајни објекти тадашњег друштвеног стандарда (**пошта, суд, Дом културе, хотел, робна кућа**, и др.), као и највећи део **колективних стамбених објеката**[131].

Реконструкција градског центра Књажевца започета је релативно касно, у периоду **крајем седамдесетих и почетком осамдесетих,** када је већ спроведена валоризација градитељског наслеђа. Ипак, због изградње поменутих објеката, срушене су одређене амбијенталне целине и појединачни објекти.

[129] Б. Стојадиновић, *Књажевац у хиљаду појмова - завичајни лексикон*, Књажевац, 1999
[130] Исто
[131] ГУП - Генерални урбанистички план Књажевца, Београд-Књажевац, 1989.

Већину амбициозних архитектонских пројеката у последњој четвртини XX века у Књажевцу израдио је архитекта Иван Голубовић (1935-2014). Према његовим пројектима изграђени су Хотел „Тимок“, Пошта, Суд, Југобанка, Дом културе, ИМТ, „Церси“, неке од хала фабрика „Цервин“ и „Леда“ и Цервиново насеље.

За потребе изградње зграде Поште и Банке Бор, 1977. године, према пројекту архитекте Ивана Голубовића, у потпуности је уклоњен десна страна или ***западни део старе градске чаршије,*** од железног моста ка Његошевој улици.



Западна страна старе чаршије пре рушења и зграда поште на њеном месту (фотографије ЗМК)



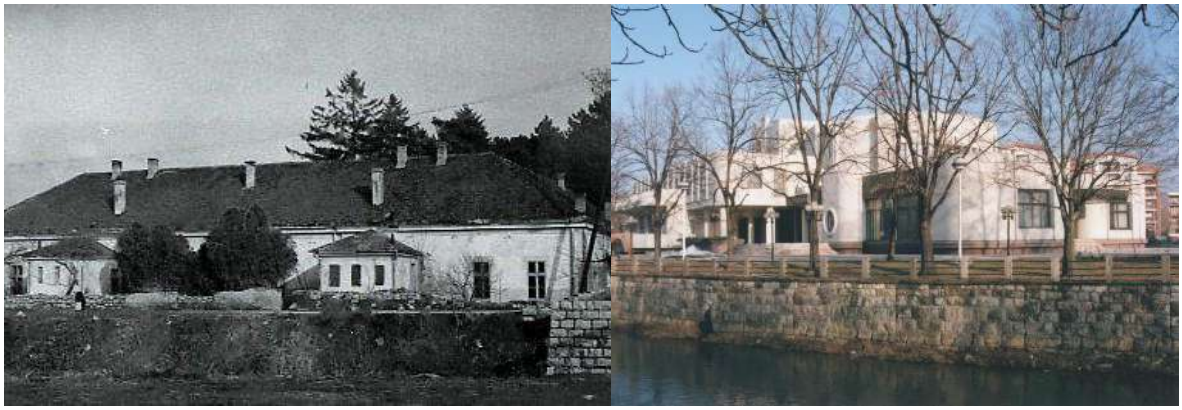
Зграде поште и банке Бор, архитекте Ивана Голубовића (из колекције Фото “Звезда”)

Исте године уклоњен је и чувени ***хотел Париз,*** симбол Књажевца, како би се изградила Робна кућа Београд.



Хотел “Париз” пре рушења и Робна кућа Београд на његовом месту (ЗЗСК Ниш, фотографија 1972. и преузето са: https://mapio.net/pic/p-121783174/)

Јавно градско купатило направљено је и отворено после 1946. године, а порушено је 1977. године, ради изградње Дома културе, пројектованог у стилу брутализма, архитекте Ивана Голубовића. Јавно купатило је отворено убрзо по завршетку Другог светског рата, док је опрема за ентеријер добијена као ратна одштета.



Јавно градско купатило, пре рушења и зграда Дома културе на његовом месту (ЗМК и фото “Звезда”)

Изградња зграде Дома културе почела је у јесен 1977. године, а свечано је отворена 3. септембра 1981. године. Располаже са преко четири хиљаде квадратних метара употребног простора, са великом салом и сценом са ротационом бином, малом салом, галеријама и бројним другим просторијама, а у њој је смештена и градска библиотека.



Дом културе, архитекте Ивана Голубовића (из колекције Фото "Звезда")

Срушена је и ***зграда старе поште***, 1978. године, иако на њеном месту није изграђен други објекат, већ је простор "пренамењен" у отворени неартикулисани паркинг простор.



Зграда старе поште, пре рушења (ЗМК)

Развој грађевинске индустрије интензивиран је формирањем Рударско грађевинског предузећа (РГП), 1967. године, ради развоја грађевинарства и рударства у општини. РГП је

направио зграду у Ул. кнеза Милоша бр. 70, у којој су биле смештене пословне просторије овог предузећа.



Зграда РГП Бор, у Ул. кнеза Милоша бр. 70 (ЗМК, http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/rgp/)

Седамдесетих и осамдесетих РГП је имао око 3000 запослених. У његовом саставу било је више предузећа – „Инпос“ (рударски радови у земљи и иностранству, највише у Немачкој), „Пројектбиро“ (просторно и урбанистичко планирање), „Миле Јулин“ (нискоградња, високоградња, производња грађевинског материјала), „Габрогран“ (производња и прерада украсног камена из рудника у Алдинцу и Равном Бучју), „Металоградња“ (производња и монтажа металних конструкција), ДИБ (дубинска бушења и производња бушаћег прибора, алата и машина). Од 1990. предузећа РГП-а се осамостаљују, а после 2000, након неуспеле приватизације, се гаси.

Пројектантски биро „Миле Јулин“ изградио је фабричке објекте ИМТ-а, „Леде“, „Бранке Динић“, „Црвена“, затим Дом културе, Робну кућу „Београд“, Хотел „Тимок“, Пошту, Општински суд, базен, и бројне стамбене зграде.

Изводио је радове на доградњи и реконструкцији општинског здања, Планинарског дома на Бабином зубу, бетонског моста у центру Књажевца.

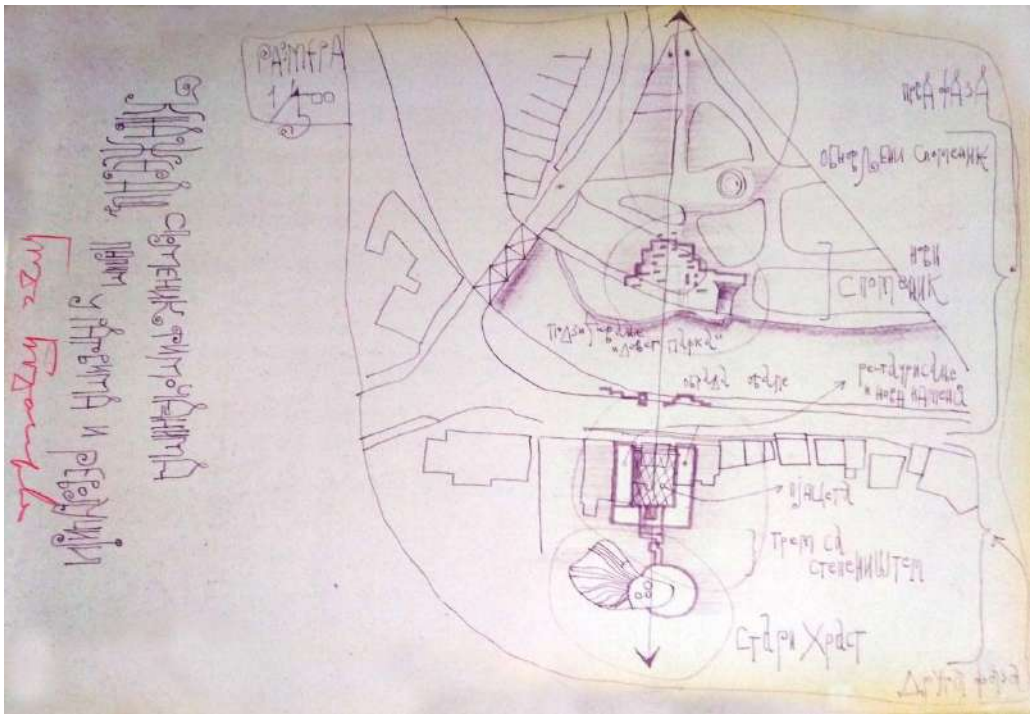


Зграда хотела “Тимок” (фотографије - фото “Звезда”)

Закаснеле активности на изградњи нових, мегаломанских објеката у самом центру града, остаће забележене као период велике деградације у градској структури и брисања већ потврђених и валоризованих наслеђених вредности, без довољно аргументованог оправдања за овакве поступке.

Један од значајних градитељских подухвата почетком седамдесетих, је изградња "**Спомен парка", тј. меморијалног комплекса посвећеног свим жртвама ратова од 1804. до 1944. године, архитекте Богдана Богдановића**, који је свечано откривен 27. новембра 1971. године. Богдановић је приредио текст о процесу настајању споменика и историјским чињеницама које су утицале на њега приликом настајања ауторског дела: *Иако сасвим мали град, Књажевац је током своје модерне историје, почевши од првих година XIX века био излаган тешким искушењима. Имао је веома бурну историју: више пута је ослобађан да би поново падао у ропство, трпео је страшне одмазде, у неколико махова је горео у ратним страхотама, да би најзад постао градић*[132]. Тако је почела да се рађа идеја града-споменика, односно групне форме, без издвојеног и наглашеног елемента, како је то уобичајено у меморијалној архитектури. Познавање наведених историјских чињеница утицало је на аутора да дизајн Спомен парка подреди наративу који треба да се пренесе на посетиоце и оствари и колективни доживљај.

Богдан Богдановић је предвидео две фазе изградње комплекса.



Концепт изградње Спомен парка у Књажевцу, копије оригиналних скица архитекте Богдана Богдановића

Прва фаза подразумевала је изградњу и парковско уређење на левој обали Сврљишког Тимока, на простору некадашње пијаце и централног градског трга. Ту се раније налазио

[132] Н. Мицић, *Споменик у Књажевцу, палим борцима од 1084. до 1945. године*, Књажевац, 1974.

Споменик аутора Јована Пешића посвећен палим борцима у српско-турским ратовима 1876-1878. године, кога су 1915. године однели бугарски окупатори. Спомен парк на левој страни реке састоји се од доминантне улазне капије, епиграфских и рељефних споменика у камену у облику кућа и злогласне гургусовачке куле, који заједно као целина симболишу историју књажевачког краја.



Доминантна улазна капија и споменика у облику кућа (ЗЗСК Ниш, 1972. и 2019. године)

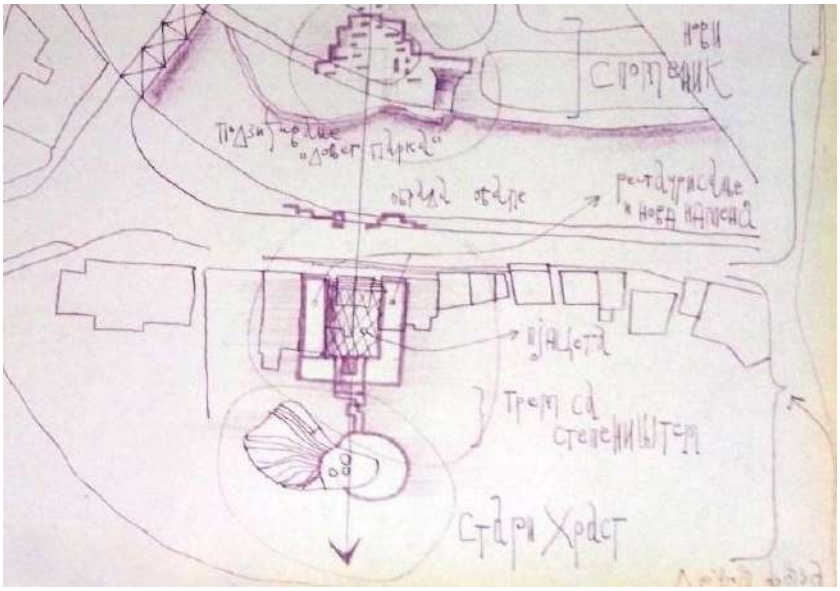


Спомен парк, поглед са друге стране Тимока (фотографија, фото "Звезда")



Спомен парк посвећен палим борцима од 1804. до 1945. године, дело архитекте Богдана Богдановића (фотографија, Саша Милутиновић, 2019)

Друга фаза изградње споменика није изведена, а подразумевала је радове на десној обали Сврљишког Тимока, изградњу трема са степеништем и пјацетом, који би били у директној визуелној комуникацији са улазном капијом у спомен парк, на супротној обали реке. Ова фаза је подразумевала је и делимично рушење значајног градитељског наслеђа у оквиру амбијенталне целине Старе чаршије.



Концепт изградње Спомен парка у Књажевцу (копије оригиналних скица архитекте Богдана Богдановића, ЗМК)

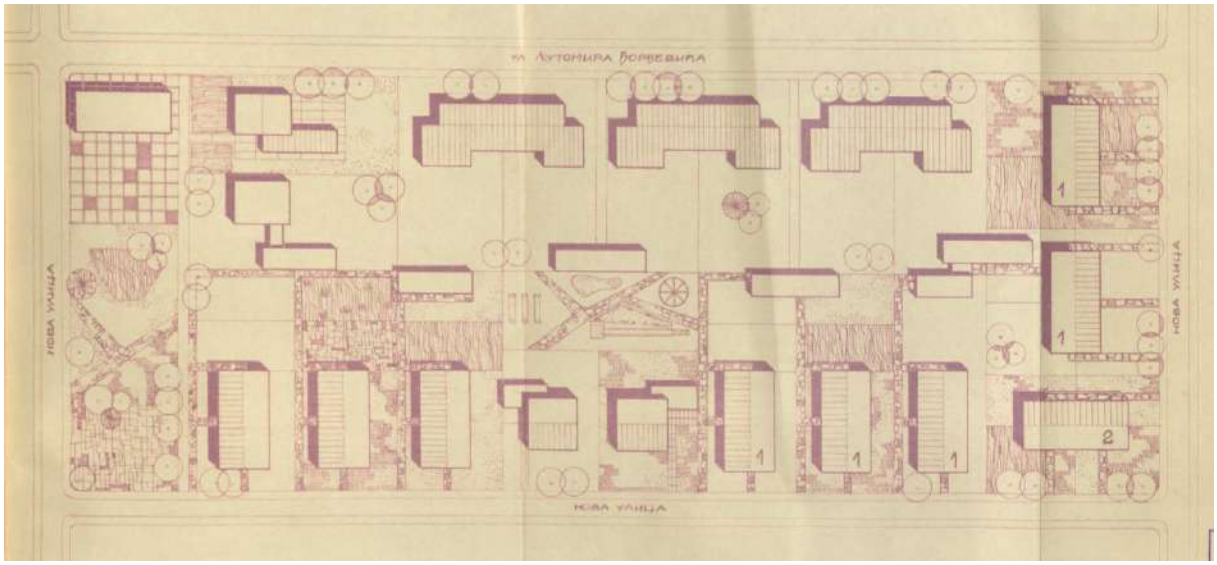
Пољопривреда, трговина и занатска производња биле су водеће привредне делатности књажевачког краја све до завршетка Другог светског рата. У периоду после Другог светског рата настао је Пољопривредни комбинат "Црвин" у Књажевцу, што је значајно утицало на развој земљорадње и који временом постаје покретач развоја књажевачке привреде.

Кроз периоде настајања градског језгра Књажевца била је заступљена индивидуална изградња градског типа. Типове градње је тешко класификовати, пошто се међусобно преплићу и мешају, али карактеристично је да се ова врста градње - индивидуалних стамбених објеката одликује применом савременог начина грађења које је карактеристично за целу земљу у тренутку изградње, за сваки од појединачних периода.

Сачувано градитељско наслеђе у највећој мери одликује приватне, индивидуалне стамбене објекате из друге половине XIX или с почетка XX века. Разноврсност архитектонских предлога и индивидуалне импровизације приликом грађења стамбених кућа градске архитектуре значајан је за анализу и аналитичко изучавање.

Колективна изградња стамбених објеката је заступљена у мањој мери и чини око 10% стамбених објеката у општини. До 1945. године она је била незнатна док се после 1945. године креће скоковито по периодима. послератна градња је карактеристична по изградњи радничких стнова у Подвису, Кални и Вини. Ови станови су скромни, претежно једнособни и двособни у приземним зградама до зградама спратности П+2.

Следећи период од 60 тих до 70 тих година карактеришу модерни станови у Књажевцу и Миниђеву. Ови станови су функционалнији и већи, прилагођени су градском начину живота, одвојен је дневни боравак, „шведска кухиња" и рационализација квадратуре стана у корист броја просторија.



Комплекс стамбених зграда у Улици Љутомира Ђорђевића (пројектна документација Архив Зајечар)

Од 60-тих година, а нарочито од 70-тих у Књажевцу, али и у селима, почињу да се граде индивидуалне куће које немају одређено стилско обележје, већ им је карактеристична хетерогеност. Они који си их градили, већином су се угледали на савремено грађење у градовима или на основу присутних узорака викенд кућа. Овакве куће нису прилагођене одређеној врсти живота и рада већ према материјалним могућностима градитеља и тренутним трендовима. Такође, честа појава је да се и даље живи у старим кућама, а нове се чувају за госте или се због нефукционалности нове куће и даље користи стара кућа, или гради летња кухиња. Честа је појава да се живи у приземљу куће, а спрат се користи само у свечаним приликама.

Обзиром на економску погодност становања у близини саобраћајница, дошло је до наглог нагомилавања стамбене изградње дуж путева који повезују насеље са центром општине. Међутим овакав развој становања као и напуштање интезивне пољопривредне производње довело је до велике изграђености стамбене окућнице пољопривредним објектима. Овакав тренд угрозио је квалитет становања, нарочито у приградским насељима Књажевца и у насељима која су у саобраћајној вези са приградским насељима.

Највећи обим изградње град је доживео у периоду 1970-1989. године, у време интензивног развоја индустрије, али и других привредних и непривредних активности у граду. Највећи интезитет градње испољен је у централном градском језгру где су подигнути значајни објекти

тадашњег друштвеног стандарда (пошта, суд, Дом културе, хотел, робне куће, и др.), као и највећи део колективних стамбених објеката. Индивидуална стамбена изградња је усмеравана на периферна градска подручја, мада породичних кућа има и у ужем градском центру. Почетком 80-тих почела је изградња колективних стамбених зграда и ван централног градског подручја ("Војне баште") што је последица високих трошкова и потребног времена за припрему локација за изградњу у зонама са наслеђеним стамбеним и другим грађевинским фондовима. Период 70-тих и 80-тих карактеристичан је по томе што се претежно граде станови у Књажевцу. Ови станови су модерни, грађени по савременим функционалним шемама рационалног стана према пројектима из Београда и Ниша. Одлика овог периода је и изградња малих станова који не задовољавају потребе вишечлане породице. Архитектура ових објеката се не одликује специфичним решењима, већ је препознатљива у свим градовима Србије. На развој стамбене архитектуре и грађења у много чему је утицало просторно урбанистичко планирање и пројектовање. Мали део општине имао је урбанистичке планове, а они који су постојали времененом су превазиђени.

Интезиван развој секундарног сектора имао је за последицу ангажовање великих површина за изградњу индустријских и пратећих објеката, складишта, магацина и сервиса. Оформљене су три индустријске зоне у граду, две низводно и једна узводно од града, као и једам мањи комплекс техничких сервиса. Индустрија је углавном била орјентисана на равне терене, где се налази земљиште високе бонитетне класе.

Терцијални сектор смештен је највећим делом у централном градском подручју, пре свега у Улици Књаза Милоша и Карађорђевој улици, за разлику од друштвених делатности (објеката друштвеног стандарда) који су размештени дисперзовано по целој градској територији уз известан степен концентрације, објеката ДПЗ, ДПО, и СИЗ у централном градском подручју.

У протеклом периоду углавном је избегнут изазов подизања објеката високе спратности, са мањим изузетцима. Избегнута је, такође и висока концентрација објеката и висок степен изграђености земљишта, опет са малим изузетцима (блок Татарац"). Може се, гледано у целини, закључити да је град у досадашњем периоду имао претежним делом плански (просторни) развој и просторну изградњу.

Постоји неколико примера непланске изградње:

- проширење индустријске зоне код „Брикетнице“,
- формирање насеља „Ластавичко поље“,
- изградња „Касарне“
- изградња хотела “Тимок” у Градском парку, и др.

Озбиљан проблем у даљој изградњи, а пре свега у комуналном опремању и уређивању града представља доста велика територија која је обухваћена изградњом, као последица претежно породичне стамбене изградње, и некритичког ширења града на нове терене, а делом и непланском изградњом.

Институт за архитектуру и урбанизам, поново је под вођством Ненада Спасића, ***1989. године израдио нови генерални урбанистички план***, са перспективом развоја до 2010. године. Његова главна карактеристика је реално сагледавање слабости и снага које је град у том тренутку имао. Такође, планом се ближе одређују грађевинске зоне - стамбене и других видова изградње, модификују се саобраћајнице и утврђује грађевинско земљиште. Реконструкција ужег градског подручја са наслеђеним урбаним структурама, препозната је као значајна за очување идентитета града, и дата је препорука да се приликом њеног спровођења поштују вредне архитектонске и амбијенталне целине, а да је нове објекте потребно прилагодити архитектури старих објеката[133]. Ово представља помак у сагледавању наслеђа у односу на претходни период, када је велики број наслеђених грађевина срушен, како би се изградили савремени објекти, репрезенти “друштвеног развоја”. Иако је кроз планску документацију наслеђе декларативно адекватно сагледано, у периоду који је уследио показало се да плански документ није у довољној мери заштитио препознате амбијенталне целине. И док је на почетку 1990-тих Доња чаршија још увек представљала значајну наслеђену трговачко-занатску амбијенталну целину, са великим бројем дућана, хотела и трговина и сачуваним репрезентативним објектима грађанске архитектуре, као пример континуитета урбаног развоја Књажевца, данас је њено стање деградирано накнадним интервенцијама, савременим

[133] ГУП - Генерални урбанистички план Књажевца, Београд-Књажевац, 1989

преправкама, неадекватним грађевинским елементима, новим накарадним изградњама и интерполацијама. Овакво стање ствари делом је настало услед маргинализације питања заштите и очувања градитељског наслеђа, али и услед периода пропадања државе, што је у утицало на све сегменте живота, па и на урбанистичко уређење градова.

Следећи ***План генералне регулације Књажевца*** израђен је 2011. године, а 2016. године извршено је усвајање Првих измена и допуна овог плана. План генералне регулације из 2011. године, не разликује се у многоме од претходног, по питању заштите непокретних културних добара и њиховог укључивања у савремене развојне токове. Декларативно културна добра и остало градитељско наслеђе су обухваћени планском документацијом, у истом обиму као и у претходном планском документу, а велики део смерница преузет је из претходног. Плански документ би требало да омогући да се поред примене закона о заштити споменика културе ускладе услови изградње и уређења простора са постојећим категорисаним објектима, споменичким целинама или зонама како се не би нарушио њихов аутентични изглед. Главна разлика огледа се у катастрофалном стању непокретних културних добара, нарочито Виле Ђорђа Цветковића - Виле Цервин, и куће породице Крстић на Тргу ослобођења бр. 41, као и наслеђеног градитељског наслеђа на територији целог града, на првом месту девастиране амбијенталне целине Доње чаршије. На основу извршених анализа на територији Књажевца, урбаног истраживања, анализа историјских података и литературе, и сачуваних материјалних остатака у самом градском језгру јасно је да је процес постепене деградације градитељског наслеђа узео маха.

Овакво стање ствари је било главни окидач да се приликом реализације пројекта израде Студије заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца, холистички приступи сагледавању могућности за унапређење стања наслеђа. Као први корак у његовом очувању извршено је прикупљање документације постојећег стања више амбијенталних целина и неколико десетина појединачних објеката, у циљу обезбеђивања основна заштита наслеђа, заштита кроз документацију. Извршена је валоризација градитељског наслеђа на подручју града, препознате су карактеристичне амбијенталне целине и израђена је база података за наставак процедуре заштите, која у претходном периоду није спроведена до краја.

В - ЛИТЕРАТУРА:

- П. Влаховић, Група аутора (1999): *Књажевац и околина*, Етнографски музеј, Београд
- Петровић, В. (2007): *Дарданија у римским итенерарима, градови и насеља*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Београд
- М.Стојић, Б. Илијић (2011): *Књажевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*, Археолошки институт Београд
- Каниц Ф. (1985): *Србија, земља и становништво од римског до краја XIX века*, књига 2, Српска књижевна задруга, Београд.
- Острогорски, Г. (1959): *Историја Византије,* Београд
- Мишковић, Ј. (1881): *Књажевачки округ*, Гласник српског ученог друштва, књига XLIX, Државна штампарија, Београд
- В. Стојадиновић, М. Милошевић Мицић, Б. Илијић, *Књажевац - о завичају од а до ш*, Књажевац, 2013.
- Д. Бојанић Лукач (1975): *Видин и видински санџак у XV и XVI веку, Софија*
- Милосављевић, М. (1988): *Организација власти и друштвено-политички односи 1833-1878. године, Тимочка крајина у XIX веку*, Књажевац.
- Мицић-Милошевић, М. (2013-2014): *Сима Жикић - хроничар свога времена*, каталог изложбе, Завичајни музеј Књажевац
- Стево М. Лапчевић (2014): *Национално питање у делу Живојина Жујовића*, Нови српски социјалисти, 11. 6. 2014.
- Le Korbizje 2008. (1966), *Putovanje na Istok,* prevod S. Samurović, Loznica: Karpos
- М. Костић (1933): *Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости*, Београд.
- Светислав Првановић: *Гургусовачки капетан* - књига L
- Несторовић, Б. (2006): *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд
- Марић, И. уредник (2018): *Јубилеј 150 година*, Савез иннжењера и техничара Србије, Београд
- М. Милићевић (1876): *Кнежевина Србија,* Београд
- *Србске новине*, бр. 8 од 20. јануара 1859. године
- Б. Несторовић, “Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века”, *Саопштења X,* (Београд, 1974.)

- М. Коларић, Георгије Бакаловић, *Зборник радова Народног музеја* I, (Београд 1956/57)
- У. Рајчевић (1987): *Сликарска породица Марковић из Књажевца*, Зброник радова Народног музеја у Београду XXXIII-2
- В. Стојадиновић, С. Јеремић, *Вековима таложено знање - 150 година од оснивања читалишта у Књажевцу,* Књажевац, 2010.
- А. Шеговић, Г*рађа за историју школства у Заглавку*, Зајечар, 1958.
- Ротер Благојевић, М. (2013): Јан Неволе - Први модерни архитекта у Београду; Limes plus, Геополитички часопис, број 2, Београд 2013
- Б. Стојадиновић (1999): *Књажевац у хиљаду појмова - завичајни лексикон*, Књажевац
- Ђукановић, Љ (): *Развој техника грађења у стамбеној архитектури Београда током XIX и почетком XX века*, Наслеђе, Београд
- Живковић, *Под сенком Мицора*, каталог изложбе, Књажевац, 1997.
- Рајчевић У. (1987): "*Сликарска породица Марковић из Књажевца*", Зброник радова Народног музеја у Београду XXXIII-2 (1987): 151-180.
- Стојадиновић, Б (1990): *130 година Књажевачког читалишта*, Књажевац
- Стојадиновић, В. и Јеремић. С. (2010): *Вековима таложено знање - 150 година од оснивања читалишта у Књажевцу,* Књажевац
- Стојадиновић, Б. (2012): *Књажевачки кафански живот између два светска рата*, Књажевац
- Мицић, Н. (1974): *Споменик у Књажевцу, палим борцима од 1084. до 1945. године, Књажевац*
- М.Стојић, Б. Илијић (2011): *Књажевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*, Археолошки институт Београд
- М. Мирковић (1969): *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд
- Илијић, Б. 2009. *Римско утврђење Timacum Minus*, Књажевац: Завичајни музеј Књажевац
- Петровић, П. И Јовановић, С. 1997. *Културно благо Књажевачког краја – археологија*. Посебна издања, Београд: Археолошки институт у Београду, Завичајни музеј у Књажевцу
- Петковић, С. и Јовановић С, *Археолошка ископавања римског утврђења Timacum Minus код села Равна, општина Књажевац током 1997-1998. године, – сектор јужне капије*, Старинар L/2000, Београд, 2001

- Петковић С. и Илијић Б, 2012, *Прилог проучавању римском насељу на локалитету Timacum Minus код Књажевца, источна Србија*, Гласник српског археолошког друштва 28, Београд
- Група аутора, 1987, Археолошко-етнолошки парк – Водич кроз Равну, Књажевац
- Илијић Б, 2009/10, *Историјат археолошких истраживања утврђења Timacum Minus код Књажевца*, Развитак 235-236, Зајечар
- Илијић Б, 2011, *Примена геофизичких метода на археолошком налазишту Timacum Minus*, Развитак 239-240, година L, Зајечар
- Миладиновић-Радмиловић Н. и Илијић Б, 2009, *Резултати заштитних археолошких ископавања на локалитету Timacum Minus – Подина код Књажевца*, Гласник српског археолошког друштва 25, Београд, 323-347.
- Петровић П, 1975, Станице Timacum на путу Naissus-Rataria и античко насеље код села Равна, Старинар XXVI, Beograd
- Петовић П. И Лаловић А, 1976, Антички град *Timacum Minus* код села Равне, Развитак 2, Зајечар.

ИЗВОРИ:

Гушић С. *(1979): Предлог за проглашење за културно добро, бр. 265/1 од 12.03.1979.,* Завод за заштиту споменика културе Ниш

Н. Станковић, „Сликарство Милије и Николе Марковића у Тимочкој крајини", дипл. рад у рукопису одбрањен на Одељењу за историју уметности. Филозофског факултета у Београду, 1999. године

Завод за заштиту споменика културе Ниш, документација настала током теренских истраживања Књажевца, 1972. године. руководилац истраживања - Милорад Војиновић, архитекта

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш; Регистратор: СК 64 - Црква Св. Ђорђа у Књажевцу

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш, регистратор СК 331 - Кућа породице Крстић на Тгру ослобођења бр. 41

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш; техничка документација -копија оригиналне пројектне документације из 1910. године, инжењера Ивана Вељковића

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш, Регистратор Књажевац

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш; Регистратор: СК 203 - Кућа радикалског првака Аце Станојевића у Књажевцу

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш; Регистратор: СК 233 - Две зграде у лици Карађорђевој бр. 15 у Књажевцу, куће породице Сибиновић, данас Зграде Завичајног музеја Књажевац.

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш; Регистратор: СК 230 - Вила пољопривредно-прехрамбеног газдинства Црвин, вила Ђорђа Цветковића, на брду Црвин

Из документације Завода за заштиту споменика културе Ниш, Валоризација градитељског наслеђа старе чаршије у Књажевцу, архитекта Александар Радовић

ГУП - Генерални урбанистички план Књажевца, Београд-Књажевац, 1989. године

Фотодокументација Завичајног музеја у Књажевцу

Историјски архив Тимочке крајине, Зајечар

Приватна колекција фотографија Фоторадње “Звезда”

Службена документација Завода за заштиту споменика културе Ниш

Документација Завичајног музеја у Књажевцу

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/eden_en
http://radiomagnum.rs/pre-115-godina-pocela-sa-radom-prva-posta-u-timockoj-krajini/
http://www.oocities.org/grad_knjazevac/znameniti_ljudi.htm
http://www.muzejknjazevac.org.rs/
http://www.biblio-knjazevac.org/
https://www.arhivzajecar.org.rs/

СКРАЋЕНИЦЕ:

ЗЗСК Ниш - Завод за заштиту споменика културе Ниш

ЗМК – Завичајни музеј Књажевац

Г - ГРАФИЧКИ ПРИЛОЗИ

ЛЕГЕНДА:

- НЕПОКРЕТНА КУЛТУРНА ДОБРА
- ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ, грађевине А категорије
- ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ, грађевине Б категорије
- ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ, грађевине В категорије
- ОБЈЕКТИ без вредности, које је потребно прилагодити амбијенту
- ЗОНЕ ПАРКОВСКОГ ЗЕЛЕНИЛА И СПОРТА
- ОБЈЕКТИ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ
- ОБЈЕКТИ ШКОЛСКОГ И ПРЕДШКОЛСЛОГ ОБРАЗОВАЊА
- ИНДРУСТРИЈСКИ КОМПЛЕКСИ
- ЖЕЛЕЗНИЧКА СТАНИЦА И ПРАТЕЋИ ОБЈЕКТИ
- ГРАДСКО ГРОБЉЕ

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 1: Градитељско наслеђе у Књажевцу и намене површина - шири ситуациони план

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	1	1:10000	Ивана Цветковић, д.и.а.	Борђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мишић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.

ЛЕГЕНДА:

- НЕПОКРЕТНА КУЛТУРНА ДОБРА
- ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ, грађевине А категорије
- ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ, грађевине Б категорије
- ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ, грађевине В категорије
- ОБЈЕКТИ без вредности, које је потребно прилагодити амбијенту
- ЗОНЕ ПАРКОВСКОГ ЗЕЛЕНИЛА И СПОРТА
- ОБЈЕКТИ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ
- ОБЈЕКТИ ШКОЛСКОГ И ПРЕДШКОЛСЛОГ ОБРАЗОВАЊА
- ИНДРУСТРИЈСКИ КОМПЛЕКСИ
- ЖЕЛЕЗНИЧКА СТАНИЦА И ПРАТЕЋИ ОБЈЕКТИ
- АМБИЈЕНТАЛНА ЦЕЛИНА

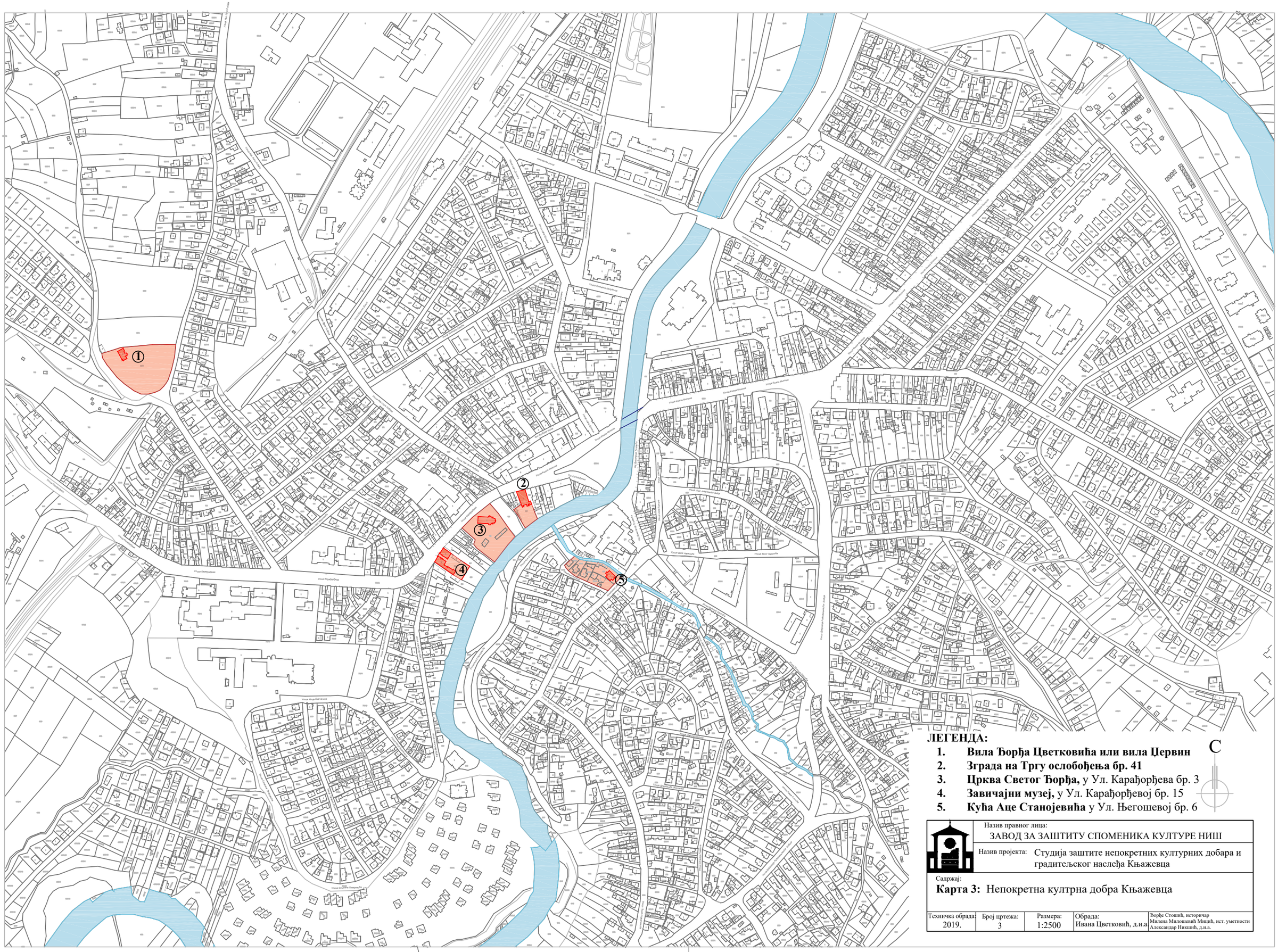
C

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 2: Преглед градитељског наслеђа Књажевца и намене површина

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	2	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а	Ђорђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мићић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.



ЛЕГЕНДА:

1. **Вила Ђорђа Цветковића или вила Цервин**
2. **Зграда на Тргу ослобођења бр. 41**
3. **Црква Светог Ђорђа,** у Ул. Карађорђева бр. 3
4. **Завичајни музеј,** у Ул. Карађорђевој бр. 15
5. **Кућа Аце Станојевића** у Ул. Његошевој бр. 6

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 3: Непокретна култрна добра Књажевца

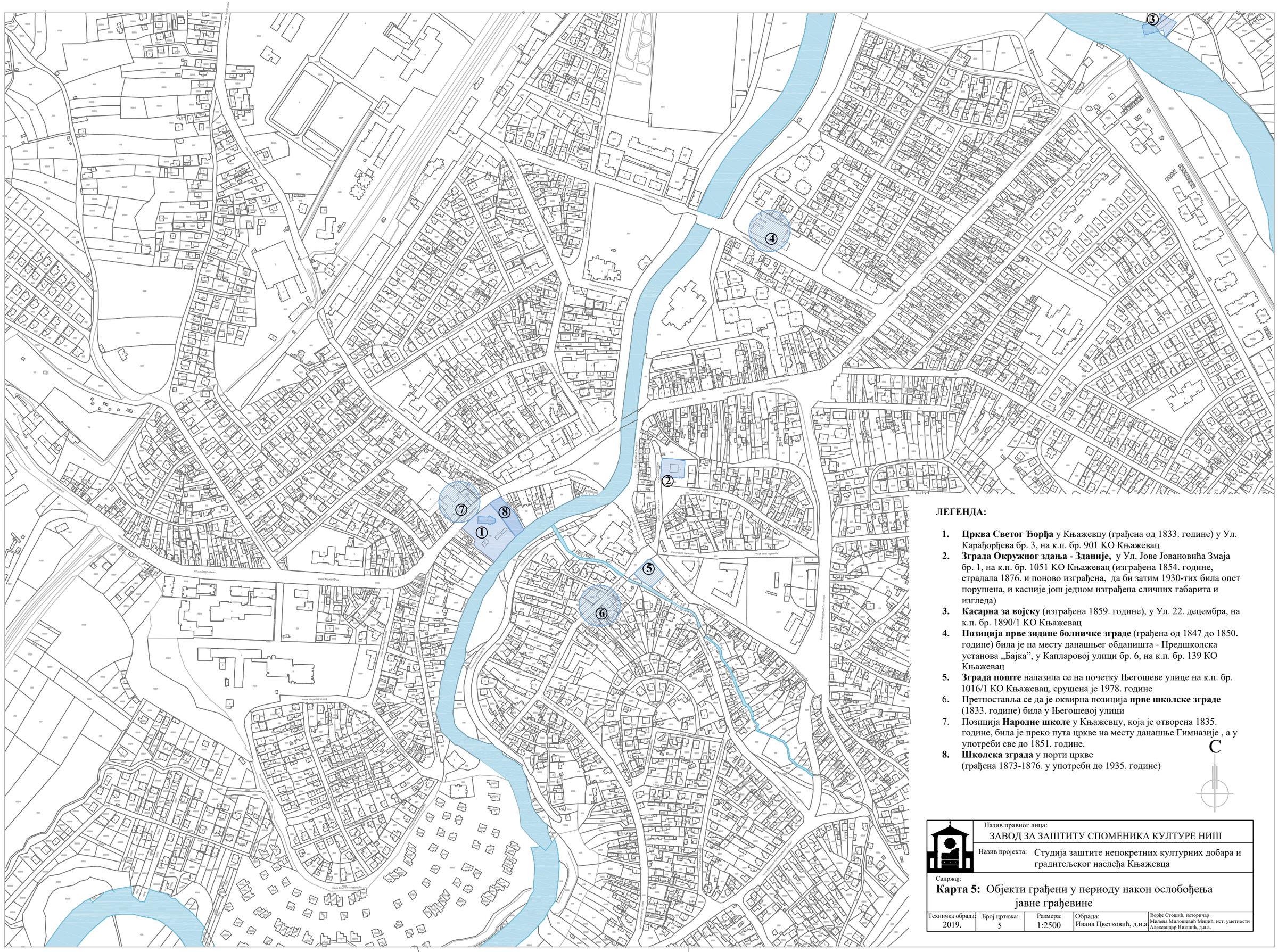
Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	3	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а	Ђорђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мишић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.

ЛЕГЕНДА:

1. **Стара барутана**
2. **Лагуми**
3. **Гургусовачка кула**
4. **Ибиш-агина кућа**
5. **Турска махала**
6. **Хришћански део насеља**

С

Назив правног лица: ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ				
Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца				
Садржај: **Карта 4:** Објекти грађени у периоду турске превласти				
Техничка обрада: 2019.	Број цртежа: 4	Размера: 1:2500	Обрада: Ивана Цветковић, д.и.а.	Ђорђе Стошић, историчар Александар Никшић, д.и.а.



ЛЕГЕНДА:

1. **Црква Светог Ђорђа** у Књажевцу (грађена од 1833. године) у Ул. Карађорђева бр. 3, на к.п. бр. 901 КО Књажевац
2. **Зграда Окружног здања - Зданије,** у Ул. Јове Јовановића Змаја бр. 1, на к.п. бр. 1051 КО Књажевац (изграђена 1854. године, страдала 1876. и поново изграђена, да би затим 1930-тих била опет порушена, и касније још једном изграђена сличних габарита и изгледа)
3. **Касарна за војску** (изграђена 1859. године), у Ул. 22. децембра, на к.п. бр. 1890/1 КО Књажевац
4. **Позиција прве зидане болничке зграде** (грађена од 1847 до 1850. године) била је на месту данашњег обданишта - Предшколска установа „Бајка”, у Капларовој улици бр. 6, на к.п. бр. 139 КО Књажевац
5. **Зграда поште** налазила се на почетку Његошеве улице на к.п. бр. 1016/1 КО Књажевац, срушена је 1978. године
6. Претпоставља се да је оквирна позиција **прве школске зграде** (1833. године) била у Његошевој улици
7. Позиција **Народне школе** у Књажевцу, која је отворена 1835. године, била је преко пута цркве на месту данашње Гимназије , а у употреби све до 1851. године.
8. **Школска зграда** у порти цркве (грађена 1873-1876. у употреби до 1935. године)

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 5: Објекти грађени у периоду након ослобођења јавне грађевине

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	5	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а	Ђорђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мишић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.

ЛЕГЕНДА:

Прва групација кућа (прелазни период)

1. Кућа породице Крстић (“Звезда”) на Тргу ослобођења бр. 41;
2. некадашња кафанска зграда Централ, у Улици кнеза Милоша бр. 2;
3. приземна кућа у Његошевој улици бр. 4;
4. приземна кућа на адреси Немањина бр. 1;
5. кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20;
6. приземна кућа у Његошевој улици на бр. 45 - 47;

7 и 8. куће у Улици Карађорђева бр. 17 и 34;

9-16. куће у Улици Светозара Марковића бр. 3; 14, 16, 21, 29, 31 и 33-35;

17-19. кућа породице Стојадиновић у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6 и грађанске куће у Улици Лоле Рибара бр. 9 и 13

20 и 21. кућа у Улици Али Агићева бр. 2а и 16;

22-25. у Улици Јована Јовановића Змаја на бр. 6, 8 и 10 налазе се куће са очуваним елементима, а на броју 16 кућа је, иако измењеног изгледа, оригиналне конструкције;

26. кућа у Улици кнеза Милоша бр. 78 (из 1875. године)

Друга групација кућа

27. Његошева бр. 17-19
28 и 29. Његошева 21 и 23
30. Његошева 27-29;
31. Његошева 22;
32. Његошева 24;
33. Његошева 28;
34. Његошева 43;

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:

Карта 6: Објекти грађени у периоду након ослобођења приватне грађевине

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	6	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а.	Борђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мишић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.

ЛЕГЕНДА:

Прва групација кућа (прелазни период)

1. Кућа породице Крстић (“Звезда”) на Тргу ослобођења бр. 41;
2. некадашња кафанска зграда Централ, у Улици кнеза Милоша бр. 2;
3. приземна кућа у Његошевој улици бр. 4;
4. приземна кућа на адреси Немањина бр. 1;
5. кућа породице Крековић у Његошевој улици бр. 20;
6. приземна кућа у Његошевој улици на бр. 45 - 47;

7 и 8. куће у Улици Карађорђева бр. 17 и 34;

9-16. куће у Улици Светозара Марковића бр. 3; 14, 16, 21, 29, 31 и 33-35;

17-19. кућа породице Стојадиновић у Улици Иве Лоле Рибара бр. 6 и грађанске куће у Улици Лоле Рибара бр. 9 и 13

20 и 21. кућа у Улици Али Агићева бр. 2а и 16;

22-25. у Улици Јована Јовановића Змаја на бр. 6, 8 и 10 налазе се куће са очуваним елементима, а на броју 16 кућа је, иако измењеног изгледа, оригиналне конструкције;

26. кућа у Улици кнеза Милоша бр. 78 (из 1875. године)

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 7: Објекти грађени у периоду након ослобођења приватне грађевине - прва групација

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	7	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а.	Борђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мишић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.

ЛЕГЕНДА:

Друга групација кућа

27. Двојна кућа у Улици Његошева бр. 17-19
28. Скромна приземна кућа у Улици Његошева 21
29. Породична кућа са винским подрумом у Улици Његошева 23
30. Кућа са скулптурама у Улици Његошева 27-29;
31. Скромна кућа у Улици Његошева 22;
32. Кућа у Улици Његошева 24;
33. Кућа са подрумом у Улици Његошева 28;
34. Кућа у Улици Његошева 43;

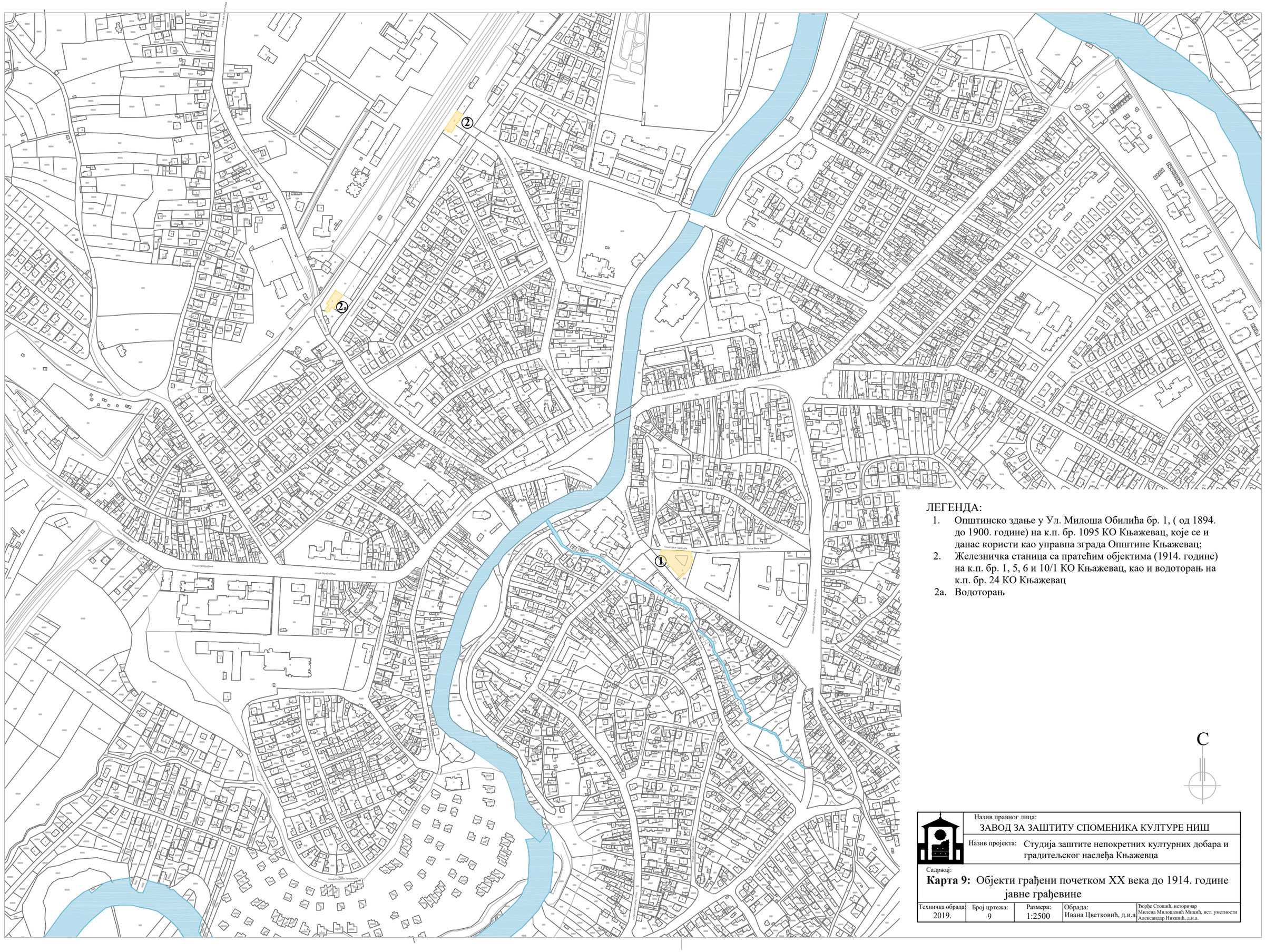
C

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 8: Објекти грађени у периоду након ослобођења приватне грађевине - прва групација

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	8	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а	Ђорђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мишић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.



ЛЕГЕНДА:

1. Општинско здање у Ул. Милоша Обилића бр. 1, (од 1894. до 1900. године) на к.п. бр. 1095 КО Књажевац, које се и данас користи као управна зграда Општине Књажевац;
2. Железничка станица са пратећим објектима (1914. године) на к.п. бр. 1, 5, 6 и 10/1 КО Књажевац, као и водоторањ на к.п. бр. 24 КО Књажевац

2а. Водоторањ

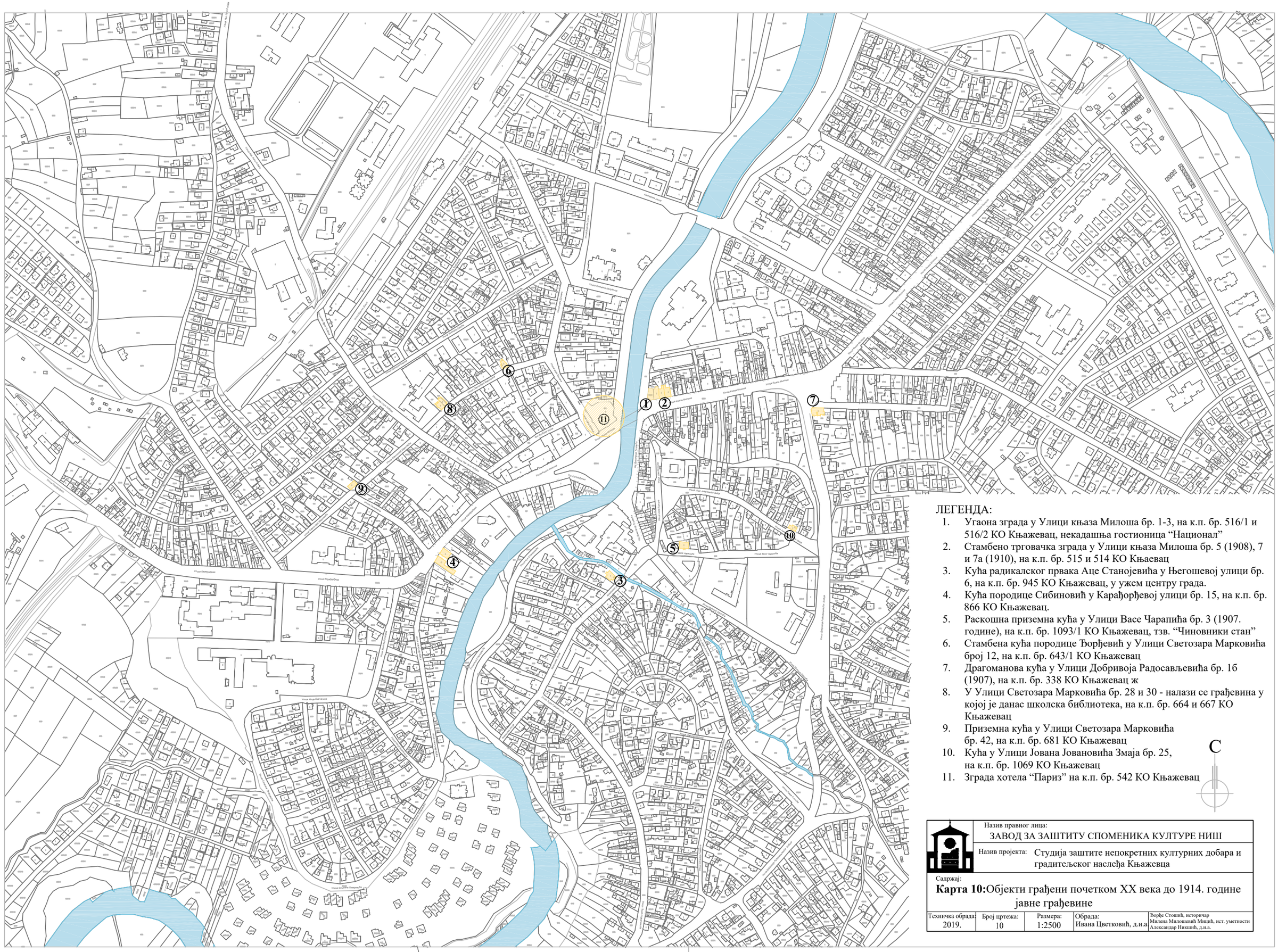
С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 9: Објекти грађени почетком XX века до 1914. године јавне грађевине

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	9	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а.	Борђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мицић, ист. уметности Александар Николић, д.и.а.



ЛЕГЕНДА:

1. Угаона зграда у Улици кнеза Милоша бр. 1-3, на к.п. бр. 516/1 и 516/2 КО Књажевац, некадашња гостионица “Национал”
2. Стамбено трговачка зграда у Улици кнеза Милоша бр. 5 (1908), 7 и 7а (1910), на к.п. бр. 515 и 514 КО Књаевац
3. Кућа радикалског првака Аце Станојевића у Његошевој улици бр. 6, на к.п. бр. 945 КО Књажевац, у ужем центру града.
4. Кућа породице Сибиновић у Карађорђевој улици бр. 15, на к.п. бр. 866 КО Књажевац.
5. Раскошна приземна кућа у Улици Васе Чарапића бр. 3 (1907. године), на к.п. бр. 1093/1 КО Књажевац, тзв. “Чиновници стан”
6. Стамбена кућа породице Ђорђевић у Улици Светозара Марковића број 12, на к.п. бр. 643/1 КО Књажевац
7. Драгоманова кућа у Улици Добривоја Радосављевића бр. 1б (1907), на к.п. бр. 338 КО Књажевац ж
8. У Улици Светозара Марковића бр. 28 и 30 - налази се грађевина у којој је данас школска библиотека, на к.п. бр. 664 и 667 КО Књажевац
9. Приземна кућа у Улици Светозара Марковића бр. 42, на к.п. бр. 681 КО Књажевац
10. Кућа у Улици Јована Јовановића Змаја бр. 25, на к.п. бр. 1069 КО Књажевац
11. Зграда хотела “Париз” на к.п. бр. 542 КО Књажевац

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 10:Објекти грађени почетком XX века до 1914. године јавне грађевине

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	10	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а.	Борђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мицић, ист. уметности Александар Нишић, д.и.а.

ЛЕГЕНДА:

1. Гимназија у Улици Иве Лоле Рибара бр. 14, на к.п. бр. 668 КО Књажевац (1923. године), у којој се сада налази данашња ОШ “Димитрије Тодоровић Каплар”
2. Народни дом (Соколски дом, Омладински дом, Раднички универзитет, Дом синдиката), налази се у Улици Цара Душана бр. 27, на к.п. бр. 619 КО Књажевац
3. Официрски дом у Улици Капларова бр. 4а, на к.п. бр. 141 КО Књажевац (1933. године)
4. Дом за старе у Ул. Карађорђева бр. 55, на к.п. бр. КО 798/1 Књажевац (1935. године), и данас је задржао исту функцију - геронтолошког центра

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 11: Објекти грађени у периоду између два рата јавне грађевине

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	Борђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мицић, ист. уметности Александар Николић, д.и.а.
2019.	11	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а.	

ЛЕГЕНДА:

1. Вила Ђорђа Цветковића на Цервиновом брду (1939. године) изнад града, на адреси Улица Бранка Цветковића бр. 2, на к.п. бр. 3275 КО Књажевац
2. Приземна кућа Љубе Божиновића (1928. године) која се налази у Његошевој улици бр. 16, н к.п. бр. 970/1 КО Књажевац
3. Кућа породице Стоилковић у Карађорђевој улици бр. 13 (1930), на к.п. бр. 867 КО Књажевац и дућан на броју 26 (1932), на к.п. бр. 880 КО Књажевац
4. Кућа породице Томић у Улици цара Душана бр. 17 (после 1920) на к.п. бр. 624/2 КО Књажевац
5. Двоспратна кућа Владислава Живковића на Кеју Диимитрија Туцовића бр. 28, на к.п. бр.1049 КО Књажевац
6. Кућа у Улици цара Душана бр. 21 (1928-1933) на к.п. бр. 622/2 КО Књажевац
7. Угаона кућа у Улици Иве Лоле Рибара бр. 15 и кућа на броју 17 у истом дворишту (после 1920. године) на к.п. бр. 673 и 672 КО Књажевац
8. Зграда на Тргу ослобођења бр. 1 (1921-1928), на к.п. бр. 922 и 923 КО Књажевац
9. Зграда на Тргу ослобођења бр. 27, на к.п. бр. 910 КО Књажевац
10. Кућа у Улици Јована Јовановића Змаја бр. 13 (1930. године) на к.п. бр. 1059/3 КО Књажевац

С

Назив правног лица:
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ

Назив пројекта: Студија заштите непокретних културних добара и градитељског наслеђа Књажевца

Садржај:
Карта 12: Објекти грађени у периоду између два рата приватне грађевине

Техничка обрада:	Број цртежа:	Размера:	Обрада:	
2019.	12	1:2500	Ивана Цветковић, д.и.а.	Борђе Стошић, историчар Милена Милошевић Мишић, ист. уметности Александар Никшић, д.и.а.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

719:725/728(497.11)(0.34.2)
72/75.03(497.11)(0.034.2)
903/904(497.11)(0.034.2)

ЦВЕТКОВИЋ, Ивана, 1983-
Студија заштите градитељског наслеђа Књажевца [Електронски извор] : историјско-архитектонска анализа / [аутори студије Ивана Цветковић, Ђорђе Стошић, Милена Милошевић Мицић] ; [фотограметрија Александар Никшић] ; [фотографије Бобан Радивојевић ... [и др.]] ; [технички цртежи Милорад Војиновић ... [и др.]]. - Ниш : Завод за заштиту споменика културе, 2022 (Ниш : Завод за заштиту споменика културе). - 1 електронски оптички диск (CD-ROM) ; 12 cm

Системски захтеви: Нису наведени. - Насл. са насловне стране документа. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-82346-01-2

1. Стошић, Ђорђе, 1973- [аутор] [фотограф] 2. Милошевић Мицић, Милена, 1974- [аутор]
а) Споменици културе -- Заштита -- Књажевац б) Културна добра -- Заштита -- Књажевац

COBISS.SR-ID 62864393

